

ИВАЙЛО ПЕТРОВ

МЪРТВО ВЪЛНЕНИЕ

chitanka.info

1

Рано в зори полъхна сух, хладен ветрец. Накъдри заспалите жита, прошумя в листата на овошките и утихна. Това бе последната въздишка на лятната нощ, която с мъка се откъсваше от прегръдките на съня.

Старата круша се събуди. В синкавия мрак на клоните изпърхаха две гургулици. От листата се отрониха едри капки роса и звучно паднаха на земята. На края на едно клонче висеше твърда, неузряла круша. Лекият полъх на вятъра я залюля и тя подобно на груб старчески юмрук почука по стъклото на прозореца.

— Ставам! — извика насън Мануш, по-младият син на Тодор Догана, и лицето му се набърчи от мъчителната тръпка на събуждането. Както всички от Догановите, той спеше на гръб, разгърден и открит до кръста, с отметнати ръце и щръкнал към тавана крив, орлов нос. Сънуваше, че старият чука на прозореца. Отвори очи и седна на леглото. На отсрещната стена се отразяваше рамката на прозореца и в нея трептяха сенките на крушовите листа.

Мануш внимателно се измъкна от леглото и почна да се облича. Калинка спеше свита на кълбо и завита презглава, както спят селските жени, скривайки и насън своята голота. Тя се събуди, метна завивката на краката си и скочи на пода. В застоялия въздух на стаята се разнесе топъл, възбудителен дъх на млада и чиста женска плът. Мануш зърна розовата кожа на раменете ѝ и каза:

— Ранко е още. Можеше да поспиш...

— Ами, за кога ще спя! — Калинка вървешком нахлузи блузката си презглава и отиде да завие децата, които спяха на другия креват.

Мануш влезе в обора при конете. Плъзна длани по гладкия им косъм, отвърза ги от яслите и ги изведе на двора. Метна се на тъмночервения Перун и препусна към гераните.

Звездите се давеха в порозовялата синева на утрото. Петлите глупаво се надпреварваха да възвестяват новия ден. По улиците трополяха каруци с празни бъчви. Мануш напои конете и отново

препусна към къщи. Батю му Юрдан и неговият син Киро, който си бе дошъл снощи в отпуск, преглеждаха жътварката наред двора. Юрданица чевръсто опалеше фурната. Из тенекиения кюнец се точеше мътносив дим и пилееше наоколо тръпчива миризма на миналогодишна суха слама. Калинка бе притичала с менци до сладкия кладенец отвъд реката.

Долу в приземната стая старият Доган още лежеше буден. Протегнал суха снага, той гледаше в пепелявия мрак на ъглите и мислеше ту за предстоящата жътва, ту за разни неща, които неочаквано му идваха наум. Преди години, когато синовете му бяха по-млади и неопитни, той ставаше най-рано от всички и ходеше от прозорец на прозорец да ги буди. „Юрдане, Мануше, ставайте, че съмна!“ Той и сега се събуждаше най-рано, но му бе приятно да се поизлежава, поласкан от гордото чувство на баща, оставил вече всичко в ръцете на синове и снахи. Излезе от стаята си, когато се развидели, облечен в чиста хастарена риза и поизбелял памучен панталон. Изправи се пред къщи, поизкашля се по навик, за да даде знак, че е станал, и огледа двора.

— Хайде, ние тръгваме! — обади се Мануш и плесна с камшик във въздуха. До него седеше Киро, а в дъното на каруцата — Калинка и Тодорчо.

Юрданица за миг се загледа след тях, зърна остриганата глава на Киро, усмихна се на някаква своя мисъл и се обърна към свекъра:

— Тате, да беше се поизмил, че да ти туря да се нахраниш.

— Сега, булка, сега — каза Догана, който също гледаше подир каруцата.

Той отиде до мивката, която бе окачена на крушата, запретна ръкавите си и пусна вода. От сухите му мургави ръце потече тънка сапунена струйка и запълзя между краката му. Две кокошки се спуснаха към мътната вадичка и почнаха да пият бързо-бързо, като вдигаха човки към небето.

Слънцето още не бе изгряло, но от неговите усилия да се изтръгне от земята цялото небе на изток бе пламнало като пожар. Още малко, и то щеше да се въздигне в сините висини и оттам да се усмихне на работния народ. И цялата природа, притаила дъх в страстен копнеж, очакваше неговата животворна, изгаряща усмивка. Над гъстото, неподвижно и жълто море на нивите лежеше млечна

омара, която убиваше и преливаше цветовете на синори и дървета в нежни, едва доловими оттенъци, от които по-късно щяха да се родят ярките багри на знойното поле. В тази импресия, нарисувана от зората на деня, се мяркаха силуетите на жътвари, прелитаха двойки диви гълъби, отекваха чисти звуци на човешки гласове и птичи песни.

Мануш нагази в един въртоп с едро жито и почна да го скубе. Влажните осили на класовете нежно галеха дланите му. Погледна сина си с оная сурова нежност, с която Догановите рядко се обръщаха един към друг, и каза:

— Тоше, още сега ще отделим зърно за тебе, пък догодина... ученик в града. Тъй, както гледам, по пет крини на кръстец ще даде.

— По четири да са, пак стигат — каза Калинка.

— Ба, повечко ще даде...

Мануш и Калинка се увлякоха да пресмятат от коя нива по колко зърно ще вземат, а Киро работеше мълчаливо и не ги слушаше. Той все още не можеше да повярва, че е на свобода. Струваше му се, че отнейде ще изскочи тръбачът на батареята и ще засвири сбор. После се отдаде на свои мисли. Представяше си срещата със Славина и душата му ту се изпълваше с блаженство, ту тръпнеше от съмнения и тревога, но тревога радостна и щастлива.

Като преполовиха нивата, Мануш каза:

— Сега да връзваме, че напече.

Слънцето пиеше влагата на нивите. Класовете съхнеха, наежваха осили и сякаш ставаха по-едри. Пъдпъдъците се бяха скрили в синорите и мълчаха. Мълчеше и цялото поле, макар да бе пълно с хора. Само откъм близката гора, вечно синкава и мамеща със своя хлад, се чуваха птичи гласове.

Към обед дойде и старият. Мина покрай снопите, поопипа ги и спря при жътварите.

— Тате — каза Юрданица, — ти пък в най-големия пек си тръгнал! Да беше почакал да се захлади!

— Да бях, ама не дочаках — каза Догана усмихнат. Бодна бастуна си в стърнището и се наведе да прибере една ръкойка.

— Тате, я иди да си почиваш на сянката! — скара му се Мануш. — Щръкнал си тука само за смях на хората!

Догана нищо не каза. Взе бастуна си и тръгна към черешата. След малко го видяха да си отива към село като напъден.

— Мануше, не биваше да се караш така на тати — каза Калинка.
— Отиде си като сърдит.

— Неговото място не е на нивата! — отвърна Мануш, избърса потта от челото си и погледна по пътя, където бе отминал баща му.

Догана не беше обиден. Той отнапред знаеше, че синовете и снахите няма да му позволят да се наведе редом с тях. Вървеше гордо изправен и се усмихваше под мустак.

Юрданица, която имаше права на свекърва в семейството, първа напусна работата и отиде под черешата да приготви обедната трапеза. Дотичаха децата, а след тях дойдоха и възрастните, зажумели от жегата и гладни. Измиха ръцете си в кофата и насядаха около трапезата. И тук, на нивата, спазваха установения въкъщи ред. Най-напред седна Юрдан, до него — Юрданица, Мануш, Калинка, а до нея децата, за да ги наглежда и наставлява. Киро седна на мястото на дядо си. Хранеха се бързо и мълчаливо. Само Калинка се обаждаше от време на време на децата.

Отвъд крайречните върби, в ослепително жълтеещите се ниви, работеха кооператорите. Оттам се чуваше смесен глъч. По едно време се понесе игрива песен на жени и девойки, които отиваха да пладнуват под върбите. Юрданица престана да яде и каза:

— Викат като цигани!

Мануш се пообърна назад, присви остриите си очи и каза, като дъвчеше с пълна уста:

— Нека викат! Толкова им е работата на тях...

И отново се наведоха над трапезата.

2

След обета мъжете напоиха добитъка, жените прибраха трапезата и всички полегнаха под сянката да отдъхнат за час-два. Жегата бе непоносима. Не полъхваше ветрец, не се обаждаше птица. Листата на черешата гледаха небето с опаката си страна като мъртви очи. Житата пукаха от огън. Едри черни жътвари с изпъкнали кореми, скрити под синори и снопи, пълнеха душния въздух с дотегливо жужукане, сякаш полето се пържеше на тиган.

Киро се упъти към реката. Пладнешкият зной наливаше нечиста сила в младото му тяло и той газеше направо през житата като пощръкляло животно. Предполагаше, че Славина е при девойките кооператорки, и реши да отиде при тях. Когато бе в казармата и мислеше за Славина, той си представяше лунна есенна вечер. В двора на стопанството имаше белянка. Киро, отпускар като сега, отиде там с другари и седна между две девойки. Едната, от лявата му страна, бе Славина. Озарено от лунната светлина, лицето ѝ изглеждаше още по-нежено, очите ѝ по-големи, топли и закачливи. Свиреше грамофон. Някои от младежите танцуваха. Киро покани Славина, но тя отказа. Той промуши ръката си под шумата, напипа топлото ѝ бедро и леко го стисна. Тя отблъсна ръката му.

— Я си гледай работата!

— Гледам я...

Киро отново протегна ръка, но тя я отблъсна навреме.

— Дръж се прилично, че...

— Е, какво?

— Ще те плесна през лицето!

— Само ми позволи да пипна още веднъж!

— Махай се оттук или ще се преместя! — каза Славина със сърдит шепот.

Киро повярва, че тя ще избяга от него, и каза:

— Извинявай, Славинче! Много си хубава. На хубавото всеки посяга. То само тегли ръката на човека...

— Ах, така ли било! — някак превзето се засмя Славина. — Ами ако всеки вземе така да...

Киро разбра, че тя не му се сърди, и отново я покани да танцуват. Славина отърси шумата от полата си и стана. Лявата ѝ гръд, едра и твърда, от време на време се допираше до неговата и той я притискаше по-плътено до себе си. Когато се намериха под сянката на хамбара, Киро обви кръста ѝ и с бързо, неочаквано движение я целуна, най-напред по бузата, после по устата. Тя го тласна назад, отскубна се от прегръдката му, ала не побягна. Гледаше го в очите и не можеше да намери най-обидната дума да го наругае.

— Затова ли искаше да танцуваме! — каза тя разплакана от гняв, но като че се сърдеше повече на себе си, отколкото на него. — Не искам да те гледам. Нахалник!

Киро мина зад хамбара и си отиде вкъщи. Изпитваше просташка гордост, че бе успял да открадне целувка от най-хубавата и недостъпна девойка в селото. На другия ден замина за казармата.

Като всеки войник, жаден за женска ласка, той пожелаваше всички жени, които виждаше из града или по плажа. Задяваше се дори с по-хубавите слугинчета, които тикаха детски колички из градинските алеи или се разхождаха неделен ден по морския бряг и люпеха слънчогледови семки. Споменът за откраднатата целувка се губеше във войнишкото му всекидневие. Никога не бе се надявал, че Славина ще му стане жена. Тя бе дъщеря на председателя на селсъвета Ради Бойчански, а самата тя, макар и неучена, по всеобщо мнение трябваше да се омъжи за гражданин и да живее в града. Но ето че един ден получи писмо от нея. На пръв поглед писмото бе съвсем обикновено, ала Киро долови с усета си на мъж някакъв свенлив, но силен порив, който се криеше между редовете. Отговори ѝ веднага с дълго писмо. То бе изпълнено привидно с предложения за приятелство, а всъщност от всеки ред напираше, подобно водите на буен поток към бреговете, страстно, почти диво желание за взаимност. Зачака отговор, но отговор не дойде. Той разбра, че Славина се пошегува с него и си отмъсти за откраднатата целувка. Въпреки това Киро мислеше за нея повече от други път. Когато бе сам, на пост или в почивка, той си представяше само нея, мислено я събличаше и я обладаваше с груба страст.

И сега, като вървеше към реката и слушаше моминския смях, той бе обзет от същата страст, в която имаше и остро чувство за

отмъщение.

Всички младежи станаха да го поздравят. Славина бе полегнала под близката върба и разговаряше със Станка, далечна роднина на Киро. Подаде му ръка и бързо я отдръпна. Погледна го така бегло, че той улови от погледа ѝ само един син блясък.

— Как си, Кире? — попита Станка.

— Служа на отечеството с пушка на рамо и очаквам да се уволня — каза Киро с твърд, вече укрепнал бас и добави: — А вие, уважаеми другарки, как живеете? Надявам се, че се чувствате отлично.

— Криво-ляво — каза Станка. — Печем се на жегата.

— И това не е лошо — подзе Киро. — Слънчевите лъчи са полезни. Убиват микробите и лекуват ревматизма. Хората от чужбина идват да се пекаят на слънце, а тук, на село, и краката си увиват в парцали, за да не почернеят...

Киро бе усвоил от по-интелигентните си другари в казармата как да се „излага“ пред момичета и за пръв път се опитваше да говори „по градски“. Същевременно хитро гледаше Станка в очите и ѝ правеше знаци да се отстрани. За щастие двама младежи се сборичкаха и единият падна в реката. Всички наскачаха, събраха се на брега и вдигнаха весела врява. Станка отърча при тях. Славина искаше да я последва, но Киро я хвана за ръката.

— Искам да ти кажа нещо!

— Казвай! — Славина тръсна рамо и освободи ръката си от неговата.

— Трябва да се срещнем тази вечер...

— Трябва! — Славина се засмя тънко и високо и нейният смях го блисна по лицето като вряла вода. — Я не се занасяй!

— Не се занасям, сериозно...

Докато говореше, Киро гледаше ту белите ѝ пълнички крака, легнали като две прасенца на гъстата трева, ту златния мускул по тила ѝ, ту кафявото петно изпод мишницата ѝ.

— Аз те обичам! — каза той и целият пламна, засрамен от тия думи, които неволно се изтръгнаха от устата му.

— Не говори глупости.

Славина стана и бързо отиде при другите младежи. Киро рипна и с един скок се намери при нея. Докосна я по ръката и прошепна:

— Чакам те довечера във вашата градина!

Прескочи реката и се изгуби зад върбите.

Вечерта облече чиста риза и излезе на улицата. Славинината къща бе на края на селото, от лявата страна на реката. В тихата градина, заградена с бодлив тел, можеше да се влезе откъм полето. Киро заобиколи кооперативната кошара и свърна към Славинини. Притули се под една овошка и зачака. Селото шумеше със замиращи звуци. Във въздуха се носеха вкусните миризми на ястия, смесени с родния дъх на дим. Киро ловеше всеки звук и се взираше към къщата. Мина половин час. Мракът убиваше багрите, напластяваше се в листата на овошките, забулваше бялото лице на къщата. Прозорците бяха тъмни, дворът пуст. Славина бе казала, че няма да дойде на срещата, и дори бе му се присмяла, но Киро я очакваше. Мъжкият му инстинкт, по-прозорлив от ума, го караше да вярва, че тя ще дойде при него. Желанието му, буйно и неотменимо, трябваше да се влее през мрака в нейното сърце и да го завладее...

Тя стоеше в стаята си до прозореца и го гледаше през пролуката на пердето. Беше сама. Майка ѝ страдаше от сърце. Преди петнадесет години роди момче, което умря в ръцете ѝ. Уплаши се и оттогава се поболя. Снощи получи криза и Ради Бойчански я заведе на лекар в съседното село.

Моминството на Славина бе тъжно и скучно. Трябваше да учи в гимназията, но майка ѝ нямаше сили да гледа семейството. Баща ѝ се връщаше след полунощ уморен и неспокоен за селските работи. Тя гледаше къщата. Желанието ѝ да се учи в гимназията постепенно угасна. Стана затворена, самостоятелна и нервна. В душата ѝ се промъкна чувство на меланхолия и безнадеждност. Единственото ѝ развлечение бе да се облича добре, да се грижи за хубостта си и да се наслаждава от нея като истинска жена. Пенсията на майка ѝ отиваше за премяна.

Младежите от село я ухажваха мълчаливо и нерешително. Тя бе горделива и не ги смяташе достойни за себе си. Но понякога ѝ се искаше някой момък да ѝ каже, че я обича, да види любов в нечи мъжки очи. Киро Доганов не се опита да я ухажва, а се устреми към нея с безогледна мъжка любов, която гореше в черните му ахатови очи. Той постъпи грубо, но като размисли, Славина реши, че в постъпката му няма нищо обидно. Той искаше от нея любовни ласки...

Една зимна нощ тя се събуди, слезе от леглото и запали лампата. Навън бе навалял дебел сняг. В прозореца свиреше виелица. Скръстила голи ръце, тя седеше сред стаята с бледо, погрозняло лице и пресъхнали устни. Сънувала бе, че Киро влезе в стаята, легна при нея и я приласка. За първи път, макар и насън, тя се усети жена. И това усещане бе толкова силно, красиво и изгарящо, че тя не заспа до сутринта. Същата нощ, подчинявайки се на властния и неосъзнат повик на плътта си, тя написа на Киро писмо. После го прочете, засрами се и му написа друго, приятелско...

Сега тя го наблюдаваше през пролуката на пердето, отиваше до вратата и се връщаше. Разбираше, че не бива да ходи при Киро в градината, и същевременно съзнаваше с цялото си същество, че ще отиде при него и ще му се отдаде, още от оня миг, когато го видя на реката по войнишка фланелка, с тънко, изпечено тяло и блеснали от желание очи.

На улицата изтрополя каруца. Славина видя през страничния прозорец, че родителите ѝ се завръщат, излезе на пруста и се затича по стълбите. Изведнъж ѝ стана студено и почна да трепери. Прекоси двора и спря под навеса, под който слагаха зимно време дървата. В същото време чу стъпките на Киро. Той вървеше бавно и тежко, така че тревата и клончетата пращяха под стъпките му. Изправи се пред нея и закри късчето небе, което синееше между листата на овошките. Тя трепереше от студ и се притискаше към стената на навеса.

— Какво толкова важно имаш да ми казваш, та ме викаш на среща? Казвай де! — каза тя сърдито, като отстъпваше към вътрешността на навеса. — По-скоро, че мама и татко си идват.

Киро я хвана за раменете и я притисна към себе си. И когато намери устата ѝ с устните си, от нея се изтръгна сподавен и щастлив стон:

— Нн-ее!

Каруцата спря пред къщи. Бойчански нави поводителите на ритлата и извика Славина по име. Силният му резлив бас изкънтя в тишината, удари се в къщата и проникна в навеса, където Киро и Славина стояха прегърнати и онемели. Бойчански взе жена си на ръце и я отнесе на горния етаж, върна се на двора и подкара конете към стопанството.

Мария лежеше по гръб на кревата, както я бе оставил мъжът ѝ. Тя бе разбита от пътя, от болките и горещината. Застоялият въздух на

стоята я задущаваше. Тъмнината я гнетеше. Напила на шкафчето чаша топла вода, изпи я и с мъка се довлече до прозореца. Отвори едното крило, подгъна колене и отпусна глава на рамката.

— Славинче-е! — извика тя и се хвана за сърцето. — Къде си, маминце, умирам! Славинче-е, ела...

Нейните стенания жегнаха Киро в сърцето. Както бе полегнал до Славина и прихванал с една ръка шията ѝ, а с другата галеше потната ѝ гръд, той трепна, отдръпна ръката си и понечи да стане.

— Не став-вай! — с безумен шепот каза Славина и го притисна към себе си. — Не те пускам... Нека да вика! Няма да умре, няма! — говореше тя и затуляше устата му с целувки.

Воплите на майка ѝ, все по-тихи и глъхнещи, замираха в безответната тишина.

3

Има едно време след вършитба, седмица или две, когато мъжете са по-свободни от полска работа и привечер излизат „нагоре“. Местата, където се събират, не са „нагоре“, защото Осеново е равно като длан. Тази дума, привнесена от другите села, означава: пивницата, шивачницата на бай Атанас, площадът пред селсъвета и портата на Тодор Догана.

Най-много мъже се събираха пред портата на Догана, или „буржоазния парламент“, както не беззлобно го наричаха отвъд реката. „Парламентът“ имаше свои обичаи. Тук например не можеха да присъстват, а още по-малко да вземат думата млади мъже и особено синовете на постоянните членове. Изключение се правеше само на по-големия син на Догана, Юрдан, който бе над четиридесетгодишен. Разговорите биваха ту интимни, ту конфузни, тъй че баща и син трябваше да се червят един пред друг. Ето защо понякога и Юрдан отиваше вкъщи, притеснен от присъствието на баща си. Не се гледаше с добро око на ония, които прекарваха вечерите си на други места из селото, както и на ония, които се напиваха. Въздържанието, освен в празнични и именни дни, бе едно от строгите изисквания на „парламента“.

С най-голямо уважение се ползваше Тодор Догана, защото той бе основател на „парламента“. Това стана преди години, когато дойде в Осеново от вътрешна Добруджа. Какво го бе прокудило от родния край с жена и две невръстни деца, никой не знаеше, а той и никому не бе поверил. Глави се ратай при Тишо, най-богатия човек в селото, и пое имота му като свой. Осеновчани не бяха виждали работен и сръчен човек като този мургав пришелец с орлов нос (затова го нарекоха Доган) и черни неспокойни очи. Тишо скръсти ръце и каза на селяните: „Друг като него със свещ няма да намеря.“

Догана поработи две-три години и успя да спести някой лев. Купи си десетина декара земя и оттогава забрави какво е почивка, какво е сън. Денем работеше на чуждото, вечер на своето. Невястата

му, едра и здрава жена, бе поела домакинството на господаря. И тя ламтеше за свой имот. Вечер ходеше да помага на мъжа си, който ореше или сееше на месечина с нает добитък.

В ония години имаше обичай: ако някой бедняк построи колиба на общинска земя и до сутринта запуши комин, земята остава негова. Така направи и Догана. Сутринта отиде при Тишо и му каза: „Чорбаджи, дойде време и аз да запуша свой комин.“ За Тишо бе голяма загуба да се лиши от двама работници като Догана и жена му. Постъпката на ратая го възмути. Отиде в общината и накара кмета, с когото бяха съпартизани, да изпъди Догана от общинската земя. Стражарите развалиха колибата. След няколко дни осеновчани видяха долу край реката да пуши нова колиба. Стражарите и нея развалиха.

Започна страшна борба между най-богатия и най-бедния човек на селото. Единият действаше с пари и власт, а другият — с упорство и труд. Единият искаше да удовлетвори господарското си честолюбие, другият — да стъпи с два крака на майката земя и да създаде свой дом. Тишо направи пътека до общината, а Догана изрови като кърт цялата поляна около селото. Много нощи копа черната тлъста земя, облян в пот и накипал от злоба и ненавист.

Най-после струпана нова колиба от южната страна на реката и като че напук, близо до къщата на господаря. Това бе дръзко предизвикателство. Тишо веднага купи мястото от общината под предлог да окръгли имота си. Отиде при Догана и почука с бастуна си на вратата му. Догана излезе приведен изпод ниския праг на колибата. Бе решен да сложи тук основите на своя бъдещ дом и да го брани на живот и смърт. Скараха се и стигнаха до бой. Догана изтегли бастуна от ръцете му. Тишо се изплаши и побягна към дома си. Догана подтичваше след него и го удряше по задника не толкова да му причини болка, колкото да го направи за смях на хората, които гледаха от дворищата си. Тишовият син и новият му ратай, един млад и едър турчин, се хвърлиха върху Догана, но и двамата се намериха на земята. Догана грабна господарския син на ръце и го хвърли като труп през оградата. „Ако ме закачите още веднъж, ще ви затрия!“ — каза той и си влезе в колибата, а заканата му остана завинаги в душата на чорбаджията...

Минаха години. Догана събра хубав имот. Работеше все така като „бесен“, а синовете му помагаха. Оземлиха го от общината с няколко

декара и хвана маята. Ядеше царевичен хляб, примесен с ръж, а житото продаваше. Вземаше на изполица и гледаше той и синовете му да не износват повече от два чифта цървули на зима. Всяка година купуваше по една нива, ала не вземаше каквото му попадне. Купуваше плодородна земя около селото или покрай реката, за да му е подръка. Като дигна голяма двукатна къща и окръгли имота си, каза на синовете: „Гледайте и работете туй, което сме събрали. То ще стигне и престигне за всички!“

Синовете му възмъжаха, изпожениха се и народиха деца. И двамата бяха буйни, а понякога безразсъдни, особено Мануш, но с времето улегнаха и „влязоха в пътя“. Гледаха своите работи и не се месеха в чуждите, както ги бе учил баща им. Майка им почина внезапно, но редът вкъщи не се наруши, както става в други семейства след смъртта на свекървата. Тяхното семейство заживя в ритъма на суровата, но красива хармония на труда. И звуците на тази хармония изпълваха душата на всекиго от тях.

Като поостаря, Догана предаде „юздите“ в ръцете на синовете си. Не оставаше без работа, но му бе приятно да гледа как синовете му работят имота, който бе събирал цял живот с пот на чело. От млади години имаше обичай да излиза пред колибата си, а сега — пред портата, и това му стана навик. За какво мислеше, никой не би могъл да каже, а и той с никого не споделяше. Неговият ум бе прост и силен като земята, от чиято гръд просто и силно се раждаше животът. Той не се питаше защо се е родил, защо съществува светът и защо има радости и скърби у хората. Приемаше всичко наготово, както го гледаше с очите си. Неговата философия бе инстинктът му да живее и да брани живота на ония, които бе създал от своята кръв и плът. Той бе жив израстък на природата и я познаваше като себе си, и не познаваше у нея онова, което не познаваше у себе си. Сливаше се с нея чрез жаждата за труд и сладостта на отмората, чрез изгревите и залезите, тишината и шепота на листата и можеше безпогрешно да отгатва нейните промени, както ги предугаждат животните. И може би това мистично тайнство на сливането с природата го караше вече да стои с часове пред портата си и да мисли за неща, които с никого не можеше да сподели.

Мъжете от махалата свикнаха да идват при него. Ако бе хладно, идваха с наметнати ямурлуци или кожуси, втъкваха ръце в поясите,

забиваха крака в земята и разговаряха до тъмно. Догана обикновено мълчеше и слушаше. В мургавото му циганско лице, в гъстите му, още черни мустаци имаше много сила и власт, които внушаваха страхопочитание на свои и чужди. Мъжете не смееха да му противоречат и да се шегуват с него, както правеха помежду си, защото изпитваха неговото обаяние. Догана знаеше кой „колко струва“ от съседите, но бе великодушен към техните недостатъци и никога не си позволяваше да ги осмива или съди. „На тоя свят всеки си е башка луд“ — казваше си той наум.

Съседите разискваха по всички въпроси — от личните и селските до държавните и световните, — но най-живо се интересуваха от политическите събития. Втората световна война, от заемането на Данциг до поражението на германците, новите оръжия, военните комуникета, бомбардировките, партизанското движение, деветосептемврийските събития, идването на съветската армия, борбите на правителствените партии с опозицията, цялата драматическа десетилетка от 1939 година бе техният неизменен и оживен дневен ред. Коментарите бяха ту спокойни и шеговити, ту противоречиви и заядливи до такава степен, че няколко души от състава подириха свои съмишленици отвъд реката. Въпреки това „парламентът“ оцеля до 1950 година.

Две години по-рано бе основано кооперативното стопанство. Поканиха и Догановите. Старият мълчаливо поклати глава и никой не дойде да го безпокои втори път. Съседите взеха пример от него и също отказаха. Те гледаха на новото стопанство като приумица на комунистите. Всички партии преди тях са измисляли нови закони и мероприятия, за да обърнат очите на народа към себе си. Само че всичко си е оставало на книга... „Дневният ред“ ставаше все по-весел. Вярваха, че „катунът“ скоро ще се разпадне, и с удоволствие се надсмиваха на кооператорите, на „циганията“ им, на порядките им и най-вече на ниския им трудовен. Нико Пачев не пропускаше случай да разкаже за съседа си, псувайки го цветисто, как получил аванс за полугодieto два лева, а всеки ден изпушвал тютюн за три лева.

Но идеята за кооператива се промъкна като змия в махалата и намери една жертва в самия състав на „парламента“. Без да се съветва с някого от съседите си, Докуша се записа в стопанството. Неговата безразсъдна постъпка учуди, отпосле развесели мъжете. Няма защо да

съжаляват глупака, който сам се пъха в капана. Нацвъкал пет деца, нека им пълни гърлата с два-три лева на трудовен. И каква служба заема в стопанството — кокошкар!

Докуша като че си бе турил очите на гърба — тъй равнодушно понасяше шегите на съседите си. Той приличаше на гризач — нисък, пъргав, с мъничко лице и големи заешки зъби, които непрекъснато тракаха като чаркове на мелница. Люпеше семки, плюеше шлюпките в краката си и гледаше встрани, като че не говореха на него. Понякога се обаждаше:

— Имам сметка, значик (той поставяше „к“ след някои думи), затуй влязох.

— Сметката ти е да лежиш в птичарника! — каза Каню Купов. — Да чукаш табла с някой хългъзник като тебе.

— Да не искаш да бърхтя на твоя имот като едно време. Умря Марко. Не можеш ме хвана вечек! Дадоха ми хората комата в ръцете. Не съм гладен. Няма да ти търпя експлуатацията!

На тоя отговор не можеше да се възрази с никакво остроумие. Нико Пачев напразно се почеса едновременно с двете ръце — с едната по слабините през джоба (скъсан на дъното за тая цел), а с другата по перчема, сплъстен и побелял от пърхот. От него лъхна тънка и остра миризма на пор, която караше някои от съседите му да застават на почетно разстояние от него. Каню Купов се ухили глупаво и се изхрачи зад гърба му. Кроткият Обретен Николов недоверчиво поклати глава, а Пено Гълъбинкин обтегна дългата си жилеста шия и се усмихна. За пръв път, откак се събираше с тия хора, Докуша отговори твърдо и достойно на закачките им. Това им направи сериозно впечатление. Като че някой друг човек каза тия думи през неговата заешка уста. Някой от ръководителите на стопанството ли бе го подучил, или сам неволно бе дал израз на своя пробудил се класов инстинкт? Във всеки случай съседите почнаха да гледат на Докуша като на троянски кон и да се въздържат от всякакви коментари пред него. Уверени бяха, че той носи всичко на „ония“. Но „ония“, изглежда, бяха напълно осведомени за тяхното настроение и започнаха да изпращат свои агитатори.

Пръв дойде Велчо Табакерата. Той бе домакин на стопанството. Живееше в Догановата махала, но от известно време не можеше да понася „тия консерви“ и рядко се спираше при тях. Съседите го

посрещнаха с любопитна неприязън, както се посреща пратеник от противников лагер.

— Живо-здрaво, съседи! — каза той и се включи в техния кръг.
— Какъв е дневният ред?

— На хилядото половината! — не закъсня да му отговори в тон Нико Пачев.

— Намислихте ли го? — попита Велчо. Той се поразкрачи и зае по-солидна стойка, като че искаше да си придаде тежест на равностoен член на „парламента“. Това бе първата му тактическа грешка. Втората му грешка бе, че си позволи да извади пред очите на съседите своята прословута табакера, забележителна с това, че на вътрешната страна на капака ѝ имаше нарисувана съвсем гола жена. На всичко отгоре той навири цигара и направи няколко колелца, които с предизвикателно лекомислие лизнаха носовете на съседите и ги накараха да кихнат.

— Чакахме тебе да ни го кажеш — обади се Каню.

— Ще ви го кажа. Става въпрос, че тази есен цялото село трябва да влезе в стопанството. Съгласен ли си, бай Нико?

— Ще се съглася, когато вълкът си види онова нещо!

— На вълка онова нещо е по-чисто от твоето и няма защо да си го гледа — отвърна Табакерата, без да се съобразява с възрастта му, а това бе противно на обичаите на „парламента“. — Аз поставям въпроса сериозно.

— Поставяй го, където и както си искаш. Защо го надяваш на нашия нос?

— От уважение...

— Мерсим за уважението — каза Нико.

Велчо се обърна към Догана с подчертано уважение:

— Какво ще кажеш, дядо Тодоре?

— Времето ще каже. — Догана погледна встрани, с което му даваше да разбере, че всеки друг въпрос ще досажда както нему, така и на останалите.

Но Велчо имаше партийно поръчение да нанесе първия удар на „консервите“. Уверен бе, че ще го постигне със силата на убеждението, и почна да говори. Според съседите той имаше само една голяма уста и нищо повече. Говореше бързо и превзето. Употребяваше думи и изрази, прочетени от книжки и заучени от учителите, с които дружеше. Някои го наричаха „дървен философ“, защото обичаше да чете

вестници и да „бистри оная, която никой не може да избистри“ (скептичен осеновски израз, когато става дума за световната политика). Всъщност Велчо бе много сърдечен, доверчив, открит до наивност и поради това нетактичен. На него най-малко прилягаше задачата да агитира хора като своите съседи.

— Става въпрос, че поначало има обществено развитие — обобщава той накрая. — И никой не може да му се противопостави. Това е исторически закон.

По лицата на съседите цъфнаха иронични усмивки. Като истински осеновчани те не можеха да не се надсмеят на такива „учени думи“.

— Дал ти Господ език, дълъг като пояса ми — каза вечно гладният Димян. Извади от пояса си няколко презрели сливи и ги схруска с костилките.

— Щом искате да работите общо, работете си! — каза Каню Купов. — Нас не ни закачайте. Нали има сега равенство и свобода!

— Така е. Нашата власт донесе свобода на народа. Затова искаме да премахнем експлоатацията на човек от човека. Поначало частната собственост сама довежда до експлоатация. А в стопанството всеки ще получава според труда и имота, който влага. Държавата осигурява машини...

Велчо започна да им рисува бъдещето „ясно и конкретно“. Стигна дотам, че след като изброи благата, които ще получават от стопанството, спомена за комбинат от фурна, пералня и баня. На такъв сериозен довод можеше да отговори само Нико Пачев и той отговори с голямо удоволствие:

— Ти си като циганина в морето. Влязъл веднъж манго в морето и почнал да се дави. „Господи, рекъл, ако ме избавиш, ще ти запаля свещ като копраля.“ А циганката, която стояла на брега, се провикнала: „Откъде ще вземеш пари за такава свещ бре, манго?“ „Аз да изляза веднъж на брега, рекъл циганинът, па я паля свещ, я не.“ Та и вашата работа е такава. Сега обещаваме, защото гледате да ни хванете, а после... Пък от банята, да ти кажа, няма голяма полза. Откак се помня като човек, не съм се къпал и пак съм жив и здрав. Тия, дето се къпят, по се разболяват, защото кожата им отънява...

Съседите наградиха Нико с гръмогласен смях. Но Велчо запази достойнството си. Не ги обиди за тяхната назадничавост. Щракна

табакерата, запали цигарата и си отиде усмихнат, за да не им даде възможност да го помислят за победен. Съседите заговориха за беритбата на царевицата. Когато притъмня и вече не виждаха лицата си, те се разотидоха по домовете. И никой от тях не допускаше, че това е последното им „заседание“.

След общоселското събрание Ради Бойчански поведе към дома си своя гост и приятел от затворническите години Стоян Бурназов, първи секретар на околийския комитет на партията. Няколко крачки след тях вървяха другите ръководители на селото: бай Марин, председателят на стопанството, партийният секретар Христан Николов и Велчо Табакерата. Всички бяха възбудени от събранието, което не мина много резултатно. Само двадесет души, и то малоимотни и безимотни, обещаха да влязат в стопанството. Останалите стопани се въздържаха въпреки дългата и убедителна реч на Бурназов. Зададоха се много въпроси, умни и безсмислени, шеговити и сериозни, така че през цялото време читалищният салон бе оживен като никога досега.

Славина бе приготвила масата за вечеря и още с пристигането на гостите бързо и сръчно насипа яденето. Бурназов поздрави любезно домакините и съблече сивопепелявото си пардесю от габардин. Местните гости се посуетиха пред прага и влязоха един по един, стъпвайки предпазливо и неуверено. Стаята бе широка и наредена по градски. Дъсченият под (рядкост в Осеново) бе постлан с котленски килим. Едната стена бе заета от стар библиотечен шкаф, препълнен със стари книги и списания, а отгоре бе поставена препарирана патица. От библиотеката до другата стена — персон и половина пружинен креват, отрупан с пъстри възглавници, между които бе полазил един голям зелен гущер, плетен от Мария в първите години на нейното учительство, но още нов и запазен. Върху нощното шкафче, потъмняло и олющено от времето, имаше стар радиоапарат „Телефункен“ със суха батерия.

Бурназов седна до Мария и каза:

— Изглеждаш ми добре, разхубавила си се.

— Минала край мене хубостта — усмихна се стеснително Мария.

Тя действително се бе разхубавила. Болестта отнемаше силите ѝ, но разнежваше външността ѝ. Розово-бяла, понапълняла, свежа и

красива, тя изглеждаше здрава като на младини. Бурназов заговори за ония тежки години, когато тя и жена му идвали в затвора на свиждане. Спомняше си как двете пристъпвали след надзирателя плахи и пребледнели. Мария слушаше, усмихваше се стеснително и слагаше като селянка длан на устата си. Преди да каже нещо, тя неволно поглеждаше към мъжа си, като че очакваше одобрение или порицание на думите си.

— Видяхте ли? — каза Велчо Табакерата, като седнаха около масата. — Ония консерви от „парламента“ не си показаха носовите на събранието. Крият се като лисици...

— Това трябваше да се очаква — каза Бурназов. — Среднякът сега ще ни повърти на пръст известно време. Съгласява се с нас, когато му говорим за бъдещето, и тъй да се рече, главата му е наша, а краката му са забити като корени в земята в частната собственост. Трябва да го изтръгнем, без да пресушим корените...

Докато говореше, Бурназов ядеше бързо и свободно с голям апетит и от време на време похвалваше домакините за вкусното ядене. Той бе нисък, окръглен в тяло и лице, но тая окръгленост, придобита от неподвижност в работата и внезапно променилите се условия на живот, бе преждевременна и неестествена за неговите години. Очите му бяха малки, тъмни и живи, пръстите на ръцете му къси, обрасли в гъсти косми и подвижни. Под привидната му окръгленост и мекота се долавяше острият, гъвкав и непреклонен характер на човек, който в известни случаи действа съвсем хладнокръвно.

Той се нахрани много скоро, избърса със салфетка късо подстриганите си мустаци и се оттегли от трапезата. Домакините напразно го канеха да яде още. Той каза: „Благодаря, достатъчно“, и с удоволствие запали цигара. Другите гости, отдавайки му почит, също се оттеглиха от трапезата. Само Бойчански продължаваше да се храни шумно, с големи зальци. На него очевидно една порция не му стигаше за вечеря.

— Доколкото разбрах, начело на тъй наречения парламент стои Тодор Догана, а? — каза Бурназов и се засмя. — И изглежда, че „парламентът“ представлява своеобразна партия?

— Нещо такова — потвърди Бойчански. — Реката играе вече ролята на политическа граница между двете половини на селото. Време е да се вземат сериозни мерки против тези хора. Ние ги глезим.

— Ще паднат, няма къде да отидат — каза хитро усмихнат Бурназов. — Утрешният ден не е в тяхна полза. Те са объркани. Не мислят със собствените си глави, а гледат в очите Догана. Каквото стори той, същото ще сторят и те.

— Точно така е — обади се Марин. — Преди две години поканихме Догана да стане кооператор, той отказа. Същото направиха и съседите му. А те държат най-хубавата земя.

— Ето защо Тодор Догана е средняшката крепост, която трябва да се превземе. Докато се води разяснителна работа сред другите стопани, Догана трябва да бъде най-важният прицел. Той ще даде ключовете на крепостта. Дайте, другари — каза Бурназов и смачка остатъка от цигарата си в чинията, в която се бе хранил, — да отидем тая вечер у Догана и да поговорим с него. От това вреда няма да имаме, а полза.

Бурназов живо скочи от стола си и поиска от Славина пардесюто и каскета си. Всички станаха след него, само Бойчански се позабави. Той познаваше тежкия характер на Догановите и бе уверен, че това късно посещение няма да ги зарадва. Същото мислеха и другарите му, но бяха любопитни да чуят как първият секретар на околийския комитет ще разговаря с Догана и какъв резултат ще има неговата агитация.

У Доганови светеха два прозореца — в приземната стая и в крайната горна, където спеше със семейството си по-малкият му син Мануш. Портата бе запъната отвътре с резе. Велчо провря ръката си през една пролука и изтегли резето. Откъм тъмния навес на обора залая кучето. То бе вързано на синджир, а синджирът на опънат от обора до оградата тел. На пруста изскърца врата, мярна се силует и един женски глас попита:

— Кой иде?

— Ние сме, бульо Юрданице — обади се Велчо. — Ще извинявате, искаме да видим за малко дядо Тодор.

Юрданица слезе по стълбите, отвори вратата, каза нещо на свекъра си и ги покани вътре. Гостите почукаха на вратата, макар тя да бе отворена, и влязоха. Юрданица бързо, сякаш не пипаше с ръце, успя да нареди столове за гостите и да отмести или потули някои вещи, които не бяха за пред чужди хора.

— Добре дошли сега! — каза тя, подаде ръка на Бурназов и се изправи чинно зад вратата.

„Човекът с две души“ седеше на дървения си креват, покрит с пъстър домоткан чаршаф, заметнат набързо върху юргана — приготвил се беше да спи. Докато гостите влизаха един по един, той ги гледаше втренчено с неопределен израз. После стана бавно, поглади черните си мустаци и стъпвайки леко по вълнени чорапи, каза с дебел и мощен, необичаен за сухото му тяло глас:

— Добре дошли!

— Добре или зле, дошли сме ти, не можеш ни изпъди, дядо Тодоре! — каза Бурназов, като се стараеше да говори просто, по „селски“. Той произхождаше от градско работническо семейство и онова, което се нарича „селски нрави“, познаваше външно от политическата си практика. Приготвил си бе някои изрази и поговорки, с които смяташе да влезе в контакт със селяните.

— От моята къща никой не е излязъл изпъден — каза Догана и му подаде сухата си жилеста ръка. — Не ви познавам — додаде той, като го гледаше спокойно в очите.

— Другарят Бурназов! — обади се Велчо. — Първи секретар на околийския комитет на партията.

Бурназов очакваше, че името му ще окаже някакво влияние по лицето на стареца — учудване или притеснение, — което бе наблюдавал у много хора. Но по лицето на Догана не се появи подобно изражение. Той си седна на кревата бавно и спокойно, както бе станал, и ако по лицето му бе написано нещо, то трябваше да се чете така: „В моя дом и от царя съм по-голям.“

— Булка, виж пригответи нещо да нагостим хората!

Юрданица посегна към долапа, но гостите, най-вече Бурназов, се възпротивиха и казаха, че току-що са станали от вечеря.

— Дай, дай, булка! — каза Догана, като че не чуваше молбите им. — Ще извинявате, но от хляба не сте по-големи, я! — обърна се той към Бурназов.

— Така е, дядо Тодоре, от хляба никой не е по-голям — неволно повтори Бурназов старата поговорка, с която всъщност не бе съгласен. Той изпита мигновено и необяснимо уважение към стареца. Наблюдаваше го и не откриваше у него нищо особено. Догана седеше с прибрани на скута си лъскави, оплетени в жили ръце и бавно местеше

поглед подир снаха си, сякаш я наблюдаваше как шета. По скулестото му циганско лице, застинало в спокойна гримаса, не се долавяше определена мисъл. Ако бе светъл и рус, щеше да прилича на светец.

— Ти още не знаеш защо сме дошли, а караш снахата да ни гощава — каза шеговито Бойчански и другите мъже се засмяха.

Догана го погледна, повдигна вежди и отвърна:

— Лоши хора не са идвали досега в моята къща, не вярвам и да дойдат.

Гостите предпазливо се спогледнаха. Доловиха в думите му тънък укор или така им се стори. Всеки от тях се бе опитал да го убеди да стане кооператор и раздразнен от неуспеха си, бе пуснал по някоя лоша дума за него. Тая дума вероятно бе стигнала до ушите му и сега той си връщаше обидата. Във всеки случай гостите бяха гузни. Единственото им упование бе Бурназов. Като най-авторитетен, на него се падаше задължението пръв да започне агитацията.

Бурназов все още не подхващаше сериозен разговор. Дълбоко в себе си той се ласкаеше от суетното чувство, че ще респектира стареца както със силата на доводите си, така и с високия си пост на първи секретар. Но като влезе в къщата му и го видя, увереността му се разколеба. Този човек действително излъчваше особено внушение и неприятно чувство за независимост. Думите му бяха прости като пословици и в тях се криеше нещо двусмислено и същевременно логично от негова гледна точка. За Бурназов бе ясно, че предстоящият разговор със стареца в присъствието на селските ръководители ще бъде въпрос на лично превъзходство и едва ли не на превъзходство на партийната правда, и не се решаваше да го започне. Обмисляше своя ход и разглеждаше стаята. Освен кревата, масата и долапа, боядисани в кафяво, имаше голяма готварска печка и умивалник с циментово корито. В ъгъла, между вратата и източния прозорец, бе окачена голяма икона с образа на Богородица, сложила малкия Исус на коленете си, а под нея кандило, също така по-голямо от обикновените, но отдавна непалено. Вещите бяха малко, но здрави и чисти, и Бурназов си казваше, че отговарят напълно на характера на стопаните.

— Хайде сега елате до масата, пък не гледайте яденето! — каза Юрданица и застана права отстрани.

— Булка — каза Догана, — налей вино, че иди да си легнеш. Ние сами ще се гощаваме.

Юрданица наля вино, пожела „лека нощ“ на гостите и се качи горе в стаята си. Бурназов реши, че е време за сериозен разговор. Вдигна чашата, чукна се с Догана и каза:

— Ти се сещаш защо сме дошли, нали?

— Ще кажете. — Догана отпи от чашата си и се приготви да слуша.

— Дойдохме да те помолим да станеш кооператор. Ти си най-добрият стопанин в селото, за нас ще бъде голяма чест. Кажи си думата.

Догана повдигна вежди тъй, че от тъмните му очни ябълки блеснаха две искрици, и едва-едва се усмихна:

— Думата е като птиче. Изхвъркне ли от устата, няма да се върне.

— Така е — съгласи се Бурназов. — Но ти кажи какво мислиш за стопанството. Ще успее ли, или не?

— Всяка работа успява, стига да има кой да я върши. От човешката ръка нищо не се отърва.

— Значи нямаш нищо против стопанството?

— Какво против ще имам. Щом искат хората, нека си работят. Вижда ми се само, че раничко се заловихте с тая работа. Народ разен, мъчно привиква към общото...

— Във всяко ново дело има трудности. Едно време, когато дойде в селото гол като тояга, не ти ли беше трудно? Но ето че и имот събра, и семейство отгледа.

— Тъй беше — потвърди Догана и лицето му просветна, — с две голи ръце дойдох. Земята рових като къртица.

— Видиш ли? — подзе живо Бурназов. — И нас няма да ни спрат трудностите. Сега е времето да съберем хората в общо стопанство. Ще им дадем машини, ще ги облекчим в тежкия селски труд.

Бурназов заговори за руската революция, за победата на пролетариата в съюз с бедните и средни селяни, за класовата борба, за комунизма. Лицето му бе одухотворено и страстно, в очите му гореше странен блясък. Сечеше въздуха с късите си ръце, задаваше си въпроси и сам си отговаряше. Догана слушаше със скръстени на скута ръце, ням и неподвижен като паметник на простата, установена от вековете действителност, която няма нищо общо с големия, но невидим идеал.

Мина полунощ. Стаята се изпълни с дим. Лампата почна да мига и светлината отслабна. Обади се петел.

— Е, да си ходим! — каза с привидна шеговитост Бурназов и запали последната си цигара. — Май че много се разприказвахме, а?

— Млади сте, учени сте, много знаете — каза Догана. Той се пораздвижи и едва сега мустаците му се понадигнаха под напора на една прозявка. — Аз те слушах хубаво и всичко разбрах — обърна се той към Бурназов. — Ти ще ме слушаш ли?

Мъжете се смълчаха. Бурназов се поприведе напред и погледна стареца в очите. Надеждата да изтръгне неговото съгласие в последната минута още не бе го напуснала. Думите на похвала и благодарност, които щеше да каже както тук пред него, така и публично, бяха на устата му.

— Имота си съм събирал с пот и кръв. Той не е на нивата, не е в земята, нито в къщата ми. Той е в сърцето ми. — Догана понадигна остроото си рамо и сложи ръка на лявата си гръд. — Можеш ли бръкна в сърцето ми?

— Насила имота ти не искаме! — каза със сдържан гняв Бурназов. — Но ти помисли! Умен човек си. Ще разбереш, че истината е на наша страна.

— Мисля... седемдесет години съм вървял по един път, а сега да се обърна и да тръгна по друг...

Марин каза:

— А ние как се обърнахме? Ние имот нямахме ли?

— Друго ви е сърцето... Не бързайте! На всичко ще му дойде времето. Времето учи човека.

Начело на акцията за масовизацията на стопанството застана Ради Бойчански. Това бе напълно естествено както за него, така и за останалите ръководители на селото. Той бе твърд и последователен във всяко обществено начинание, а и авторитетът му сред селяните бе голям. Повечето от тях, вече бащи и майки, бяха минали през неговите ръце. Всички бяха опитали яките му плесници, но това не им пречеше да пазят добър спомен за него и да казват: „За добро ни е пердашил по дебелите глави!“

Бойчански остави след себе си голяма обществена и просветна дейност. Постройката на училището, чешмата, читалището и много други културни мероприятия, така трудно осъществими през ония години, се смятаха за лично негово дело. Той бе едновременно учител, съдия, прошенопописец, адвокат и съветник. Макар и тогава да си бе такъв строг и суров, селяните му се доверяваха. Може би защото бе чужденец. Осеновчани открай време уважаваха и вярваха повече на чужденците интелигенти (учители, общинари, свещеници), отколкото на местните. Гледаха на „своите“ като на роднини и същевременно се съмняваха в тяхната справедливост.

Учителят бе комунист и всички знаеха това. Водеше с помощта на жена си общообразователните курсове в читалището, преподаваше в най-достъпна форма лекции по смятане, история и „учение за звездите и земята“. Повечето от селяните бяха лениви и неподатливи. Посещаваха вечерното училище, за да дремят на топло, докато огладнеят. Но Бойчански си вършеше работата с усърдието на древен просветител. В края на краищата много от селяните, които заспиваха на лекциите, станаха комунисти и по-късно попаднаха в затвора заедно с него.

Като излезе от затвора и се завърна в село, Бойчански не отиде в училището, където бе работил повече от петнадесет години. Стана кмет, а по-късно председател на селсъвета. Наистина на този пост го назначиха от околийския комитет на партията, но и той не се

противопостави, не изпита оная тъга към училището, която изпитват дългогодишните учители. Погълнаха го бурните събития от Девети септември и разпалиха дългогодишната му страст да се отдаде на обществена работа. Той беше закърмен с тази страст още от дете, когато баща му, работник строител и известен комунист в едно балканско градче, го изпращаше с тайни поръчения до своите съмишленици. Кратките бележници или нищо незначещи думи, които отнасяше до непознатите хора от градчето, го изпълваха с възторга на безстрашието и рисуваха в детското му въображение картини на тайнствени, героични подвизи.

Поканиха го на работа в околийския град, където можеше да се отдаде на по-широка обществено-политическа дейност, но отказа. Какво го задържаше в Осеново? Въпрос, на който не намираше отговор и никога не бе се опитал да намери. Може би спомените? Годишите, през които бе възмъжал и изживял първите пориви на любовта и семейството? Идеалите, тъй светли в тогавашния мрак? Делата му, вградени в стените на училището, читалището и просмукани в душите на простите хора?...

Той ревнуваше всяко дело в полза на партията, в което не бе участвал или не можеше да участва по някакви причини. Струваше му се, че без него другите няма „да се справят, както трябва“. Недоверието към другите го караше да се осланя най-вече на себе си. И неговата ръка бе навсякъде. Възбуждението и леката тревога, която го обземаше по време на важни акции, се отразяваше на външността му. Походката му, винаги твърда и тежка, сега биваше и внушителна. Вървеше леко приведен напред, като че се готвеше да се бори със силен противник или да сплаши някого. Широките му рамене, шията и дори големите хрущяли на ушите бяха устремени напред, подобно на апарати, които трябва да ловят и най-малкия шум наоколо. У него всичко бе масивно и грубо, но хармонично сложено и в такива напрегнати дни той изглеждаше по-силен, по-мъжествен и по-млад от четиридесет и осем години.

С тая твърда и отсечена походка той крачеше към селсъвета. Беше неделя. Можеше да остане вкъщи да почине или да излезе на лов, ала не стори нито едното, нито другото. Прислужникът седеше на пейката пред входа и пушеше. Бойчански му заръча да чака и влезе в канцеларията си. Седна пред бюрото и погледна през прозореца.

Виждаше се част от една къща, зад която блестяха сребристокелени върби. По-нататък се стелеше полето, примамващо със своята спокойна пустота. Бойчански отново се изкуши от мисълта да излезе за няколко часа на лов и опипа пушката, която стоеше изправена в ъгъла. Разглоби я, погледна в цевите, укори се, че не ги е почистил, и отново я сглоби. Да си играе с пушката и да си прави патрони, бе за него едно от най-приятните занимания. Докато вършеше това, въображението му рисувахе примамливи картини от лова.

Днес бе неспокоен. Едно особено чувство на радост, нетърпение и тревога стягаше сърцето му. Разхождаше се от вратата до бюрото и мислеше за предстоящата масовизация. Прогнилите дъски на пода скърцаха под тежките му стъпки. Той съзнаваше, че масовизацията на стопанствата е исторически акт, венец на усилията на партията да сложи основите на социализма в село. Какво е сега? Две системи на работа и живот — частна и колективна, — два свята, които нямат нищо общо помежду си. Борби, тревоги, съмнения. „Всъщност — мислеше той — отсега нататък ще се осъществи нашият идеал — социализмът на село. Най-голямото зло на човека, частната собственост, ще бъде унищожена докрай.“ Спомни си колко страдания бе преживял и колко усилия бе отдал сам той в борбата против това вековно зло и изпита неудържим, почти фанатичен възторг.

Бойчански реши да започне агитацията още днес, още сега. Взе лист и нахвърли план за действие, за което бе мислил много отдавна.

„Да се сформират агитаторски групи.

Да се постави черна дъска пред селсъвета, на която да се вписват имената на стопаните, подали декларация за членство в ТКЗС.

Да се използват младежките седенки, бележки и вечеринки за трибуни на агитация.

Да се направи списък на стопаните, които не са внесли държавните си доставки.

Агитацията да се води навсякъде и по всяко време без никакво насилие.“

Бойчански направи списък на ония, които смяташе подходящи за агитатори, и изпрати прислужника да ги повика на бързо и кратко съвещание в партийния клуб. След десетина минути дойде Христан. Изглежда, че прислужникът се бе отбил най-напред при него. Той бе облечен в ново сако, но дърводелският метър стърчеше в горния му

джоб, както през работните дни. Свали каскета си, седна на стола и прекара пръсти по олисялото си теме. Своеволните и прибързани решения на Бойчански в селските работи го дразнеха и той често го критикуваше насаме или пред партийното бюро. По пътя към селсъвета той размисли и отгатна намерението на Бойчански. „Добре, каза си той, ако не днес, утре трябваше да подемем акцията. Но Бойчански няма да си промени нрава. Свиква на такова важно съвещание актива на комунистите, без да ми се обади. Чуден човек!“ В друго време Христан би се засегнал от пренебрежението на Бойчански, както много пъти бе се засягал досега, но мисълта за предстоящата акция го развълнува и той забрави всички лични спорове и несъгласия между двамата.

— Е, какво, започваме ли? — каза той усмихнат.

— Да — каза Бойчански — Не бива да губим нито ден.

— Трябва да помислим...

— Ето! — прекъсна го Бойчански и му подаде листа, на който бе нахвърлил плана за действие.

Христан повдигна очилата над веждите си и го прочете.

— Добре! — каза той. — Така мислех и аз.

Бойчански сложи листа в джоба си, потърка ръце и нетърпеливо тръгна към вратата.

— Да вървим към клуба! Хората ще ни чакат.

В партийния клуб се бяха събрали около двадесет души — възрастни мъже, младежи и няколко девойки. Бойчански откри съвещанието и изложи съставения от него план за действие. Както винаги, той говореше високо и отчетливо и гръмкият му бас кънтеше из салона като в празна бъчва. Според осеновчани истинският оратор трябва да говори тъкмо така, „да не опява като поп, а да гърми, да тресе стъклата на прозорците, да действа на здравите им нерви“. Бойчански познаваше слабостта им към ефектната реч и бе се приучил да говори високо и разпалено. Слушаха го с интерес дори когато речите му не им допадаха.

Агитаторите зададоха много въпроси. Особено оживени бяха младежите. Те виждаха само приятната страна на предстоящата акция. Щяха да имат възможност да закъсняват вечер и да открадват по някой час за личните си работи. Предложиха да устроят вечеринка още тая вечер, за да започнат агитация сред младежите. Бойчански и другите

ръководители се съгласиха. Младежите с готовност си разпределиха задълженията. Едни отидоха да подредят читалищния салон, други се заловиха да пишат лозунги, трети — да намерят черна дъска и да я поставят пред селсъвета.

Същата вечер агитаторите се отправиха към набелязаните къщи. Акцията трябваше да започне едновременно по всички „фронтове“. Бойчански остана последен. Той бе решил да посети Догановите и да поговори с тях още веднъж. Макар Догана да бе сложил ръка на сърцето си и да бе отказал пред Бурназов да влезе в стопанството, Бойчански не губеше надежда. „Той е пресметлив и умен старец, не може да не разбира политиката на партията, защото тая политика много скоро ще се обърне против него — мислеше Бойчански. — Той е тежък човек, трябва да се подхожда с нужното уважение към него. Ако не тая вечер, утре вечер ще се съгласи. Човек като него, който се ползва с уважението на цялото село, ще поведе всички към стопанството.“ Бойчански бе уверен, че ще изтръгне съгласието на Догана или синовете му, и отиваше към тях в най-приятно разположение като у близки роднини. Посрещна го Калинка, невестата на Мануш. На Бойчански му стана неудобно, когато тя го покани, без да съобщи на другите за неговото пристигане. Погледна през прозореца и видя всички от семейството, насядали в кръг, да разговарят нещо весело.

Догановите се изненадаха от посещението му, особено жените, но верни на нрава си, дадоха вид, че това не им прави никакво впечатление.

— Хора — каза малко смутено Бойчански, — извинявайте, че ви безпокоя! Дойдох да поговорим още веднъж за стопанството.

— Да поговорим — каза Догана, като че бе го очаквал с нетърпение.

Бойчански се обърна към Мануш, който седеше по-близо до него:

— Е, Манушко, искаш ли да станеш кооператор?

Мануш се усмихна и в очите му се появи нещо диво, но откровено и чисто:

— Не зависи от мене.

— А от кого?

— От баща ни.

— Добре правите — каза Бойчански, — че се съветвате с баща си, ала не сте деца. Вие работите тоя имот.

— Ние го работим, но баща ни е още жив — обади се Юрдан. — Имотът е негов.

Благоразположението на Бойчански се изпари като капка вода. Първият пристъп на гнева го лизна по сърцето. Само синовете на Догана можеха да бъдат така сляпо единомушни и сговорни помежду си в едно време, когато не бе нито естествено, нито възможно да се поддържат старите патриархалнобитови отношения в семейството. Достатъчно бе да поговориш с един, за да узнаеш мнението на всички. „Изостанали, тъпи, отвратителни егоисти!“ — мислеше той, като усещаше върху себе си тяхната прикрита с догановско благоприличие ненавист, и сам ги ненавиждаше.

Снахите дадоха знак на децата да мируват и се приготвиха да слушат разговора на мъжете, но един особен поглед на Юрдан ги накара да се приберат веднага по стаите си. След малко и синовете се прибраха, без да държат сметка, че обиждат госта.

— Поприказвайте с тате — каза Юрдан със скрита насмешка на излизане. — Ние да почиваме, че утре работа ни чака.

Бойчански и Догана останаха сами един срещу друг. Догана седеше пак на кревата си, отпуснал ръце на коленете. Бялата му, ниско остригана коса блестеше като сребро от светлината на лампата. „Почвай, аз съм готов да изтрая още една нощ без сън!“ — като че искаше да каже той. „Аз пък няма да те оставя, ще те мъча докрай, душата ти ще извадя, но ще те победя!“ — мислеше Бойчански. Той тръпнеше от раздразнение и правеше усилия да запази спокойствие. Усмиваше се, опитваше се да се шегува и говореше за неизбежната необходимост от кооперативните стопанства.

Догана помръдваше от време на време да се понамести, повдигаше белите си вежди и казваше по някоя дума. От горния кат на къщата не се чуваше ни шум, ни говор. Гърлото на Бойчански пресъхна. Стана, пи вода от менците и пак седна. Гладният му стомах изкъркори и го заболя от студената вода. Представи си вечерята, която го чакаше в кухнята, и предпазливо, уж че връзва обувката си, извади и погледна часовника. Беше единадесет и половина. „Няма да си отида!“ — каза си той и пак заговори.

Догана не се прозя нито веднъж. Седеше неподвижен като идол и слушаше. Безстрастната маска на лицето му вбесяваше Бойчански. Идеше му да стовари юмрука си в това скулесто, мустакато лице или да тикне дулото на пистолета си под носа му. „Подписвай, тъпо животно! С твоите сто декара искаш да върнеш революцията назад!“ Но това бе невъзможно. Само един жест или остра дума можеше да отвърне този упорит и див селянин завинаги от стопанството. За неговия пеш се държаха стопаните от цялата махала.

Бойчански си отиде късно след полунощ. Беше капнал за сън. Челюстите го боляха от говорене. Сбогува се с Догана усмихнат и му пожела лека нощ. Но още като хлопна портата зад гърба си, гневът и омразата към Догана и неговото семейство свиха сърцето му. „Ще пречупя волята им!“ — каза си той и стисна юмруци.

От тая нощ започна големият конфликт между него и Догановите.

Денем в селото е спокойно. Къщите се тулят под резедаво жълтеещите се дървета, дворищата са тихи, насипани с царевична шума, динени кори и очукани слънчогледови пити. Слънцето не достига вече своя зенит и къпе селото с морна и тъжна топлина. По припечите зад някой зид или къща седят стари жени. Предат или кърпят дрехи и наглеждат децата, които газят в реката и често се сбиват. Кооператорите берат царевица в северната част на землището. Частните стопани, които са свършили беритбата, ходят за дърва към далечното Лудогорие, на мелница или на оран...

Внезапно се разкриват гъски, подплашени от куче или котка. Ръсейки бели перушини над дворищата, те се надигат тежко от земята, успяват да направят един кръг над върбите и бързат да кацнат около реката. И над селото отново ляга някаква ленива тъга. Тя иде от полето, от посърналите опустели стърнища, от златния прах на скорошната вършитба, който е оставил варак по листата на овошките, от белите самотни пътища, от тежкия дъх на зрели плодове, от прегорелата синева на небето, от цялата природа, притворила ресници след умората на летния труд.

Животът започва вечер. Още по здрач селото се изпълва с грома на каруци и плугове, които се връщат от полето и града. Младежите, облечени в по-чисти дрехи, излизат и се събират пред селсъвета. На път за вкъщи там се отбиват и възрастните мъже. Тълпят се пред черната дъска, на която са написани с едри и красиви букви имената на стопаните, подали декларация за членство в кооператива. Писарят Стоенчо, калиграфът на Осеново, невзрачен и мършав като скелет, стои пред черната дъска като търговец пред сергията си, вдига тебешира и вика:

— Побързайте да се запишете, граждани! Числото се попълва. После ще бъде късно. Хайде, бай Стойчо, кажи си трите имена!

— Уморен съм, не мога да си ги спомня.

— Аз ще ти ги припомня.

— Можеш ли ме хвана за... палеца!

— Дай го на жена си!

Тежък смях се разнася над площада. Един закъснел гълъб отдавна стои на ръба на покрива и дебне момент да влезе в гнездото си. Хвърка на другия край на покрива и оттам гледа с кръглото си рубинено око към тълпата. По ситата му гуша блестят разноцветните багри на залеза. Долу множеството от хора затихва и гълъбът, пристъпвайки с белите си крачета по керемидите, намира сгоден миг и се шумгува в гнездото под стряхата. Другарката му го посреща с топло гърлено гугукане.

— Посева ще искате ли? — пита някой зад гърба на другите.

— Няма да сеем с кратунени семки!

— Да даде стопанството.

— А то откъде ще вземе?

— От държавата.

— А! Ето какво се казва в устава относно сеитбения фонд! — И Стоенчо, изучил наизуст устава на ТКЗС, започва да обяснява с пресиригнал глас. Селяните знаят всичко не по-зле от него, но задават въпроси, за да се „намират на работа“. Ония, чиито имена са написани на черната дъска, са неспокойни като деца, които са инжектирани и чакат ефекта от страшната инжекция. Едни са примирени, други съжбяляват, но всички, влезли веднъж в „капана“, искат да повлекат и другите след себе си.

— Защо се теглите назад бе? На, аз, като влязох, пак съм жив!

— Чакай, ще те видим по-отсетнечка.

— Ба, да не мислиш, че ми е зор за тия келемета, дето ги дадох. Отървах се, което си е истина. Сега с всички заедно, пък каквото излезе.

Онзи, който говори това, псува „келеметата“, като че са му тегнали цял живот на главата.

Долу, откъм реката, се задава Нико Пачев. Пристъпва бавно и се почесва живописно през джоба на потурите. „Парламентът“ пред Догановата порта е разпуснат поради „военното положение“ и членовете му отстояват, всеки посвоему, опасния натиск на агитаторите. Каню Купов през деня бере царевица, а вечер заспива още на трапезата. Сънната му болест се оказа много полезна. Агитаторите не намират за нужно да разговарят със заспал човек и си отиват.

Димян не може да излезе наглава със сина си Динчо. Динчо е запален кооператор и като „не знае да лае, докарва вълците в кошарата“. Димян се справя с тях, както намери за добре, после заключва вратата на другата стая и синът му си влиза през прозореца. Партийният секретар Христан често го мъмри за това, но Димян казва, че е баща и „по която кълка иска, по нея ще бие сина си“...

Пено Гълъбинкин всяка вечер, щом излае кучето на чужд човек, скача през прозореца на кухнята и се крие в хамбара. Заравя крака в зърното и по цели часове трепери от студ и погнуса. Плъховете и мишките пълзят около него и весело цвърчат, сякаш си устройват вечеринка...

Само Нико Пачев, верен на опакия си характер, върши обратното. Макар да не му е приятно да гледа „ония“, ходи нарочно при тях, за да демонстрира своята самостоятелност.

Един шегобиец взема тебешира от ръцете на писаря и бързо написва на дъската името на Нико Пачев, само че обратното: Пачо Ников. Шегата е напълно в стила на Нико.

— Честито, бай Нико! Тайно си вършим работата, а? — казва някой. — Влязъл си в стопанството, без да се обадиш.

— Кой, аз ли? — вряква Нико и погледът му пада на черната дъска. — Кой се подиграва с мене? Кой смее! — Забелязва, че името му е написано обратно, и опърничавият му ум веднага му идва на помощ. — Така може! На покойния си бащица позволявам да влезе в стопанството. Ехе, на онзи свят е по-дручко. Там няма земя. Няма добитък. Може. То аслъ да вземат да запишат всички умрели, че да си изпълнят плана, а нас да оставят на мира. Жив човек влиза ли в стопанството бе?

Мъжете не са очаквали тоя обрат на шегата и прихват да се смеят, а Нико се почесва с две ръце по слабините...

От училищния двор излизат деца, източват се по улицата като пъстро ярешко стадо и неговорно скандират: „Всички в текезесето!“, „Чрез текезесе към социализъм!“, „В текезесето е нашето щастие!“ От двадесет дни това е тяхното извънучилищно задължение. Учителките старателно тактуват лозунгите, карат се на разсеяните деца и като обходят всички улици, спокойно си отиват по квартирите.

Ако няма вечеринка в читалищния салон, младежите отиват по седенки и беленки. Весели танци, закачки, ревниви упреци, уговорки

за тайни срещи, откраднати целувки и все пак... най-много се говори за кооперативното стопанство. Спорят, карат се, увещават се погорещо от възрастните. И тук има агитатори и агитирани, кооператори и частници, „прогресивни и консервативни“ — думи, заучени от кръжоците и пресата, сякаш случайно подхвърлени в остри реплики, думи, в които се крие противоречието на нашата епоха. И тук, както във всяка къща, хилядолетната частна собственост е поставена на сериозно изпитание...

— Хайде, другари! — казва Бойчански и пръв става да се срещне още веднъж с тая хилядолетна частна собственост. Той е брадясал, гладен, очите му са подути от безсъние. След него се изнизват другите агитатори и тръгват да тревожат бялата есенна нощ.

В полунощ агитаторите се събраха в партийния клуб да отчетат резултатите от агитацията. В други вечери тези сбирки бяха оживени. Всички разказваха и се шегуваха с приключенията си на „частния сектор“. Сега мълчаха. Едни дремеха по столовете, други стояха прави до вратата, готови да си тръгнат за къщи.

— Има ли нови кандидати за стопанството? — зададе обичайния си въпрос Бойчански.

— Този път съм празен — каза сърдито един дребен мъж. — Ченето ми се откачи да говоря.

— А мене ме изгониха! — обади се друг. — „Кучето ми, казва, пресипна да ви лае. Не му остана глас. Защо ми е няма куче? Ще му храсна, казва, някой кол и ще си намеря друго.“

Дянко бригадирът протегна напред дългите си ръце и извика:

— Нека ме гони, но да не ме обижда!

— Кой бе?

— Петко Барабанов. „Махай се от къщата ми, казва, скопен бик, ялов овен и тъй нататък! Най-напред, казва, направи дете на жена си, че тогава ела да ми даваш ум.“

Агитаторите, макар и уморени, прихнаха да се смеят. Дянко намръщи евнушеското си лице и каза:

— В частните ми интимности се бърка човекът! Ще му дам да се разбере!

— Не знаеш ли да му запушиш устата? — каза някой. — Поискай да опиташ дъщеря му. Ако не хване, тогава да каже, че си скопен!

Агитаторите, вече разсънени, отново се разсмяха.

— Да си кажа правичката — додаде Дянко, — вече не ми се ходи по чуждите къщи. Денем работя, вечер лягам след полунощ. И хората не оставям да спят. Пъдят ме, обиждат ме...

Христан Николов свали очилата си и като ги бършеше в ревера на дочената си куртка, каза в настъпилата тишина:

— Започнахме да прекаляваме с нашата агитация. Заприличахме на наказателен взвод. Да отдъхнем малко, че пак да започнем!

Бойчански седеше зад масата, покрита с тъмнорвено хасе — място, което никой не объркваше да вземе вместо него дори в неофициални случаи като сегашния. Надигна глава и огледа малкия салон със замрежени очи, както учителят търси провинилия се ученик.

— Какво искаш да кажеш? — попита той, без да се обръща към някого.

Христан разбра, че въпросът е отправен към него. Сложи очилата си и като съзираше смътния образ на Бойчански през стъклата, каза бавно и малко неспокойно:

— Искам да кажа, че хората се измориха.

— Лично ти?

— Лично аз не!

— Няма защо да бърбориш от името на другите!

Двамата ръководители бяха спорили много пъти по този тактически въпрос и не бяха постигнали съгласие. В противен случай Бойчански, който пазеше авторитета на партийната организация като „зеницата на око̀то“, не би си позволил да отправи такава обидна реплика на партийния секретар. Разногласието им бе се изострило до такава степен, че Бойчански се принуди да го направи достояние на агитаторския колектив. Той се изправи зад масата и говори четвърт час за историческата задача, която е поел колективът — привличането на бедните и средни стопани в кооперативното стопанство. Можем ли да се откажем от тази задача? Не можем. Можем ли да измамим доверието на партията и да се огънем пред трудностите? Не можем. Никой не ни дава това право...

— Частната собственост трябва да се ликвидира! — плахо го подкрепи Динчо Димянов. Той искаше да говори още, но няколко души едновременно го засякоха:

— Накарай баща си да влезе в стопанството!

— Лесно е да ликвидираш чуждата собственост!

— Оставете баща ми, той е улав...

— А ти не си ли син на баща си? Да не те е правил Тодю малоумният?

Агитаторите заспориха и почнаха да се карат. Бойчански нервно барабанеше с пръсти по масата. Посивелият трапец на мустаците му

непрекъснато изменяше формата си. Той бе уморен повече от другите, ала не допускаше, че трябва да се отпуснат ръце, и не можеше да прости тая мисъл на Христан. „Дърводелецът не е на мястото си — мислеше той и му се струваше, че Христан винаги е имал «особено» мнение по много общоселски и партийни въпроси, внасял е раздвоение в партийната организация. — Няма огън в него, няма партийна страст. Каквато наредба изпатят отгоре, той я чете с червен молив. Подчертава, съмнява се, че горе може да има по-умни от него. Ето и сега! Вместо да се проникне от съзнанието, че масовизацията е най-важната и неотложна задача на партията, той играе на либерализъм. Трябва ли да му простя тая игра? Не! Ще го разкритикувам по комунистически — сурово, но другарски.“

Когато стана да говори и зърна олиселия лоб на дърводелеца, Бойчански изпита към него неприязън и недоверие. Този мъничък и хитър селянин често си бе позволявал да го критикува насаме и пред други хора. Защищаваше дребнавите им интереси и ги спечелваше на своя страна. Минаваше за умен и справедлив, а всъщност спекулираше с тяхното невежество. Осеновчани казваха за него, че носи „глава“ на раменете си, смятаха го за „свой“ самоук интелигент и се гордееха, че той може да спори с най-учените хора на селото или да решава задачи с две и три неизвестни без всякакви формули. За да поддържа авторитета си сред тия хора, той бе готов да слезе до нивото на техния манталитет и да остави на заден план делото на партията. Някога Бойчански сам се бе възхищавал от природната интелигентност на този дърводелец, но сега ненавиждаше склонността му да „разсъждава“. Защото този самоук „аритметик“ на Осеново си въобразяваше, че наистина е интелигентен, играеше ролята на народен мъдрец и най-безцеремонно критикуваше някои мероприятия на партията. Какъв комунист е той, щом си позволява да критикува постановленията и задачите на своята партия?

Бойчански дълго време се бе съмнявал в партийната чистота на Христан, но тая вечер неговото съмнение се оправда докрай. Двубоят, който двамата водеха помежду си от няколко години с леки закачки и двусмислени шеги, най-после трябваше да се състои. Реши да критикува дърводелеца и да изтъкне неговите грешки, без да влага „личен елемент“. Но като взе думата, той не успя да скрие недоверието

си към него, не заговори строго и принципно, както му повеляваше дългът на комунист, а почна да го иронизира:

— Ето, другари — той посочи Христан с показалеца си от горе на долу, като че искаше да го клъвне по олисялото теме, — как нашият партиен секретар разколебава агитаторския колектив. Не е ли срамно за нашата партийна организация, че не друг, а той милее за спокойствието на някои стопани? С една ръка ги потупва съчувствено по рамото, жали ги, а с другата уж ги тегли към нас. Помислете си, значи, сто години и тогава елате да станете кооператори. Един век е достатъчен, нали? — Убийствена усмивка се появи по лицето на Бойчански и веднага изчезна. Той вдигна ръка и показалецът му прониза въздуха като щик. — Такъв е подходът на нашия партиен секретар. Но този подход, другари, не е наш, комунистически, а дребнобуржоазен. Това е хленчене пред трудностите!... Това е поражение!

— Не се ли увличаш? — извика Велчо Табакерата. — Не вадиш ли стар пищов?

— Правя изводи, като изхождам от политиката на партията!

— А какви са тия изводи за Христан! — извика отново Табакерата и поиска думата.

— Чух една думичка — почна Велчо, като хвана облегалката на предния стол и се изпъчи, — по-ра-жен-ство! Тая думичка, другари, ме обижда. Не съм съгласен с другаря Бойчански, че другарят Христан е пораженец, а и ние покрай него. Ние сме комунисти, обаче между нас поначало няма такива. Но, както казва другарят Христан Николов, трябва да се замислим дали не пресилваме, тоест не прекаляваме, с нашата агитация. В смисъл, значи, че хората почнаха да ни пъдят от къщите си и да ни мразят. Не им даваме да спят. С други думи казано, стана нахално от наша страна. Искам да натъкна този факт на вниманието на другаря Бойчански, който си позволява да ни нарича разни... и прочее. Аз например мразя частната собственост, защото ми е смукала кръвта като пиявица, но като имам напредвид факта, че ние сме комунисти и не бива да насилваме народа, правя съответния извод, тоест че така повече не може. С други думи, това е моето изказване.

— Не си прав, Велчо! — каза му Бойчански. — И ти се водиш по неговия ум.

— Чуваш ли се какво говориш бе, Ради? — каза Христан развълнуван, без да става от мястото си. — Каква е тая дребнобуржоазна фирма, дето ми я окачи на дюкяна?

— Казах, че хленчиш.

— Нарече ме и пораженец! Всички чуха. Защо? Защото казвам, че не бива да насилваме хората. Ще се озлобят срещу нас.

— Ти нашата агитация насиле ли наричаш? — прекъсна го бързо Бойчански. — Според теб излиза, че партията ни кара да вършим насиле. Не, ние не вършим насиле.

— Както сме започнали, ще извършим — каза Христан и стана прав. — И няма защо да се криеш зад партията и да ме плашиш с нея. Партията ни даде много ясни указания да разясняваме нашата стопанска политика така, че селяните да дойдат при нас доброволно. И те дойдоха. До този момент половината от селото е кооперирано. И останалите стопани ще дойдат. Нашите успехи ще ги привлекат. А ти нямаш търпение. Ти нервничиш, а напоследък почваш да заплашваш хората.

Бойчански чукна с длан по масата:

— Не е вярно!

— Чух с ушите си, като заплашваше Стоян Джелепов, че ако не влезе в стопанството, ще изключат момчето му от гимназията.

— И това ли смяташ за насиле?

— А какво е според теб насиле? Да затвориш човека и да го налагаш с пръчки по гол задник? А да го държиш двадесет нощи без сън, да го тревожиш, да го изтезаваш душевно, не е ли насиле?

— Не, не и не! — извика патетично Бойчански. — Ето това е ненаше, нездраво разбиране на комунистическата агитация. Ето защо ти наричаше нашата агитаторска група наказателен взвод. И за това ще отговаряш, където трябва!

— Няма защо да ме плашиш, не съм заек!

Агитаторите се извърнаха към Христан и го загледаха. Той действително не бе заек, ала не беше и лъв да се бори с Бойчански. Беше два пъти по-дребен от него, с остро птиче лице и несъразмерни за тялото му ръце, които висяха с голяма сила към пода. Но позата му бе нападателна. Стоеше разкрачен, с устремена напред и наведена встрани глава като козел, който се готви да скочи.

— Хайде сега, не се карайте! — каза примирително бай Марин, председателят на стопанството, който досега мълчеше и не вземаше страна в спора. — Утре, на пресен ум, ще видим кой крив, кой прав.

Той стана и се упъти към вратата. След него излязоха и другите, като продължаваха спора между Христан и Бойчански на улицата. Бойчански си тръгна за вкъщи сам. Злоба бушуваше в гърдите му. Яд го бе, че не съумя да постави дърводелеца на мястото му. „Не е късно — казваше си той, като крачеше покрай тъмните огради, — ще му дам заслуженото!“ Всъщност той не очакваше от дърводелеца това твърдо упорство. Защо говори за насилие сега, в разгара на масовизацията? Случайно или обмислено? С каква цел?

Бойчански не успя да си отговори на тези въпроси. Видя, че в кухнята свети, и се учуди. Дали Мария не бе получила криза? Спря до външната врата и тежко въздъхна. Злобата му отстъпи място на тъпо равнодушие и досада. Пак лекари и лекарства, пак охкания и безсънни нощи! Не винеше жена си, но и не изпитваше към нея нежно съчувствие, както в първите години на болестта ѝ. Любовта му към нея се бе превърнала в състрадание, понякога топло и отзивчиво, понякога задължително и сурово. Беше безпомощен пред нейната болест и това го измъчваше.

Изкачи бързо стълбите и влезе в кухнята. Славина седеше до масата и четеше някаква книга. Отдъхна с облекчение. Славина го погледна и нейният поглед го стопли като грейка. За един миг сърцето му се изпълни с любов. Обичаше дъщеря си страстно и тайно, и мъчително, защото никога не бе я погалил, никога, от нейното детство, не бе изказал чувствата си към нея. Но тя бе упованието му през тежките години в затвора, тя бе и сега единственото му и голямо съкровище, до което не можеше да се докосне поради суровия си и тежък нрав. Той се чувстваше и виновен пред нея, че не бе я изпратил да учи и с това винаги бе определил нейното бъдеще. Но как можеше да я изпрати в гимназията с болна майка? Много и много обстоятелства попречиха за това...

— Славе, защо не си легнала? — попита той, като я гледаше с усмихнати очи.

— Зачетох се...

— А аз помислих, че майка ти нещо... Какво четеш?

— „Разгром“.

— А, хубава книга!

Славина му сложи вечеря и приседна встрани. Прочете още няколко реда и остави книгата на коленете си. Бойчански, както винаги, ядеше лакомо и бързо. В кухнята, изпълнена със смесен мирис

на ядене, измити съдини, прегорели дърва и зарзават, се разнесе звънливото тракане на вилицата и неговото шумно мляскане.

— Татко, искам да те питам нещо — каза Славина и свежите ѝ, напоследък поизбледнели бузи се обагриха с тънка акварелна руменина. Пръстите ѝ, хванали кафяв загар от домашната работа, трепнаха и се впиха в книгата. Имаше да съобщи на баща си нещо много важно, което бе обмисляла от дълго време.

— Кажи, Славе!

— Искам да отида утре във Варна.

— Защо?

— Така... да се поразходя.

— Детинщини! — каза Бойчански и помисли: „Дърводелецът искаше да ме удари. Защо? С какво съм го засегнал? Този човек не е чист. Мрази ме, защото «всичко» стои в мои ръце. Много пъти ми е намеквал, че имам склонност към единовластие. Тъкмо така го каза самоукият интелигент: единовластие. А как да поверя работите на селото в негови ръце? Не, не е чист!...“

— До Толбухин ще ме заведе бай Пешо шофьорът, а оттам с рейса или с влака. Ще спя у Сийкини. Получих писмо от нея, кани ме на гости. Така че утре заминавам. Решила съм...

— Но аз не съм решил! — каза Бойчански и налага един голям залък.

Славина погледна издутата му като юмрук буза и усети внезапен прилив на ненавист. Как може да яде така безучастно, когато тя му говори за съкровено то си желание! Очите му са в чинията, ръбестите хрущяли на ушите му плющят и се повдигат нагоре-надолу, на брадата му блести мазно петно. „Знаеш ли, другарю Бойчански, че не съм спала една нощ спокойно, откак Киро си е заминал за казармата?“

Бойчански не знаеше това и не можеше да го знае. Бе достатъчно зает със своите работи, за да забележи, че „Славето“ се е променила от месец и половина насам. Спи зле и няма апетит. Сърди се на майка си без причини, стои по часове в стаята си, замислена за нещо, или пък се смее също така без причини.

— Мога и сама да решавам — каза тя. — Аз съм на деветнадесет години!

— А! — Бойчански я погледна изпитателно и сурово и едва сега откри, че у нея нещо се е променило. Лицето и бе бледо и удължено, в

очите ѝ се долавяше неспокоен, упорит блясък, в ъглите на устата ѝ се бяха врязали две строги бръчки като на възрастна жена. Тя се бе разхубавила, но хубостта ѝ сега бе по-женствена отпреди, някак нескромно разкошна и същевременно потайна. Обзе го тежко чувство на ревнива подозрителност, което бащите винаги изпитват към дъщерите си. — Почакай, идния месец ще отидем заедно!

— Не, сега трябва да отида!

За Бойчански нямаше съмнение, че дъщеря му крои някакви потайни планове. Учуден и обезпокоен от нейната настойчивост, махна с ръка и отсече:

— Никъде няма да ходиш!

— Добре, така да бъде! — каза Славина и покорно отиде да си легне.

След малко и Бойчански си легна. Мария му каза нещо в полусън и се обърна на другата страна. „Аз съм на деветнадесет години“ — мислеше Бойчански с глуха тревога. — Нима тя си има вече свои тайни, които крие от баща и майка, от семейството? Как стана това, кога? А защо да няма свои тайни? На нейните години Мария ми стана жена. Много преди брака ни тя бягаше от дома си, лъжеше родителите си, че ходи при приятелки, и спеше до среднощ в леглото ми..." Бойчански си спомни любовните срещи с Мария, безумните пориви, с които тя се хвърляше в прегръдките му, хилядите лъжи и хитрости, с които успяваше да се срещне с него, и като ги приписваше мислено на дъщеря си, тръпнеше от ревност и погнуса. „Не, тя е дете, голямо дете. Тя не може да мисли и върши това. Ние дружихме дълго време с Мария, познавахме се отдавна. Славина е сама в това село, а в града няма никакви познати.“

Най-после заспа. На сутринта още не бе отворил очи, когато Мария влезе в стаята и му каза, че Славина е заминала. Той скочи от леглото, облече се и пребледнял от ярост, отиде в двора на стопанството. Камионът току-що бе потеглил за града, а с него и Славина.

Ако знаеше за нечистите намерения на дъщеря си, ако знаеше, че тя отива да се хвърли в жадните за женска плът ръце на Киро, чието семейство презираше като личен враг, Бойчански би тичал след камиона да я върне и накаже с всичката строгост на суровия си характер. Бойчански не подозираше това. Предполагаше, а и Мария мислеше така, че Славина се е решила на тая твърдоглава постъпка само от скука.

— Славето стои по-горе от тукашните младежи и няма своя среда — каза Мария.

— Е, та какво от това! Като няма среда, да я пуснем да скита сама из градовете! — Бойчански погледна сърдито жена си, като че я обвиняваше в съучастничество с дъщерята.

— Нямам десет дъщери, да ги пускам да ходят сами из градовете. Една ми е. Но като гледам, че от дете държи къщата на ръце... Нека пък се поразсее. Ще постои там ден-два и ще се върне...

Бойчански промърмори нещо и излезе. В друг случай той би мислил по-дълго за постъпката на дъщеря си, но сега нямаше време за това. Днес бе решил да обходи отново Догановата махала и да я покори на всяка цена. Като мислеше за Догана, тоя твърдоглав и див човек. Бойчански изпитваше мъчителна омраза. Десет нощи бе ходил у дома му и десет нощи се бе връщал без успех, гладен, уморен и унижен. Догана седеше на кревата си и слушаше с животинско търпение. Слушаше и нищо не казваше. Нито синовете, нито снахите се мяркаха в стаята му. Лягаха си рано и оставяха нарочно отворена портата, сякаш искаха да покажат презрението си към Бойчански. Старият Доган не показва никакви признаци на умора или досада. Готов бе да се съпротивява мълчаливо не десет, а хиляда нощи. Откъде черпеше душевна и телесна сила този седемдесетгодишен старец? Морална сила ли бе това, или невежество на един дивак?

Но Бойчански не бе още победен. Имаше време и средства да пречупи волята на тоя див селянин. Бурназов казваше, че Догана

държи ключовете на средняшката крепост. Той е пълководецът. Падне ли, ще паднат и „войниците“ му. „Грешка! — реши Бойчански. — Ако обезоръжа «войниците», какво ще прави пълководецът? Ще се предаде!“ Ето каква бе неговата тактика, проста и ясна, и той съжаляваше, че не бе я открил и приложил досега. Колкото до „войниците“, с тях работата е много по-лека. Те имат слаби позиции. Едни не са издължени на държавата, други се нуждаят от разни документи от селсъвета, на трети земята е малко. При една замянка с неплодородни места ще вдигнат ръце. Нека Христан тълкува тези твърди мерки като акт на насилие. Какво разбира от революция този аритметик дърводелец? Той разбира нашата революция само от едната, „спокойната“ страна, като дребен либерал или дори като кулак. Ако избавя селянина ден по-скоро от частната собственост, аз върша полезно, а не вредно дело. Не насилям, а спасявам.

Това бе дълбоко убеждение на Бойчански, което не споделяше с другите ръководители, защото те бяха прости хора и не разбираха „диалектиката на борбата“. Всяко свое решение споделяше с Бурназов. По този начин той проверяваше правотата на своите решения и същевременно се застраховаше от вероятни грешки. Тази сутрин, преди да тръгне към Догановата махала, той отново позвъни по телефона в околийския град. Бурназов се интересува най-напред от хода на масовизацията. „Не им давайте дъх да поемат!“ — каза Бурназов с чужд, губещ се глас. „Какво?“ „Не им давайте дъх да си поемат! Дръжте здраво! В други села вече приключиха!“ „Разбрано!“

Бойчански повика младия бригадир Георги Каракашев и бай Марин и ги поведе към махалата. Вървяха мълчаливо. Като стигнаха първата къща от края, Бойчански сви наляво и влезе в двора. Стопанинът, Христо Бабадашки, известен като сериозен и работлив човек, разтоварваше нещо от каруцата. Размениха си поздрави и Бойчански го попита:

— Кога ще издължиш доставките си?

— Утре. Останаха ми петдесетина кила...

— А за стопанството помисли ли?

— Дай декларация!

Бабадашки го каза така спокойно, че тримата мъже не му повярваха и мълком се спогледаха. Бойчански извади от папката декларация и му я подаде. Бабадашки подписа, бутна калпака си на

тила и хвърли плах поглед към къщи. От прозореца го гледаха домашните му.

— Така те искам, Христо! — каза Бойчански.

— Какво друго искате от мене?

— Пригответи си семената и инвентара!

— Ясно.

Всичко мина така бързо и леко, че на Бойчански не му се искаше да си отиде веднага. Поговориха още малко с Христо и се отправиха към съседната къща. Тантурестият и набит като пън Кольо Мачков, който много вечери се бе съпротивявал на агитаторите, подписа декларацията с весело възбуждение, бърбореше и се подхилваше самодоволно, като че бе извършил подвиг. Искаше да ознаменува влизането си в стопанството и покани гостите вкъщи. Наля вино, а жена му, „претръпнала“ вече, даде мезе. Той бе склонен да задържи гостите до вечерта, сякаш се боеше да остане сам с жена си, но Бойчански стана след първата чашка и каза, че имат още много работа.

Дворът на Обретен Николов бе пуст. Посрещна ги едно малко кученце. Излая няколко пъти, подви опашка и почна да се умилква около тях. Щяха да се връщат назад, когато Каракашев забеляза стопанина в горния край на градината и го повика. Обретен остави вилата и дойде. Той бе слаб, тих и замислен човек. Преди известно време почина жена му и сега живееше с дъщеря си. Той бе дошъл в Осеново отпреди петнадесет години, но и сега минаваше за другоселец. В семейните му нрави, в работата и дори в облеклото му бе останало нещо, което го отличаваше от осеновчани. Като видя дебелия папка в ръцете на Бойчански, той се досети за какво са дошли тримата мъже и каза:

— Не ми стигна зърното тази година.

— Ще купиш.

— Отде пари?

— А в хамбара не остана ли нещо?

— Десетина крини...

— Да ги видим!

Обретен погледна Бойчански и в кротките му очи проблесна съпротива.

— Казах, че няма...

— Дай ключа!

— Дай го, Обретене! — обади се бай Марин, като забеляза, че Бойчански се изчерви и стисна плътно уста.

Бай Марин имаше по-друго отношение към тия работи. Той бе истински селянин, познаваше не само хората, но и нивите, и добитъка на всеки един. Разбираше, че на частната собственост трябва да се сложи край — животът отдавна му бе подсказал тая истина, — но съчувстваше на стопаните. С тези хора той бе работил години наред същата земя. Искаше му се да каже на Бойчански да пипа по-меко, ала не смееше да го поучи или да му се противопостави, защото се боеше от него.

— Дай ключа, Обретене! — повтори той. — Ще погледнем и това е.

— Какви сте вие, че да тършувате из хамбара ми? Казва ви се, че няма нищо вътре.

Бойчански посочи с ръка хамбара.

— Ще те арестувам!

— Щеш! Така се арестува човек! — каза с тихо, но решително упорство Обретен, което не очакваха от него.

Бойчански се раздразни от тая кротка, но както му се стори, подла съпротива. Грабна един камък от оградата и почна да удря така силно катинара, че празният хамбар закънтя и ударите се разнесоха из махалата. Съседите почнаха да надничат. Обретен стоеше встрани, но като гледаше как дебелият катинар се изкривява и чупи, пристъпи напред и извика:

— Махайте се от двора ми, разбойници! Не ви искам ни текезесето, ни дявола! — В големите му синкави очи гореше упорство на диво животно, заобиколено отвсякъде с ловци.

— Не обиждай! — каза Бойчански и с една крачка се намери срещу него.

— Махай се от главата ми! — изхриптя Обретен и го тласна така, че Бойчански се задъха и политна назад. Бай Марин предугади нещо лошо и рече да застане между двамата, но закъсна. Бойчански замахна и стовари юмрука си по бялото и потно лице на Обретен. От носа му бликна кръв. Трепереше като лист.

— Дай да подпиша... дай...

Всичко у него издаваше животинска уплаха. Бойчански веднага му пхна декларацията.

Новината за побоя се понесе от човек на човек по „безжичния“ осеновски телеграф само за няколко минути преувеличена и украсена толкова пъти, колкото пъти бе повторена от уста на уста. По прустове и огради надничаха мъже и жени и гласно гадаеха в чий двор ще влезе „комисията“. Бойчански чуваше тия гласове и скърцаше със зъби. Бай Марин вървеше с наведена глава и нямаше кураж да кривне встрани и да си отиде вкъщи.

Влязоха в двора на дядо Вачко. Старецът ги посрещна пред къщната врата и ги покани вътре. Бойчански отказа. Предпочиташе да разговаря с домакините навън, за да го чуят съседите и се уверят, че не върши нищо лошо.

— Дойдохме да те питаме нещо — каза Бойчански високо, защото старецът чуваше тежко. — Имаш ли да даваш зърно на държавата?

— Имам, как да нямам. И зърно, и мляко... ама здраве да е. — Дядо Вачко се засмя и се почеса през яката на нечистата си риза.

— Трябва да се издължиш! Държавата е наша...

— Наша е, как да не е наша. Нали затуй теглим от нея. Все даваме, а не вземаме.

Дойде баба Вачковица и седна на голата земя. Тя бе облечена в черно. Единственият им син, още млад и неженен, падна в Отечествената война. Старците не можеха да го прежалят. Живееха и общуваха с него, както могат да общуват с мъртвите само простите хора. Струваха му помени всяка събота, преливаха, разкопаваха и засаждаха гроба му с цветя, а на обед и вечер оставяха на софрата по една чиния ядене и за него. В живота им като че нямаше нищо земно. Единственият смисъл на съществуването им бе да ходатайстват пред Бога за мир и покой на Иванчовата душа.

— Трябва да дойдеш при нас в стопанството, дядо Вачко — каза Бойчански. — Ще помагаш каквото можеш, а ние ще ти пишем трудовни. И рента ще получаваш.

— Не ща! — каза старецът. — Не ми трябва стопанство. Редете си го вие там... С воловете все ще изкарам един хляб, повече не ми трябва.

— Тъй, тъй! — обади се и жена му. — И коричка хляб ни стига на нас.

— Защо да гине имотът ти? Такава земя не бива да стои празна!

— Че нека гине, моя си е. Санким да я дам на текезесето, ще я прокопсат. Не ща!

— Щом не искаш, стой си отвън — каза Бойчански и усети, че нервите му отново се изопват. — Но държавните доставки трябва да издължиш още днес. Осемдесет килограма жито и малко царевица. Млякото отделно.

— Отде да ги взема, сине? Тази година не можахме да работим с бабата. Едвам за хляба изкарахме.

— Не си ли скрил нещичко?

Старецът премигна и погледна жена си. Тя подсмръкна и поклати глава.

— Да имаме, че да крием.

Бойчански улови нещо подозрително по лицата им и осенен внезапно от някаква мисъл, посочи хамбара.

— Дайте клетва, че не сте скрили зърно!

Старците се спогледаха, изпъшкаха и се прекръстиха. Но подозрението отново зачовърка Бойчански. Дългогодишната му работа със селяните го бе приучила винаги да се съмнява в тях или най-малкото да не им вярва докрай. Зърна един дълъг железен шиш до стената на къщата и накара Каракашев да го донесе.

— Вие вярвате на Бога, а аз на очите си — каза той и влезе в градината.

Съседите не изтраяха и един по един се промъкнаха през оградата. Старците се засуетиха и тръгнаха след тях. Получи се нещо като процесия. Начело вървеше Бойчански, а до него Каракашев с дългия шиш в ръце. Спряха до една копа сено.

— Няма ли жито в копата?

— Няма, няма...

— Дайте кръст!

Старците се прекръстиха. Каракашев с удоволствие намушка копата от всички страни. Минаха към сламата. Старците отново се

прекръстиха. Каракашев направи още няколко хватки „за бой с нож“. Всички следяха движенията му, готови да ахнат, ако върхът на шиша се докосне до нещо твърдо в меката слама. Церемонията се повтори пет-шест пъти на различни места из градината. Бойчански посочваше наслуки ту някоя купчина окосен храсталак, ту голата земя и старците механически вдигаха ръце към челата си.

Бай Марин няколко пъти побутна Бойчански по лакътя и му прошепна:

— Раде, стига толкоз. Ставаме за смях.

Бойчански злобно се усмихваше и водеше тълпата на зигзаги. Съзнаваше, че се е изложил на присмех, но от гордост продължаваше да търси. По челото му изби ситна пот. Хапеше мустак и съобразяваше как да се измъкне от неудобното положение. Най-последно, обзет от ярост към старците, тропна с крак и посочи изпръхналата угар, където дядо Вачко смяташе да сее напролет картофи. От тълпата подигравателно се закикотиха:

— По-добре търсете в пазвата на бабата!

— Не, в потурите на дядото бръкнете!

Старецът изведнъж прежълтя като лимон и сведе поглед към земята. Събра трите си пръста и бавно почна да ги вдига към челото си. Тълпата стихна. Всички гледаха разтрепераната му ръка с корави пръсти и безформени, пълни с кал нокти. Това продължи половин минута. Бабата изскимтя и улови ръката му.

— Търсете тука! — каза Бойчански с напрегнат глас.

Тълпата, която досега съчувстваше на старците, се раздвижи, жадна да види с очите си дали има скрито зърно под земята. На минутата се намериха две лопати и един търнокоп. Не копаха дълго. На по-малко от половин метър се показа едра ръжена слама, а в нея чувал с пет крини жито. Извадиха чувала и всички се изредиха да го пипнат с ръка.

Бойчански тържествуваше. Рядко бе му се удавало да покаже така нагледно и безспорно своята правота. Дядо Вачко стоеше с наведена глава, а жена му скубеше косата си. Бойчански я погледна и остро, натрапничаво чувство на жал го парна по сърцето. Той се извърна настрана и срещна погледа на Христан. Дърводелецът го гледаше твърдо и изпитателно.

Вдигнаха чувала с житото и го понесоха към стопанството. Бойчански тръгна за дома си и, който знае защо, мислеше, че Христан иде след него. Дърводелецът действително вървеше подире му и ускоряваше крачките си, за да го настигне. Като се изравни с него, каза:

— Искам да поговорим!

— Добре.

Христан бе много развълнуван.

— За пръв път в живота си почувствах срам, че съм комунист! — каза той и се удари с чувство по гърдите.

Бойчански го изгледа косо, както се гледа наивник, и попита с нескрита ирония:

— Защо?

— Защо ли?... Та аз никога няма да забравя онзи миг, когато старецът вдигна ръка да даде клетва и не посмя да излъже Бога, за да спаси душата на сина си! Ти разбра ли драмата на този старец?

Мустакът на Бойчански трепна в лоша усмивка.

— Нищо не си разбрал! — продължи Христан, като се удряше силно по гърдите. — Ти тържествуваш! Показа на хората, че „правдата стои по-горе от лъжата“. Нашата правда! Ако нашата правда струва мъката на тези безпомощни старци, защо се борим за нея? Тя струва много повече — щастието на човечеството. На мъченици ще се превърнем, но няма да я налагаме, а ще я раздаваме... Не, така няма да върви нашата работа. Никак няма да върви. Ти не раздаваш правда. Ти биеш с юмруци! Може ли така? Опомни се!

— Няма да галим селянина с перце — каза Бойчански.

— Не си прав!

— Знам, че за тебе аз в нищо не съм прав.

— Така ли мислиш?

— Така!

Тези реплики бяха разменени с повишен глас. И двамата съзнаваха, че едно малко предизвикателство от противната страна бе достатъчно да превърне разговора им в кавга. Стигнаха до края на улицата и навлязоха в полето. Наоколо се стелеха стърнищата, жълто-кафяви и изпъстрени с черните петна на угарите. Наляво се виждаше осеновата гора, потънала в тъжни, синкавозелени багри, а зад нея, опънат като жица, чертаеше границата на земята далечният, нищо необещаващ хоризонт. От небето, застинало и чисто, от жалките

усилия на слънцето да стопли тоя умиращ пейзаж лъхаше размекваща тъга, а заедно с нея хладна, възбуждаща нервите скука. Тая гледка породила у Бойчански желание да говори с Христан „ясно и откровено за пръв и последен път“. Да се обясни с него веднъж завинаги и по тоя начин да го спечели или отблъсне както от себе си, така и от ръководството на партийната организация.

— Слушай какво ще ти кажа! Ясно ли ти е какво дело вършим ние сега?

— Смятам, че ми е ясно...

— Не, не ти е ясно... Ние, драги, сега осъществяваме най-великото дело в историята на човечеството — премахването на частната собственост. — Бойчански мълкна, за да се увери дали дърводелецът е способен да разбере онова, което искаше да му каже по-нататък. — Всички досегашни строеве, идеологии и философски учения, всички велики умове са се борили за нравственото усъвършенстване на човечеството. Дадени са милиони жертви. В края на краищата две идеологии се очертаха ясно в тая борба — християнството и комунизмът. Християнството не почиваше на научни основи. То стана религия, която отрови народните маси с опиума на черквата и превърна човека в роб. Комунизмът почна по обратния път — не да принижавя човека, а да го направи господар на живота. Комунизмът откри класовото противоречие, а с него и простия закон, че нравственото усъвършенстване на човечеството ще се постигне само чрез премахването на частната собственост, тоест чрез материалното равенство. Ето корена на отровата, който трябва да изтръгнем от човека. Изтръгнем ли го, човекът получава лична и обществена свобода. Всъщност това е истинската цел на комунизма.

— Така е! — каза Христан.

— На практика не го потвърждаваш! — рязко извика Бойчански. — На практика отиваш право срещу линията на партията!

Христан се спря и сложи дългите си ръце на кръста. Приличаше на буквата „ф“. Тая поза говореше много повече от думите му.

— Нашата партия никога не ни е учила да привличаме народа в строителството на социализма с юмруци.

— Ние сме в разгара на една революция, драги, и...

— Остави тия думички, които си научил наизуст от книжките. За революцията и аз мога да ти кажа нещичко. Не ти, а аз издадох две

смъртни присъди в името на революцията. И не ми тежи на съвестта — тогава беше нужно. Сега не върви с бой и смъртни присъди. Сега е друго. Нашето време показва колко сложно нещо е човекът. По-сложно, отколкото си мислим. Не е машинка да го управляваш!... Ето, народът се вдигна с нас и ни помогна да вземем властта. Но този народ е живял хиляди години с частната собственост и сега му е трудно да се раздели с нея. Трудно му е да разбере само за няколко години, че частната собственост е неговата най-голяма беда. Трябва да го убедим, трябва да му дадем пример. Половината от селото влезе в стопанството. Дай да поработим година, две, не повече, да покажем преимуществото на кооперативното стопанство пред частното. Ще видим тогава дали селянинът няма да разбере къде е истината.

— Селянинът никога не е разбирал революцията и няма да я разбере — възрази Бойчански. — Той е една тъмна стихия, която е стояла на опашката на всички събития. Опашка, която работническата класа и интелигенцията са влачили и влачат подире си. Тя трябва да се води, да се направлява и да се командва здраво. Изпуснеш ли командата, тя се връща назад. Селянинът не може да гледа напред. Той предвижда живота само една година, не повече. Няма да чакаме да му дойде умът в главата. Революцията ни дава това право. Ще употребяваме всички средства, защото великата цел, на която служим, оправдава тия средства.

— Аха! Виж каква била работата! — възкликна Христан и размаха дългите си ръце. После свали очилата си и почна да ги бърше с ръкава си — жест, който показваше, че няма защо да бърза да отговаря на противника си, след като го е пипнал за най-слабото място. По острото му птиче лице мина тръпката на една унищожаваща усмивка. — Селянинът — каза той, — това е нашият народ, уважаеми другарю Бойчански. А какво излиза от твоето разсъждение? Излиза, че нашият народ е една опашка, която трябва да бием с тояга, защото не разбира революцията. Излиза, че ти нямаш вяра в него и не го обичаш, а се бориш за неговото щастие. Излиза, че се бориш не за щастieto на народа, а за себе си. Изпълняваш си задачката към комунизма, за да ти е спокойна съвестта на старини, че не си стоял със скръстени ръце, и толкоз. Значи ти си егоист.

— Защо да съм егоист? Защото се боря за най-справедливия строй на земята? Ти нямаш понятие какво е това борба! Тя не е

училище, не е педагогика. Тя е схватка на две противоположни сили, светла и тъмна, добра и зла. Могат ли тия две сили, изправени от историята една срещу друга, да се разминат с кимване на глава? „Ще ти дам да разбереш, значи, и толкоз!“ Тук две класи се борят и кръв ще тече. Тук няма място за никаква сантименталност.

— Раде, време е вече да не приказваме само онова, което сме чели в книжките, а да гледаме и живота. Като те слуша човек, ще рече, че всичко ти е ясно, а щом посегнеш да извършиш някоя работа, нищо не излиза. Защо става така? Защото действаш като едновременно офицери. Заповядваш, и толкова. Дали може да се изпълни заповедта ти, или не, не мислиш. За тебе хората са като войници — кръгом, напред, назад! Повтаряш само революция, революция и удряш по носа всеки, който не може изведнъж и завинаги да разбере твоята правда. И как се оправдаваш? Революция без бой не може, а бой без кръв също не може. Добре я караш! Така и на разбойник ще се превърнеш!

— Слушай! — извика Бойчански и го погледна с пламнали очи. — Само едно ще ти кажа още. Решил съм да служа докрай на моята партия и който ми пречи, ще го махна от пътя си!

Христан бе изумен.

— И това го говориш ти!

— Аз, аз! — патетично каза Бойчански.

— Е, като е тъй, няма какво повече да говорим с тебе!

— Няма!

— Не забравяй какво каза Бурназов: не допускайте антипартийни методи!

Бойчански хвърли и последния си коз:

— Говорих с Бурназов преди няколко часа по телефона. „Не им давайте дъх да поемат!“ Точно така го каза, ако искаш да знаеш.

— Това не означава, че трябва да ги биеш.

— Знам как да го разбирам!

— Грешно го разбираш.

— Ясно-о!

Нямаше какво повече да си кажат. Разделиха се сърдити. Знаеха предварително, че няма да отстъпят от позициите си, и все пак бяха направили опит да се сблизят. Този разговор бе полезен и за двамата. Разкриха напълно картите си, а това бе много важно, особено за Бойчански. Той се върна към село по същия път с бързи и широки

крачки, възбуден повече от всякога. Съмнението му, че Христан е негоден и вреден за обществена и партийна работа, напълно се потвърди.

Христан тръгна направо през полето и стигна до реката. Поспря се, погледа как водата влачи жълти, нацърбени по краищата листи, намери брод и мина на отсрещния бряг. Обед отдавна бе минал, но той не се отби вкъщи, а отиде направо в дърводелницата. Чакаше го много работа. И докато стържеше с рендето прясната чамова дъска и вдъхваше приятния, леко замайващ мирис на талаша, мислеше: „Трябва да съобщя на Бурназов за нашия спор с Бойчански. Той ще отиде много далеч, както се е засилил. Какъв човек беше някога!... Бурназов ще му опъне юздата.“

На сутринта към десет часа прислужникът на селсъвета дойде при Христан и му съобщи, че го „викат“.

— Пристигна „големият“.

— Кой?

— Другарят Бурназов.

Без да се бави, Христан прибра инструментите, заключи дърводелницата и както си беше в работна дочена куртка, тръгна към селсъвета. В горния ляв джоб на куртката му стърчеше жълт метър, на ухото му — дебел чер молив. "Навреме идва „големият“ — мислеше той и усилваше крачките си. Пред селсъвета вместо познатия джип бе спряла поизносена тъмносиня победа. Шофьорът, доста възрастен, пълен и намръщен човек, бе повдигнал капака на мотора и лениво бъркаше вътре. Около него стояха няколко деца, надничаха с любопитството на дивачета и крадешком опипваха олющения гланц на каросерията.

Бурназов седеше крак върху крак срещу вратата, облечен в неизменното си сивопепеляво пардесю. Христан го поздрави, ръкува се с него и седна в дъното на канцеларията. Тук бяха всички членове на партийното бюро: Велчо Табакерата, бай Марин, Дянко бригадирът и Георги Каракашев. Бойчански седеше зад бюрото си мрачно съсредоточен и непрекъснато ровеше в чекмеджето. Изваждаше някакви листи, гледаше ги разсеяно и отново ги прибираще. Ръката му видимо трепереше. Той бе облечен в нов костюм и нова риза, сякаш с това искаше да подчертае изключителното значение на предстоящото съвещание. Всички мълчаха. В присъствието на първия секретар бе неудобно да се говори, но в това мълчание имаше не обикновено стеснение, а нещо тревожно и неловко. То се четеше по лицата на всички.

Бурназов запали цигара, глътна дима, изпусна го през ноздрите си и кимна към Бойчански: започвай! В този жест, така обикновен на пръв поглед, се съдържаше истинската цел на съвещанието. Изразен с

думи, този жест означаваше: „Получих писмото ти рано сутринта. Прочетох го внимателно и разбрах — този човек действително пречи на нашата работа. Той не може да заема повече отговорния пост секретар на партийната организация. Трябва да се отстрани, ако не завинаги, временно. Не разчитай само на моето присъствие. Дай аргументи! По-скоро, защото трябва да обиколя и други села!“...

Христан се чувстваше много невинен, за да изтълкува истинското значение на този жест. Мигновено му мина през ума, че думата трябваше да се даде най-напред на него, но и тая формалност не го смути. „Тук не е съд — каза си той, — а съвещание. Не е важно кой ще говори пръв — обвиняемият или обвинителят.“

Бойчански опря лакти на бюрото и почна да говори — най-напред спокойно и делово, а отпосле нервно и ожесточено. Вдигаше показалеца си и го забиваше във въздуха като нож. Гласът му ставаше все по-силен и злокобен. В очите му гореше фанатичен блясък.

— Другарят Христан Николов не притежава необходимите качества на комунист и още повече на партиен секретар. Той се поддава на упадъчни настроения... Какво следва от всичко това, другари? Следва, че той не вярва докрай в линията на партията по въпроса за масовизацията на стопанствата. Той разколеба агитаторския колектив. Две вечери никой от агитаторите не си изпълнява задачите. Той, другари, ни нарича егоисти!...

— Какво е това, и-гоиз ли беше, що? — попита Каракашев, изпулил кръглите си глуповати очички.

— В смисъл, значи, че... против... народа — обади се Велчо Табакерата. — Обаче аз искам да натъкна на вниманието ви факта, че...

— После ще имаш думата! — каза Бойчански и седна пребледнял зад бюрото си.

Бурназов запали нова цигара и седна по-удобно.

— А сега да чуем и другата страна!

— Аз не съм „друга страна“, другарю Бурназов. Аз съм секретар на партийната организация в село Осеново! — каза дърводелецът и се изправи. Свали очилата си и почна да ги търка о ръкава си. Очите му, несвикнали без стъкла, мигаха често и някак жалко. Когато сложи очилата си и погледна членовете на бюрото, лекото му безпокойство се превърна в истинска тревога. Тези хора стояха като вцепенени и по

застиналите им лица не се долавяше никаква готовност да го подкрепят. Същите тези хора, с които бе живял и работил години наред, които му поверяваха радости, скърби и интимни вълнения. Сега те бяха затворени в себе си, далечни и чужди, лишени от воля и кураж да се противопоставят на Бойчански, а най-малко на Бурназов. Дали бяха уплашени, или вярваха, че той действително е вече „другата страна“? Ако не вярваха в това, не щеше ли да се намери поне един от тях да му изкаже съчувствието си с една дума, с един поглед? Беше сам, а няма нищо по-страшно да бъдеш сам. Не Бойчански, а той беше съденият. Дали не бе сгрешил, дали неволно не бе се озовал срещу партията и нейната политика? Както живакът на термометъра, загрян на огън, бързо се изкачва нагоре и изпълва тръбичката, така и тревогата му, стихийна и неудържима, изпълни цялото му същество и не остави място нито за съмнение, нито за вечно будната му съвест. Почувства се слаб и безсилен като оздравял от тежка болест. В това състояние на безсилие имаше нещо отраднo и спокойно. Предвкусвайки от безбурния и задръжен живот, в който нямаше да има безсънни нощи, съмнения и омраза, той реши да се признае за виновен. Само няколко думи — „Другари, сгреших“, — и всичко ще се свърши.

Велчо запали цигара и се обърна към него:

— Говори, Христане, говори! После и аз ще взема думата.

Бай Марин изпъшка, погледна го бегло, но съчувствено и пак се втренчи пред себе си. Това бе достатъчно за Христан да се опомни и превъзмogne мигновената си слабост. Той не бе сам.

— Аз — каза той — нарекох егоист лично него, а не „нас“, комунистите, както твърди Бойчански. Той изопачи думите ми и това показва, че аз бях прав, като го критикувах за някои неща. Какво направи той в отговор на моята критика? Изкара ме враг на партийната линия по въпроса за масовизацията на стопанството. Ние всички имаме право да се критикуваме и да изправяме грешките си. В това е нашата сила. В точка трета на устава на партията се казва: „Партията не може да има две дисциплини — едната за ръководителите, а другата за обикновените членове...“

— Известно ни е, че знаеш наизуст устава на партията! — обади се Бурназов. — Но това не означава, че го разбираш.

— Другарю Бурназов, аз зная наизуост устава на партията, защото всеки комунист трябва да го знае. Той е мое ръководство в живота. Там се казва още: „Който преследва някого за критика, не може да бъде в редовете на партията.“ И още: „Партийният член няма право да скрива неблагополучното положение на работите, които нанасят вреда на интересите на партията и държавата. Който му пречи да прави това, трябва да се наказва...“

— Но има една друга точка в устава на партията — възрази остро Бурназов, — в която се казва, че онзи член на партията, който се противопоставя на нейната политика, трябва да се наказва. Има ли такава точка?

— Има, но аз не противореча на тая точка...

— Противоречиш!

— Как, с какво? Вие сам казахте да не допускаме антипартийни методи в нашата работа.

— Кой ги допуска?

— Бойчански. Вчера наби един селянин и насила го накара да подпише декларация за членство в стопанството.

— Не е вярно! — Бурназов удари с косматия си юмрук по бюрото. — Бойчански се е защитил. Никой не може да вдига ръка безнаказано на председателя на селсъвета. Той е войник на партията и изпълнява нейните указания.

— Съмнявам се дали партията дава такива указания.

— Съмняваш се, значи, не вярваш. Комунистът няма право да се съмнява в това, което партията му връчва като заповед за изпълнение. Ето защо моето мнение е, че ти не можеш повече да заемаш поста партиен секретар. Ти демобилизиращ хората и заставащ на открита позиция срещу решението на партията да масовизира стопанството.

— Никога не съм правил това. Нима мога аз да го направя! Другари... вие виждате...

— Ти наричаш борбата на партията против частната собственост насилие!... Помисли какво говориш! Другари, предлагам да гласувате за снемането на Христан Николов от поста партиен секретар. Вашето решение ще се обсъди внимателно в околийския комитет. Видите ли, другари — обърна се Бурназов към членовете на бюрото с една особена усмивка, — аз взех отношение към вашия дневен ред дотолкова, доколкото бях длъжен да разкритикувам неправилните

позиции на Христан Николов. Що се отнася до решението, което ще вземете сега, трябва да гласувате с чиста съвест. Може някой да не е съгласен с мене, нека да не вдига ръка. Това е въпрос на лично мнение. Някой да не смята, че съм дошъл да оказвам известно влияние върху съвестта ви. Напротив, аз, така да се каже, съм неутрален. Все едно че ме няма.

За членовете на бюрото бе много трудно да повярват, че Бурназов е неутрален към тяхното решение, а да си представят, че не е между тях, им бе необходимо безкрайно въображение. Пръв вдигна ръка Бойчански с тържествуващо бледо лице. Какво мислеше в тоя миг, бе трудно да се отгатне. Хапеше мустак и гледаше в ръба на бюрото си мрачно и дори тъжно, като че изпращаше някого до вечното му жилище.

Бай Марин изпъшка, присви кротките си гълъбови очи, бавно вдигна показалеца си до челото и веднага го сне. Единствен Велчо не вдигна ръка. На него като че му бе приятно да демонстрира своята независимост пред първия секретар и открито го погледна в очите — благоприятен случай да упражни красноречието си в защита на Христан.

— Поначалю аз не съм съгласен с другаря Бойчански — започна той, без да съзнава, че защитата му е съвсем излишна, тъй като мнозинството бе гласувало в полза на Бойчански.

— Уважавам личното ти мнение! — прекъсна го Бурназов с такъв тон, като че искаше да каже: няма да забравим поведението ти. — И така, другари, на работа!

Бурназов наложи сталинката си и тръгна към вратата. Мина през малкото коридорче с бързи стъпки и веднага влезе в колата. Членовете на бюрото се изправиха отстрани и чакаха така, докато шофьорът запали старата победа, която показваше сериозни признаци на умора.

Христан излезе на улицата и се упъти към дома си. Духаше силен североизточен вятър. По небето бягаха тъмни облаци. Тополите огъваха клони и листата им, лимоненожълти и нежни като скръбни ласки, падаха на брега или в реката с красивото и тъжно примирение на обречени. И никога нямаше да изпитат поривите на вятъра, никога нямаше да посрещнат и изпратят слънцето. Така или приблизително така си мислеше Христан, като ги гледаше. Вървеше по моста и си казваше, че и той е вече един откъснат лист. Затова и не чу сърдития и

прегракнал клаксон на „Победата“, която пълзеше зад него и искаше път. Христан се отби от пътя и зърна през стъклото Бурназов. Той седеше до шофьора, пушеше цигара и държеше на коленете си голяма кожена чанта, в която бе скрита биографията на един комунист.

Димян напразно се присмиваше на сина си, че не може да си „направи устата“ пред никоя мома. Динчо си намери жена и реши да се ожени за нея. Но коя бе тя? На този въпрос не биха могли да отговорят и най-остроумните осеновчани. Най-малко пък Димян и Нико Пачев, верните съмишленици и пълноправни членове на „парламента“, допуснаха, че съдбата ще ги свърже в кръвно роднинство. Но фактът бе натъкнат на вниманието на хората, както интелигентно се изрази Велчо Табакерата една вечер пред селсъвета и добави:

— Да видим как ще реагират сега двамата сватове, в смисъл, значи, дали ще одобрят едно такова бракосъчетание!

Независимо от антикооперативното настроение, което ги свързваше в трайно приятелство, двамата родители не изпитваха особена радост от бъдещото бракосъчетание на децата си. Събитието ги завари неподготвени, а и не намираха, че „партиите“ им са подходящи. Държаха се на положение и смятаха, че не получават онова, което дават. За да си придадат по-голяма цена, бъдещите сватове почнаха да си разменят иронични погледи, да разговарят с дипломатическо презрение един към друг и да изтъкват личното си превъзходство.

Нико Пачев „ходеше гладен по нужда“ (осеновски израз), но се държеше като богат. Като му отидеше гост вкъщи, той се почесваше през джоба на потурите и казваше: „Ако беше дошъл вчера, щеше да ядеш кокошка.“ Той бе опозиция на всичко и на всички. Членувал бе във всички партии, за да се откаже от тях и мине в опозиция. Преди Девети беше с комунистите, след Девети се опълчи против тях. В Осеново имаше десетина души петковисти. Нико се скара с тях и се обяви за радикал, макар че в целия край нямаше нито един представител на тая партия.

Когато се роди дъщеря му Тина, Нико беше отишъл в Делиормана за дърва и се забави цяла седмица. Кръстиха момиченцето

на баба му и попът записа името му в кръщелното свидетелство. Като се върна и узна името на дъщеря си, Нико махна с ръка и врякна:

— Никаква Тина! Донка, и толкоз!

— Попът я записа...

Нико извърши една естествена нужда в „оскубаната“ брада на попа и оттогава, верен на опакия си характер, противно на всички от семейството и селото, наричаше дъщеря си Донка...

Свикнал да се държи на „голямо“, сега Нико бе напълно в ролята си. Веднъж се срещнаха с Димян на улицата и Нико му каза:

— Давам ти дъщеря като цвят!

— Ама че цвят! — изгъгна Димян, като дъвчеше нещо.

— Моята дъщеря можеше да отиде на по-добро място, но нали е млада и глупава, сама да си бере грижата.

— Ба, от моя хапльо по-добър нямаше да намери!

Нико се почеса нервно по слабините и си отиде сериозно засегнат. Той би развалил годежа с удоволствие, но този път, колкото и да бе opak, разбра, че няма място за гордост и честолюбие. Всъщност той отдавна желаше да махне от главата си „тая женска гад“, която взема, а нищо не дава в семейството. Тая бе третата дъщеря, която Нико щеше да омъжи. Имаше син войник и в него му бе надеждата. Ето защо, макар и да не смяташе Димян достоен за свой сват, прояви снизхождение и реши да му окачи на шията Тина (Донка). Тая работа нямаше да му струва много, защото си правеше сметка да я изпрати на чужда къща с малко чеиз, едно дръгливо шиле и няколко съдини.

И Димян си правеше сметчицата. Като научи „онова нещо“ за бъдещата си снаха, той я напсува и реши да върне годежа, но сестра му, която на подбив наричаха лудата Дана, се оказа по-далновидна и практична от него. Нейният съвет измести на заден план Димяновите претенции за чест.

— Онзи дръглив козел има петдесет декара. Ако не двайсет, десет ще пипнеш. Глава ли ще те заболи? Притисни го, когато трябва, ще даде каквото поискаш.

— Ами „онова“ дали е вярно? Да не ми я нахлузиш като скъсана гугла на главата.

— Щом мойто око е видяло и ухото ми чуло, не се съмнявай! — каза категорично Дана.

Ето защо и Димян от своя страна прояви снизхождение и прие Никовото сватовство.

А „онова нещо“ бе вярно. Тина (Донка) наистина бе имала краткотрайна връзка с един момък нехранимайко. Той обещаваще, че ще се ожени за нея, отведе я една нощ в крайречния върбалак, после си кривна шапката и се запиля да следва някакви си курсове. Тя плака горчиво, изживя самотно първите пристъпи на мъката, но позорът си остана позор. С никого не можеше да сподели, а най-малко с родителите си. Ако узнаеше за нейния позор, Нико щеше да я „заколи като яре“.

С Динчо се сприятелиха отскоро. Тя сама го предразположи. Разговаряха по седенките и танцуваха по вечеринките, които зачестиха по време на масовизацията. Динчо, вече двадесет и пет годишен, не бе се докосвал до жена. От дете бе свикнал да стои настрана от другите деца, а когато порасна и стана ерген, знаеше, че никоя мома няма да влезе в къщата на алчния грубиянин Димян. Димян се отнасяше с него като със слугиня, защото бе свикнал той да му готви, да го пере и чисти. Динчо работеше като жена вкъщи и като мъж на нивата. Можеше да изглежда по-мъжествен, ако домакинската работа не бе му придала някакви меки, женствени движения, и не тъй простоват, ако мизерията не бе убила самочувствието му. Той страдаше от грубостта на баща си и от нищетата вкъщи. За него казармата се оказа училище. Срещна различни хора, военни и цивилни, видя много неща из градовете, прочете някои книжки и разбра, че животът на село е тежък, примитивен и беден. Трябваше да се облекчи този живот и Динчо бе уверен, че това ще стане само чрез техниката, която му направи силно впечатление в казармата. Той се включи доброволно в агитаторската група и всяка вечер ходеше да убеждава хората да станат кооператори. Димян го хокаше, затваряше му вратата и го караше да влиза в стаята си през прозореца. Напоследък баща и син живееха като врагове под един покрив...

Но Динчо не бе самотен. И той имаше свои трепети и тайни, и той бе влюбен. И Тина (Донка) се влюби в него с оная предварителна признателност, която щеше да му дължи цял живот, ако той я спасеше от позора. Никой не подозираше каква драма изживява тая самотна душица. Ту се успокояваше, че Динчо ще ѝ прости греха, ту пък се страхуваше, че тъкмо той, толкова чист и неопетнен, щеше да се

отврати от нея и да я захвърли като парцал. Как да му се изповяда, как да го увери, че е измамена?

Безизходното положение често подтиква слабодушните към коварство. Момата почна да крои планове как да съблазни Динчо преждевременно и при такива обстоятелства, че той да получи незабелязано онова, което му се полага в първата брачна нощ. Но и това не бе леко. Трябваше да се действа така, че Динчо да не я вземе за лекомислена и опитна в тия работи, и същевременно да се преструва на свенлива и неотстъпчива на неговите желания.

Динчо отиде много развълнуван на първата нощна среща. Прекараха насаме два часа, затулени в храсталака на една градина. Щастлив и смутен, той прегърна тантурестата снага на момата и каза, че я обича от сърце. През цялото време бе нащрек, но не за себе си, а за нея. Не искаше да го зърнат чужди хора и да опетнят името на бъдещата му жена. Изгарящ от свенлива страст, той нито можеше, нито искаше да направи нещо повече, струваше му се, че ще я оскърби. Така че и в следващите нощни срещи не се осъществи коварният план на изтерзаното момиче.

Между другото „официалният“ годеж, определен за следната неделя, приближаваше. През това време Димян често ходеше у свата си на гости. На Нико му бяха неприятни тези посещения, но за да му покаже своето превъзходство, караше жена си да му слага софра и да го гощава. Димян се възползваше от гостоприемството, както си знаеше. Наяждаше се така, че се издуваше под мишниците, и не преставаше да се държи като нашественик в сватовия си дом. Гъгнеше, оригваше се и непрекъснато намекваше за чеиза на снахата. Нико му даваше известни надежди, говореше, че знае как се изпраща дъщеря на чужда къща, а на ума си го псуваше и си мислеше: „Веднъж да ти я окача на шията, после ела ме хвани за опашката!“

Двете страни си готвеха удар и нито една от тях не подозираше намеренията на другата. По средата оставаха Динчо и Тина (Донка). Той бе щастлив, покрай него и тя трябваше да се показва щастлива, но това ѝ струваше много усилия. За няколко дни, които оставаха до годежа, така отслабна в лице и снага, че заприлича на дете. И сега не бе красива, но имаше у нея нещо мило и трогателно, което страданието придава на безпомощните. На годежа жените я гледаха и си шепнеха:

— Каква хубава булчица станала, да не ѝ се надяваш.

Никой не се сети да каже, че дрехите ѝ не са хубави или че вместо с обувки бе обува в гуменки, белосани с тебешир.

Лелята, постъкмена как да е за пред хора, бе поела ролята на свекърва. Разпореждаше из къщи, канеше гостите със силен мъжки глас и се караше на децата си. Немити и чорлави, те бяха опитали гозбите и очичките им светеха като на сити вълчета. Мануш и Калинка постояха, колкото да се отсрамят пред съседите, дадоха подарък на младоженците и си отидоха рано. След тях пристигнаха Христан и кака Катина, братовчедка на покойната Динчова майка. Димян много вечери бе пропъждал дърводелеца от дома си, но Христан пак дойде да почете сина му, защото го уважаваше и ценеше като умно и добро момче.

Колкото и скромен, годежът си бе годеж. И трапезата не беше празна (сватовете бяха заклали по едно шиле), и чашите бяха пълни. Свиреше другоселец гъдулар, нает за една нощ. Повеселиха се, попяха, после пак пиха. Димян, зачервен като рак, не се отделяше от трапезата. Понякога ставаше за малко, ходеше зад къщи, връщаше се и почваше да се тъпче. От устата му се стичаха струйки тлъстина.

— Сега да си дойдем на думата! — безцеремонно започна лудата. Тя бе пийнала и лицето ѝ лъщеше като стомана. — Да направим пазарлъка, че да сме сигурни едни на други. Да се знае кой какво взема и какво дава. Думай, свате!

Нико се почеса по перчема и врякна:

— Трябваше да кажеш: кой какво дава и какво взема.

— И така да е!

— Аз давам дъщеря — нищо не вземам. Тъй че вие сте ми длъжни.

— А, сватенце, не си криви душичката! Ти жена си гола ли взе навремето?

Нико се запъна. Очакваше такъв пазарлък, ала не предполагаше, че лудата ще го прави пред толкова чужди хора. Да обещае нещо, значи да го изпълни, а тъкмо това не искаше.

— Я оставете тия работи! — каза дърводелецът. — Не засрамвайте младите! Те се харесват, нека си живеят, както искат!

— Като се има напредвид фактът, че в сегашните времена, казано с други думи, тоест че тези обичаи са проста работа, смятам, че другарят Христан е прав — обади се и Велчо Табакерата. Той вероятно

щеше да произнесе дълга и къдрава реч в защита на съвременния брак, но Дана му хвърли унищожителен поглед и извика:

— Я не го усуквай! Кога жениш синове, тогава ще нареждаш!

Нико се улови за думите на Велчо и каза:

— Христан право казва. Младите се харесват, значи нищо не им трябва.

— Когато Христан те агитираше да влезеш в текезесето, ти го псуваше, а сега се съгласяваш с него, защото ти изнася — засече го Дана. — На нас такива не минават. Дай там десетина декара, че да си гледаме работата.

— Ти си луда! — каза сащисан Нико.

— Не обиждай, свате, защото ей сега ще ти затворя устата! — извика Дана и погледна към снахата със замижали очи. — Луда щях да съм, ако вземах дъщеря ти без нищо. Още не знаем светица ли е, или грешница. И това има, сватенце!

Тина (Донка) съвсем се смали и пребледня. С усета на подгонено зверче тя разбра, че тази страшна жена знае за нейния позор и няма да отстъпи, докато не получи своето. Сведе очи към пода и зачака удара. Динчо леко я пипна за ръката и засрамен от мръсните намеци на леля си, каза с неочаквана острота:

— Лельо, събирай си езика! Не позволявам да говориш за жена ми така, разбра ли? Ще те изгоня и в къщата ми няма да стъпиш!

— А, страх ли те е, зетко? — каза лудата. — Не си сигурен за жена си. Може пък да не е чиста. Хората не са слепи, приказват.

Нико побесня. Скочи от масата и се нахвърли на лудата.

— Ти какво плещиш мари, пачавро с пачавра? Мойта дъщеря с пръст не е пипната. Как смееш ти... под съд ще те дам.

— Като мине сватбата... тогаз ще приказваме.

Тина (Донка) закри лицето си с ръце, изхлипа и изскочи навън. След нея излезе Динчо и я въведе в другата стая. Двамата стояха един срещу друг и мълчаха. В стаята бе студено. През стената се чуваха виковете на Нико. Никой не можеше да му попречи да отстоява честта на дъщеря си и той врякаше и удряше по масата с юмруци.

— Мръсни хора! — каза Динчо и прегърна жена си.

Тя трепереше като лист. Сложи ръце на раменете му и се гушна в него, жалка и безпомощна.

— Да се махаме оттука. Няма да позволя да ме унизяват.

— Къде ще отидем?

— Не знам... От утре напускам тая къща.

— Какво ще кажат за мене хората... не! Динчо, аз... Динчо!

— Не плачи! Каквато и да си, ти си моя жена!

Тогава момичето падна в краката му и почна да ги целува. Динчо я взе на ръце и я изнесе на двора. Минаха през вратника и тръгнаха по улицата.

Нико и жена му си отидоха дълбоко оскърбени и заявиха, че развалят годежа. И другите гости си отидоха след малко, за да разказват дни и месеци за това необикновено събитие. Защото в Осеново отдавна бяха забравени старовремските обичаи и ония, които ги спазваха, минаваха за прости и ограничени.

Христан и така Катина вървяха към дома си. И двамата бяха потиснати, като че бяха присъствали на годежа на свой син или дъщеря. Преди да влязат в двора си, срещнаха младоженците. Те вървяха без посока, хванати за ръце, като безгрижни деца.

— Избягахме — каза Динчо — и няма да се върнем.

— А къде ще отидете бре, деца? — запита така Катина.

— Тази нощ ще изкараме как да е, а утре ще се нанесем в Дончовата къща.

— Млади-глупави! — засмя се така Катина. — Елате у нас, пък утре ще мислим.

— Така ще бъде най-добре — каза Христан. — Дончовата къща е пуста от две години. Трябва да се постегне.

Младоженците прекараха първата си брачна нощ у Христанови.

Привечер вятърът утихна и през нощта заваля сняг. Зимата предяви правата си преждевременно и едва на сутринта се видя колко превзет и нелеп бе нейният каприз. Наистина тънката бяла покривка, надиплена с великолепни гънки и сребристи отблясъци, контрастираше красиво с жълто-червените, още пълни с живот багри на пейзажа, но в тая красота имаше нещо езически сурово и диво, от което природата бе покрусена и настръхнала. От комините, които досега служеха за приятни почивки и наблюдателни пунктове на свраките, се проточи сивкав дим и разнесе над селото отдавна забравения мирис на домашен покой. Към обед снегът престана и задуха сух вятър. Осеновчани бяха принудени да навлекат горни дрехи и да свършат някоя работа из дворищата.

Бойчански и Марин използваха тоя ден да приемат група нови кооператори, които по една или друга причина отлагаха да предадат добитъка и инвентара си на стопанството. Бяха тридесет и две семейства. Малцина откарваха и предаваха сами каквото трябваше в стопанството. Повечето се суетяха, охкаха пъшкаха. Някои се опитваха да хитруват. Криеха се в последния момент или криеха добитъка и инвентара си. „Комисиите“, съставени от по няколко души стари кооператори и звеноводи, ходеха от двор на двор и приемаха всичко по опис. В една къща се скараха за каруца. Стопанинът бе скрил новата си каруца и искаше да предаде негодна. Стана нужда да търсят новата и да я сглобяват част по част. В друго семейство се извърши дележ. Единият от братята влизаше със своята част от имота в стопанството, другият си оставаше на частния сектор. Семействата им се гледаха накриво, спореха и се караха за всяка вещ... В трето семейство се намериха три заклани овце и стопанинът трябваше да се даде под съд...

Бойчански бе нужен навсякъде — да успокоява и насърчава, да съветва и укорява. Беше спал лошо и изглеждаше много отслабнал. Тревогата на селяните изглеждаше като глупава мелодрама и в нея най-

добре изпъкваше цялото им грозно и отвратително невежество. Тези хора някога бяха по-умни и възприемчиви. Вярвах му, помагах му, протестирах против тогавашната власт, правех жертви, а сега влизах в стопанството с нежелание, като че отивах да работят безплатно на чужд имот. Бойчански имаше чувството, че присъства на погребение без смъртник. Това го потискаше и до обед така се изнерви, че понякога съвсем без причина се караше на бай Марин и го укоряваше, че пипа бавно и нерешително. Марин действително се суетеше, тъпчеше на място и заекваше: „Такова... де, ха сега... няма как, така е.“ За него бе много по-лесно да изкопае или ожъне пет декара на ден, отколкото да говори една минута на събрание или да оскърби някого с лоша дума.

Бойчански гледаше по-скоро да ликвидира това траурно положение, след което щеше да настъпи спокойствие, но като гледаше как бай Марин заеква и се мотка, все повече и повече се дразнеше от неговата мудност. Струваше му се, че и той оказва някаква пасивна опозиция, и го мъмреше с недвусмислено заплашване:

— Не си за тая работа, Марине! Друг човек трябваше да бъде на твое място. Много си мекушав и непредвидлив. А един председател на стопанството сега...

Бай Марин не бе толкова глупав, за да не разбере, че може да го последва съдбата на Христан, и полагаше всички усилия да се държи твърдо и строго с новите кооператори.

— Стига си се разправял, дявол да те вземе! — бе казал днес на един стопанин и Бойчански го възнагради с похвала:

— Само така! Ако почнеш да отстъпваш, ще те въртят до сто и едно.

Късно следобед, когато времето отново обърна на лапавица, Бойчански се отби вкъщи да обядва. Преди да отвори вратата, чу гласа на Славина и в сърцето му, изместен от други мисли и грижи, отново се настани онзи справедлив гняв, който бе изпитал веднага след нейното вероломно заминаване. Единственото смекчаващо вината й обстоятелство бе да му поиска прошка за необмислената си постъпка. В такъв случай би могъл да й прости наполовина греха, защото гневът му все пак имаше известна давност. Така си мислеше Бойчански, но когато влезе в кухнята и поздрави, дъщерята отговори на поздрава така, както бе отговаряла хиляди пъти досега. По лицето й, някак

странно изменено (или така му се струваше, защото от дълго време не бе се разделял с нея за повече от шест дни), не само че не се долавяше видима тревога или стеснение от предстоящия разговор с баща ѝ, а напротив, по лицето ѝ бе изписано лекомислено спокойствие, а в угълчетата на очите ѝ блестяха искрици на съзнание за самостоятелност. Бойчански бе така поразен от поведението ѝ, че се опита да си го обясни с обратното ѝ душевно състояние в този момент. „Тъкмо защото е много смутена, каза си той, тя се държи нахално с последни усилия на волята си. Няма да минат няколко минути, ще се предаде и ще заплаче.“ Бойчански знаеше, че подобно състояние е много тежко за провинения, и седна да обядва мълчаливо, давайки си вид, че нейното завръщане не му е направило впечатление, за да я подложи на душевен тормоз. Но Славина не проявяваше никакви признаци на тревога. Движенията ѝ бяха по-резки от друг път, в гласа ѝ се долавяше особена интонация и мекота и ако понякога изтърваше вилица или лъжица в мивката (бяха обядвали с майка си и тя миеше съдините), то бе пак под напора на безпокойство, но безпокойство радостно и щастливо, което не смееше да прояви от приличие пред баща си. У нея действително всичко напираше навън — и очите ѝ, и гласът ѝ, и тялото ѝ, ощастливо от ласките на мъж, — искаше ѝ се да тича и да пее, да заяви, че е получила от живота нещо, което никой не може да ѝ отнеме, че не тъгата по родителите, а внезапното застудяване я принуди да се завърне у дома. И ако някой изпитваше душевен тормоз и неудобство, това бе майка ѝ. Тя мълчеше и търсеше погледа на дъщеря си, за да ѝ внуши, че ако не падне в краката на баща си, поне да си даде вид на смирена виновница.

Бойчански забеляза това по лицето на жена си, забеляза също така, че са имали разговор и че въпреки всичко тя, майката, ще застане между него и нея и ще я защитава. Това бе вече много за неговите нерви, които напоследък се бяха опънали до краен предел.

— Я ела насам да те видя! — каза той и гласът му не обещаваше нищо хубаво. Като видя, че жена му пребледня, добави: — Ти няма да се обаждаш!

Славина леко се поизвърна:

— Казвай де, слушам.

— Е-ла!

Славина поизбърса ръцете в престилката и кършейки снага, с нахално безгрижие се обърна към него, като придаде на лицето си израз на отегчение: „Изпей си урока по-бързо, че имам работа!“ Бойчански отгатна много добре нейните мисли и още повече ядосан, но и обезпокоен от дързостта ѝ на пропаднало момиче, реши да я накаже така, че да ѝ даде урок за цял живот. Най-вероятното наказание в случая, ако се съдеше по стиснатите юмруци, не можеше да бъде друго, освен един здрав и унизителен за нея бой.

— Къде беше толкова време?

— Във Варна.

— Какво прави там?

— Гостувах на Сийка.

— Пита ли баща си?

— Питам го.

— Разреши ли ти?

— Не.

— Защо замина тогава?

— Защото исках... защото и аз имам право да изляза от това душно село и да видя свят. Няма да гледам само болни и да готвя цял живот!...

Славина заплака, ала не от малодушие и страх, а от обидата, която трябваше да понесе. Нима ще я бият и унижат за това, че бе изпитала истинско щастие? Но, тя е готова да понесе „всичко, всичко“, но няма да се откаже от щастието си. И куражът, който бе събрала в прегръдките на Киро, представяйки си тази среща с баща си, отново се възвърна. Вместо да поиска прошка или поне да замълчи, както ѝ подсказваше с очи майка ѝ, тя изпита ненавист към баща си и мина в настъпление. Сълзите пълнеха очите ѝ и се стичаха по бузите. И не покаяние, а гняв от незаслужена обида показваха тия сълзи. Тя каза на баща си онова, което най-малко бе очаквал и което бе станало вече нейна философия за живота:

— Нямам намерение да дивея вечно в това глупаво село, нито пък да ви бъда робиня! Единият лежи болен, а другият си гледа работите. А аз!... Слугиня! Какво ме гледаш така? Отсега нататък и аз имам право на самостоятелен живот. Тичаш цял ден да уреждаш селските работи, а за дъщеря си не помисляш...

Бойчански се приближи с бавни крачки към нея и я удари по рамото. Тя се огъна като тръстика, но пак се изправи, гледайки го решително и нагло в очите. Това го разяри още повече. Грабна машината от печката и замахна. От решителността на Славина да понесе „всичко, всичко“ нямаше да остане помен, ако машината се залепеше някъде подолу от тънкия ѝ кръст, но щастието не я забрави и в този ужасен миг. По стълбите се чува бързи стъпки и в коридорчето се втурна чужд човек. Вратата на кухнята се отвори и на прага застана бригадирът Дянко. Мария подскочи като здрава и показвайки удивителната способност на жената да се преструва и оправя при най-сложни обстоятелства само и само да запази престижа на своето семейство, започна да се взира под масата и да вика:

— Ах, пустата му котка, и тоя път се отърва!...

Усилието ѝ да оправдае машината в ръцете на мъжа си, както и свирепия израз на лицето му, бе съвсем напразно. Дянко не само че не забеляза машината в ръцете на Бойчански, но и да бе го видял да бие дъщеря си, това нямаше да му направи никакво впечатление. Той имаше да съобщи нещо много важно, евнушеското му лице бе изкривено от тревога и страх, дългите му ръце се мотаеха като отсечени.

— Какво има? — каза Бойчански и го изгледа враждебно.

— Бе, Раде... ела малко навън!...

— Казвай! — отсече Бойчански, като очевидно имаше намерение да го отпрати по-бързо и да продължи терористическите си действия с машината.

— Такова бе... Раде, Обретен се обесил!

— Кой?

— Обретен бе. Обретен Николов. Увесил се на ореха и... това!

Мария извика уплашена и седна като подкосена на стола. Бойчански машинално нахлузи гумените си ботуши, облече полушубката си и излезе на улицата.

— Съобщихме в милицията. Казаха да съставим акт... председателят на селсъвета да го подпише и такова... тю, гледай ти човек! Да си тегли въжето тъй на вятъра! — бърбореше Дянко и чупеше ръце.

Първата мисъл, остра и гнетяща, която мина през главата на Бойчански, бе, че между смъртта на този човек и побоя, който му бе

нанесъл преди няколко дни, има някаква ужасна, с нищо неизлечима връзка. Дори да нямаше такава връзка, двете събития бяха тъй близки, че хората щяха да я създадат. Разумно и тактично ли е да отива при смъртника? Ако не отиде, няма ли да покаже на всички, че се чувства виновен за тази смърт? Нямаше време да вземе никакво решение, защото приближаваха градината на Обретен и видяха краката му, увиснали под гъстата корона на ореха.

В двора на Обретен постоянно прииждаше народ и се разделяше, както бива в такива изключителни случаи, на три групи — мъже, жени и деца — и всяка група тълкуваше и преживяваше посвоему събитието. Мъжете пушеха, тъпчеха на място и намираха, че Обретен бе едва ли не най-добрият човек в селото, макар, разбира се, мнозина да го ненавиждаха приживе особения му характер. Жените, накачулени с връхни дрехи, излъчващи несъвместим, неприлично контрастиращ с такава тъжна обстановка мирис на вкусни запръжки и щастлив кухненски уют, шушукаха нещо и щом зърнеха осиротялата дъщеря на Обретен, поклащаха глави и приплакваха. Колкото за децата, те нито съжаляваха, нито търсеха причината за смъртта на Обретен. Те искаха на всяка цена да го видят отблизо. Безразсъдното им любопитство, примесено със страх, ги караше да пристъпват все по-близо до големия орех. Най-безстрашните отиваха почти до ореха, връщаха се и с ужасени лица разказваха какво са видели за голямо нещастие на ония, които не можеха да преодолеят страха си.

Когато Бойчански влезе в двора, дъщерята на Обретен го видя от стълбата на къщата, където бе поседнала от пристъп на слабост, и зави като вълчица:

— Те му взеха главата, тее!... Да пукнат дано, бял ден да не видят!...

Тя бе двадесетгодишно момиче, но нареждаше като възрастна и затова в клетвите ѝ имаше нещо много грозно и зловещо. Бойчански се смути, но външно не показва това и отново се запита дали не сгреши, че дойде тук. Реши да си отиде и да си гледа работата, но в този миг, слушайки клетвите на момичето, някаква вътрешна сила го накара да се отдели от групата на мъжете и да се приближи до ореха. Ето, каза си той, върша онова, което не бива да върша. Защо ми трябва да гледам трупата на този човек, с когото се бихме само преди няколко дни!

Обретен висеше на един дебел клон до дънера на ореха. Ако се съдеше по облеклото му, съвсем делнично и небрежно, и по цървулите му, единият незавързан както трябва, той бе сложил край на живота си съвсем неочаквано и дори случайно. Кротките му монашески очи бяха изпъкнали, езикът му прехапан, лицето му моравочервено и мъртво. И всичко у него бе мъртво и доброволно отдадено на смъртта, само краката му бяха устремени с някакво наивно усилие към земята, която никога вече нямаше да докоснат и тъпчат.

Бойчански неволно спря погледа си на тях и изведнъж почувства мистичен ужас от смъртта. Тялото му потръпна от спазмите на дълбоко и непреодолимо безпокойство. И когато тръгна по улицата, мина реката и наближи селсъвета, той усети колко е изтерзан и уморен душевно и физически. От селсъвета излезе писарят Стоенчо с тебешир в ръка и застана до черната дъска.

— Един кандидат за стопанството отпадна! — каза тоя невзрачен калиграф на Осеново, полюбува се на правата и дебела черта, която бе теглил върху името на обесения, и самодоволно влезе в канцеларията.

Бойчански понечи да се върне назад. Искаше му се да се запилее някъде, да остане сам със себе си, да обмисли нещо много важно и неотложно, нещо, което се бе вмъкнало в душата му като клин и трябваше да се извади оттам. В това време откъм северната страна на селото се дочу морен и тревожен грак на диви патици. Бойчански трепна и се взря в замреженото от ситни снежинки небе. С усета на дългогодишен ловец той веднага съобрази, че те идат отдалече — от Дунава или от северните морета — и тая нощ ще паднат долу на Блатата. Над селсъвета мина само едно ято от двадесетина патици, завъртя се над реката и се отправи към Блатата, но Бойчански видя във въображението си стотици ята. Изтича в канцеларията, взе пушката, напълни джобовите си с патрони и тичешком хукна по реката. След няколко минути навлезе в гората и стъпвайки предпазливо между осеновите дървета, наближи първото блато.

Преди много години, както разказваха старците от Осеново, мястото на сегашната гора било гола и мочурлива равнина, където реката се разливала на много ръкави. Селяните я засадили с осен, елха и бряст. Когато дръвчетата израсли до човешки бой, реката придошла две пролети поред. Младата гора взела сила и израснала буйна и непристъпна. Сега тя приличаше на джунгла. Между правите и високи стебла на осена и елхата се виеха диви лози, къпини и някакви гъсти и бодливи храсти, които селяните наричаха джигри. Навътре в гората имаше блата и ръкави, девствено красиви и непристъпни, обрасли с тръстика и лилии, до които се промъкваха само най-страстните рибари и ловци. По-голямата част на гората бе непроходима, но богата с дивеч. Тук имаше едно доста голямо стадо диви свини, сърни и елени, много лисици, а есен и пролет падаха пасажи от тлъсти бекаси.

Бойчански спря на края на блатото, изопнат като струна, защото очакваше всеки миг из гъстите въртопи на тръстиката да се вдигнат патици. Той предвкушаше тревожната сладост на този миг — как ще чуе пляска на крилете им, как ще ги зърне да се вдигат тежко една

след друга, как ще се колебае на коя да стреля — и пристъпваше по познатата пътека с показалец на спусъка. Обиколи блатото и като не видя нищо по лъскавата повърхност на водата, стисна по-здравио пушката и с парливи тръпки в гърдите изшътка и подсвирна. Тишината на блатото повтори този звук, но плясък от криле не се чу.

Затули се зад един осен и зачака. Сега вече сърцето му биеше спокойно, но въображението му рисувахе картини на богат лов. Патиците щяха да паднат най-напред в това блато, защото то бе на края на гората. Те обичаха открития терен и само голямата виелица можеше да ги принуди да рискуват във вътрешните блата, заобиколени с дървета и храсти. Слънцето залязваше. Здрачът малко по малко се пластеше сред високите и прави стебла на осените. Снежинките се гонеха със ситните дъждовни капки из въздуха. Духаше северният вятър. Ако сега не паднат патици, никога няма да паднат!

Бойчански стоеше неподвижен и слят с дълбоката, откликваща се на най-малкия шум тишина. Във вътрешността на гората грачеха гарвани. Над тръстиките прелитаха блатни орли и Бойчански ги следеше със злобен поглед, защото можеха да подплашат и върнат назад патиците. В клоните на осените цвърчаха малки птички, смутени от коварния пристъп на зимата. И цялата природа изглеждаше неподготвена, трогателно плаха и изненадана от студа. Бойчански бе доволен от тая студена гледка. Очите му бяха вперени в пепеляво пухкавото небе, нащърбено от върховете на гората, иззад която щяха да долетят уморените от дълъг път патици и да намерят тук спокойно пристанище.

Не беше ги видял още, когато чу шума от крилете им — фи, фи, фи, фи! Тоя тих зовящ шум изпълни цялото му същество и го накара да затрепери от страст. Сърцето му заби силно и неговите болезнено сладостни удари отекнаха в слепоочията му, а после и в цялата гора. Патиците направиха няколко кръга над блатото и слизайки все пониско, се устремиха срещу вятъра. Бойчански изгуби търпение. Вдигна пушката, прицели се и дръпна двата спусъка. Изстрелите отлетяха в гората, а заедно с тях и патиците. Едната направи къс лупинг, избягвайки струята на сачмите и последва ятото. „Ударена е, ударена е!“ — извика Бойчански, макар да виждаше, че не бе засегната.

След няколко минути долетя друго ято. Бойчански го изчака да падне във водата и с първия изстрел удари две патици, а с втория във

въздуха една. Тя падна отвисоко и накъдри със ситни вълни спокойното огледало на блатото. Бойчански нагази сред тръстиките и почна да ги събира. Опитваше още топлите им тела, хващаше ги за шиите и като изпитваше дълбоко, всепронизващо удовлетворение, излезе на брега. Хвърли ги на земята и извади изстреляните гилзи, за да сложи нови патрони. Тогава цевите на пушката задимяха и в ноздрите го удари тежкия, упойващо сладък мирис на изгорял барут. О, това бе миг на върховно блаженство! Миг, в който Бойчански се почувства чист като дете, отдаден на една страстна игра, далече от всякакви грижи и огорчения.

Целеше се спокойно и само за няколко минути удари осем патици. Когато взе деветата и се връщаше към брега да я остави при другите, един пронизителен вик процепи тишината и отекна надалече. Това бе вик на нежна и самотна птица, която му напомни дивия и напевен плач на Обретеновата дъщеря. Пред очите му като мимолетно видение се изпречи трупът на Обретен. „Защо се обеси този човек?“ — запита се той и съзна, че този въпрос бе стоял дълбоко в подсъзнанието му и напразно се бе опитвал да го потисне с играта на лов. И блаженият миг се свърши. Сега той отново бе Ради Бойчански, председател на селсъвета, поел на плещите си огромния товар на селските работи. В едно странно и необикновено просветление той можа да си представи при какви обстоятелства и как се е обесил Обретен...

След сбиването пред хамбара Обретен се прибра вкъщи, изми окървавения си нос и излезе да свърши някоя работа в градината. Всъщност той не работеше нищо, а само се въртеше насам-натам. Кроткият му поглед бе обърнат навътре и той не виждаше нищо около себе си, нито пък изпитваше яд или обида от постъпката на Бойчански. Обзело го беше тъпо примирение към всичко и всички. Вечерта, когато дъщеря му се прибра и седнаха да се хранят, тя го запита какво се е случило — съседите ѝ бяха разказали, — но Обретен поклати глава, похапна и отиде да си легне. На другия ден пак мълчеше и се щуреше из двора. И ето, тая сутрин, като чу и видя, че съседите предават инвентара и добитъка си на стопанството, той седна под навеса на хамбара. Дъщеря му я нямаше вкъщи. Преваляващите снежинки му пречеха да гледа надалече, но той и бездруго не виждаше нищо. Вървите на единия му цървул се бяха отпуснали. Посегна да ги върже,

но се отказа. Спомни си, че подписа декларацията, когато не бе на себе си от страх, представи си, че след малко ще трябва да предаде всичко на стопанството, и изведнъж животът му се видя пуст и безсмислен. Стана му топло, зави му се свят. Залюля го някаква кротка лудост и като пристъпваше бавно и несигурно, той отиде в килера, отвърза въжето от кофата и се отправи към ореха...

„Този човек нямаше да се обеси, ако не бях го принудил насила да подпише декларацията — мислеше Бойчански. — Сега съм сам сред тая пуста гора и трябва да призная, че извърших голяма, непоправима грешка... Не, не грешка — престъпление!“

Патиците заприиха. Задаваха се като ято самолети и пляскаха във водата най-напред със задниците си, после с гушите, за да умъртвят инерцията от летежа, гмуркаха се и гракаха от удоволствие. И не допускаха, че ловецът, който ги бе очаквал с такава страст, лежеше на няколко метра от тях на тънкия сняг със стиснати юмруци и пламнала глава.

Колко самотен, изтерзан и безпомощен беше Бойчански! За първи път в живота си задаваше въпроси, на които не можеше да отговори. И съвестта му, уплашена и раздвоена, призоваваше образите на двама души: Бурназов и Христан. Обръщаше се ту към единия, ту към другия. Двамата го теглеа всеки към себе си като плячка, която не можеха да поделят. Когато дърводелецът отговаряше на въпроса му и доказваше, че е егоист, защото се бори от името на народа за удовлетворение на личната си амбиция, Бойчански се съгласяваше с него и се успокояваше с покаяние. Но другият, Бурназов, казваше: „Не слушай дърводелеца! Като мнозина другари той се огъва, не проумява най-важния момент от революцията в душите на хората. Това не е драма, това е най-светлата епоха в историята на нашия народ!“ Дърводелецът го гледаше насмешливо през очилата си и казваше: „Как ще съчетаеш, драги, двата принципа: демократизъм и тероризъм? С едната ръчичка галиш по рамото, с другата шибаш по мутрата!“ Тогава казваше с твърд, респектиращ глас, който не търпеше възражение: „Нито една революция не се е правила от сантиментални хора. Не брой на пръсти жертвите на едно велико дело!“ И той бе прав, хиляди пъти прав. Обаче дърводелецът добавяше друго: „Раде, оправдаеш ли вината си за смъртта на този човек, ти се освобождаваш от отговорност за всичките си по-нататъшни постъпки. Това е едностранчивата

философия на тесногърдия, на слабия... това е падението на комуниста!“

Кой от двамата говори истината?

Блатото се покри с патици. Един изстрел бе достатъчен... но Бойчански лежеше по гръб на снега и гледаше в мътното беззвездно небе. Падаше нощ.

След известно време, когато работите се уредиха, както желаше, Бойчански се срамуваше от „кризата“, която бе преживял. Обаче фактът си оставаше факт — той действително преживя една, както сам я наричаше, идеологическа криза. През ония три дни и три нощи след блатния лов, които прекара уединен в стаята си под голямата газена лампа, той премисли за много неща и стигна до твърде странни заключения „относно“ собствените си дела. Имаше моменти, когато разсъждаваше като истински капитулант. Мислеше например (и това не можеше да си прости по-късно), че е опорочен човек, че е пионка в ръцете на политиката, на която бе отдал и себе си, и семейството си, без да получи признателност, че е уморен и трябва да се пенсионира и т.н. С една дума, откри у себе си способност да се иронизира и да се наблюдава от страни, нещо, което никога не бе допускарал по-рано. Почувства се до такава степен лишен от желание и воля за обществена работа, че намираще най-голямо удоволствие да си поляга на старата кушетка, да си чете и да съзерцава лудата гонитба на снежинките. В това бездействие той изпита едновременно блаженството на семейния покой и приятното задължение към семейството си. Хубаво му бе да отгатва и изпълнява желанията на болната си жена, на която бе отдал твърде малко грижи, и да размишлява за бъдещето на дъщеря си. Не се сърдеше вече на Славина, а се стараше разумно и спокойно да вникне в положението ѝ на деветнадесетгодишна девойка („на нейните години Мария ми стана жена“) и намираще, че тя бе права, като иска малко радост и за себе си. Така Бойчански се превърна в грижовен баща, съпруг и домакин. Патиците, които бе ударил на блатото, оскуба и опърли сам, а когато ги сложиха да врат в тенджерата, пое грижата да ги наглежда — това му било много приятно.

— Татко, ти си бил истински домакин! — казваше Славина, като влизаше в стаята при него.

В гласа ѝ, в озарението на усмивката ѝ се долавяше желание за взаимност с бащата, който се държеше досега далече от нейните

момински мисли и вълнения. Тя бе готова да получи от него благословия за „първата си и последна любов“ с Киро Доганов и се готвеше да му се изповяда. Двете жени виждаха, че той страда, и винаги намираха начин да му покажат своето съчувствие. На Бойчански не му бе приятно тяхното съчувствие, защото му напомняше, че е виновен за всичко, което се бе случило през последните дни — най-вече за самоубийството на Обретен. Смъртта на този човек не му даваше покой и същевременно, като мислеше за нея, по странен начин намираше успокоение — отказваше се от делата си и ги осъждаше. Това бе истинско примирение, а в примирението няма страсти, няма и страдание.

На третия ден времето започна да се оправя. Явно бе, че зимата няма намерение да капризничи повече. Тънкият снежец се стопи за няколко часа, облаците се разкъсаха и между тях радостно блеснаха сините очи на небето. И вечерта, когато вятърът утихна, изгря непълната луна и окъпа покривите на къщите с меката светлина на небесния абажур, когато звездите затрептяха с милионите си неспокойни усмивки и от полето нахлу тъжното ухане на разорана земя и опустошение, есенната нощ отново взе своя неприкосновен дял от времето.

Тая нощ Бойчански не спа. Като гледаше през прозореца едно късче чисто небе, той внезапно усети, че и в самия него се извършва някакъв тревожен, всеобхващащ го процес на прочистване. Някакво прояснение назряваше бързо и решително у него и унинието му отстъпваше място на нови сили за дейност. Измъкна се внимателно от леглото, за да не събуди жена си, и влезе в другата стая. Потискаше го неясна тревога и още по-неясно чувство, което го караше да отрича всичко премислено през последните нощи.

Запали лампата и почна да се разхожда бавно и съсредоточено. Погледът му, блуждаещ и неспокоен, се спря на стената, където бе окачена в сива грапава рамка една негова снимка, увеличена от амбулант фотограф. От снимката го гледаше упорито и строго един брадясал мъж с гъсти черни мустаци и сурови проникновени очи. Облечен в пъстър затворнически халат, той бе застанал сам до висока тухлена стена, сякаш очакваше разстрел. От сухото му измъчено лице и особено от ръцете му, отпуснати спокойно към земята, се излъчваше силата на една страшна воля. Този човек бе се озовал между високите

стени на затвора, за да заплати с всички възможни страдания своето дръзновение. Този човек лежеше от три години на дъсчен нар, потиснат от ниския таван на килията, но сънуваше най-красивите сънища и чрез тях живееше в друг свят, света на всечовешкото щастие. От дълги, дълги години не бе стоплен ни от съпружеска, ни от синовна ласка, не бе се опил от уханието на една тиха пролетна нощ. Защо му е красотата на пролетната нощ, защо му е спокойният учителски живот, защо му са звездите на бездънното родно небе, когато милиони хора носят на ръцете си веригите на едно грозно и пошло съществуване? Той е обречен на борба и саможертва. „И няма да преклоним глави, братя мои, докато не извоюваме победата! И когато вземем в ръце нашия идеал, ще го вдигнем високо над главите си, за да свети на народа и му сочи пътя към комунизма. Умората и отчаянието няма да ни спрат, ще преодолеем всички пропасти по пътя си, за да се изкачим на светлия връх на комунизма!“

Бойчански трепна и се оттегли назад. Мъжът в затворническия халат го гледаше сурово и му говореше със свъсени вежди:

— Не, това не е правилно!

— Огънах ли се?

— Да!

— Виновен ли съм пред партията?

— И пред народа.

— Трябва ли да завърша започнатото дело?

— Да!

Този кратък диалог продължи цяла нощ, а нощта — цяла вечност. За Бойчански тая нощ бе нощ на нравствено прераждане и велико проясняване. Той не бе на себе си от вълнение и не спа до сутринта. Разхождаше се из стаята и мислено разговаряше с мъжа от сивата грапава рамка. Никакво угризение на съвестта, никакви предразсъдъци и дребнави условности не виждаше по пътя си. Чувстваше се прероден и свободен като бог.

Същия ден вечер отиде в селсъвета бодър и изпълнен с енергия. В канцеларията го очакваше младият бригадир Георги Каракашев. Сега той изглеждаше още по-голям в собствените си очички. Беше получил нареждане от околийския комитет да замества временно Христан Николов, а това надминаваше неговите очаквания. Мечтаеше да стане председател на стопанството, а стана партиен

секретар, длъжност къде-къде по-сериозна и отговорна. Той погледна Бойчански като старшина своя командир, готов да изпълни всяка негова заповед и да покаже на какво е способен. Пратиха прислужника да повика бай Марин. Докато го очакваха, двамата единодушно решиха тая нощ да предприемат сериозна акция срещу някои частни стопани.

— Виждаш ли какво става из другите села? — каза Каракашев и подаде на Бойчански окръжния вестник. — Двадесет села са напълно масовизирани. Ние сме на опашката. Ние проспяхме времето си.

Тази държавническа загриженост бе косвен упрек към партийната организация, че не е открила навреме в негово лице човека, който досега щеше да се справи с всички трудности.

— Да-а! — каза Бойчански, като гледаше сведенията във вестника и намираше, че тези сведения не са нищо друго, освен упрек, отправен лично към него. — Не съумяхме да оглавим акцията!

От двеста и осемдесет семейства вън от кооперативното стопанство оставаха още шестдесет. Но тия шестдесет семейства, между които се брояха и кулашките, бяха „оживели на сърцето“ на Бойчански. По-рано му се струваше, че без тях стопанството няма да бъде истинско стопанство, а сега вече тяхното привличане в кооператива бе лична негова амбиция. Да не ги „приобщи“ на всяка цена, значеше да накърни собствения си авторитет пред околийския комитет. Трябва да се действа твърдо и решително, а за това бяха нужни подходящи хора. Бойчански се съмняваше, че Марин ще прояви необходимата за случая твърдост, и преди да му възложи задача за тая нощ, дълго и сериозно го „кова“:

— Ще пратиш да повикат един от синовете на Догана и ще го затвориш в канцеларията! Ясно! Тези хора трябва да се постреснат. Няма да ни разиграват цяла година. Самите те не са ни нужни толкова, колкото ония, които се водят по техния ум.

— Че как така... да го арестувам! — каза Марин и почна да заеква. — Като няма причина... как така, значи... хайде в мазето!

— Има причини! — извика Бойчански и удари по навик с юмрук по бюрото. — Тебе все трябва да те учим. Викаш го да подпише призовка или нещо друго, излизаш, заключваш го, и толкоз. Христо ще го пази отвън. Ще поръчаш на прислужника да им каже, че ти ги викаш. При мене няма да дойдат...

Ако бе учен човек, Марин щеше да нарече затруднението си лична драма. Той скромно го нарече „запечено положение“. Повъртя се из канцеларията, попъшка, почеса се оттук-оттам и си отиде у дома. Синът и снаха му, отскоро женени, току-що се бяха върнали от полето и се миеха на двора. Бяха млади и всичко вършеха с шега и смях. Жена му приготвяше вечерята в кухнята. Марин влезе при нея мълчаливо, седна на едно столче и глухо изпъшка. Откак бе станал председател на стопанството, жена му изживяваше всички тревоги, свързани с работата му. Тя най-добре познаваше неговия мек характер и често си казваше: „Да си лош не е хубаво, но и да си добър не струва. На всекиго ставаш подлога.“ Като го зърна да влиза с наведена глава, тя разбра, че „там“, както наричаше стопанството, пак се е случило нещо и мъжът и няма да спи цяла нощ.

— Защо си се окумил, Маринчо?

— Ще ти кажа, Ганке!

Тя се отнасяше към него като към провинено дете, а той към нея като към по-възрастна сестра, на която може всичко да повери, без да получи наказание. Тези хора бяха свикнали с обичта си като с дрехите си и от млади се наричаха с умалителни имена. Не бяха се скарали нито веднъж от двадесет и пет години и този необичаен факт бе известен на цялото село. Ако тя счупеше някоя вещ, той казваше: „Ти да си жива и здрава.“ Веднъж той хвърли камък по едно теленце, удари го лошо по главата и теленцето умря на място. Тогава тя му каза: „Ти да си жив!“ И ако някой от двамата по невнимание наранеше смъртно другия, той, умирайки, навярно щеше да каже: „Ти да си жив.“

Марин разказа на жена си какво го мъчи.

— Страх ме е, Маринчо! — каза Ганка, като приседна срещу него. — Догановите са едни такива... луди. По-добре да нямаш работа с тях. Ами защо онзи не свърши тая работа? Тебе гледа да тури на топа на устата. Недей! Какъв си ти, че да арестуващ хората?

— И аз така мисля.

— Защо ли не се откажеш от това пусто председателство! Да си изберат друг човек.

— Аз съм член на партията, Ганке. Не мога току-така да се отказвам от поста, който са ми дали.

— Е, туй е, че си член! — съгласи се Ганка. — Ами като си член, защо те карат да вършиш такива работи? Като си спомня как те

арестуваха два пъти преди Девети, косата ми настръхва. Сега и ти ли ще сториш същото с другите хора? Не слушай онзи, нека сам прави каквото иска.

— Ще ме окепази като Христан. И Христан така говореше, а виж сега къде стои...

— Лошо му направиха. По-добре като него да те изпъдят, отколкото хората да те сочат с пръст. Мене да слушаш, Маринчо, няма да си цапаш ръцете! — каза Ганка и с това семейният съвет свърши.

Марин тръгна към селсъвета с леко сърце, но като стигна половината път, нещо почна да го безпокои. Поспря се, размисли „хубавичко“ за някои неща и за първи път не се съобрази със съвета на Ганка. Тук именно само за минутка у него назря една проста житейска философийка, която си беше „май твърде верничка“. „Ето аз все гледам с добро да посрещна човека, да не го обидя, лоша дума да не му кажа — помисли си той. — А какво излиза от това? Излиза, че все аз страдам. Кажа му: направи това и това, той ме гледа накриво, ругае ме, камък слага на сърцето ми. Озъбя му се — мълчи и не ме обижда. Право казва Бойчански: съжалиш ли го, ще те върти до сто и едно. Изглежда, че човек трудно живее с доброто. Окача го като медал на гърдите си, показва се с него, а под медала държи злото като пистолетче, заредено за стрелба. Вземеш ли му пистолетчето, обезоръжаваш го, значи, той става слаб и не смее да те обижда. Не, не си струва чак толкова да отговаряш на злото с добро... Ако аз пожаля Догановите, Бойчански няма да ме пожали. Ще ме нарече такъв и онакъв, ще свика партийното бюро и ще ме смене от поста председател на стопанството. Това се ядва, но оттам нататък? Оголят ли ти веднъж задника, всеки замахва и казва: затуй е оголен, за да го бием. Сина ми накриво ще гледат, на дъщеря ми могат да посегнат и на учението ѝ да попречат. Почне ли да реже, Бойчански реже до корен...“

От синовете на Догана вкъщи се случи Мануш. Преди да тръгне за селсъвета, което означаваше „нагоре“, той облече чиста риза, наметна тънкото си памучно палто и каза на жена си, че на връщане ще купи от магазина сол и мая за хляб. Пред вратата на селсъвета стоеше милиционерът Христо или, както му казваха, Ригото. Той бе нисък, плещест и доста охранен. Като всеки подчинен, който служи далече от голямото началство, той постепенно изменяше униформата си по свой вкус. Носеше кобура на пистолета си ту отзад, на гърба, ту отпред, на

корема, снемаше пружината на фуражката си и извиваше козирката като изключен гимназист, така че да закрива едното му око, разкопчаваше яката на куртката си и вадеше яката на ризата си навън и изобщо добиваше все повече вид на полуцивилен. Всичко това той въртеше от липса на пряк контрол от по-високо място и главно от бездействие. Само мустачките му, грижливо засукани нагоре, показваха самопожертвувателната му готовност да брани обществения ред. Обаче осеновчани нямаха намерение да накърняват обществения ред и по такъв начин носеха пряка вина за прекомерното напълняване на Ригото. Служеше от три години и не бе извършил нито един арест. Да кажем, че му се искаше да арестува някого, ще преувеличим, защото тая работа не е приятна никому, обаче като видя Мануш отдалече, понамести кобура си, позасука мустаци и изпита онова ласкаещо суетата му чувство, което се нарича служебен дълг.

Ако Мануш подозираше какво го очаква, можеше да го види много ясно изписано по лицето на Ригото и да се върне назад. Но той не знаеше нищо и влезе в селсъвета с присъщата на мъжете от Догановия род бърза и делова походка, в която най-добре се изявяваше тяхната малко дива, но горда независимост на хора, които очакват малко от другите и се надържат само на себе си. Марин го видя през прозореца и като чу твърдите му стъпки в коридора, прежълтя и съвсем се обърка. Мануш застана на прага.

— Викал си ме, бай Марине...

— Такова, почакай малко, поседни... Аз сега... да взема...

Мануш седна на стола и огледа стената, където бяха окачени портрети на държавни ръководители, един календар и една диаграма. Марин излезе нерешително и щракна отвън ключа. Мануш чу стъпки и възбуден шепот. Острият му животински нюх долови, че става нещо нередно. Хвана дръжката на вратата и силно я дръпна.

— Стой мирно! — каза Ригото отвън.

— Защо ме заключихте бе?

— Почини си малко, после ще ти кажем.

Мануш побесня. Почна да извива бравата, да вика и да удря по вратата с юмруци. Хвърли се към прозореца, но прозорецът бе запрещен с железни пръчки. След малко Марин мина през външната площадка и излезе на улицата. Мануш му извика:

— Защо ме заключи бе, мръсник!

Марин се пообърна и като не знаеше какво да му отговори в смущението си, избърбори:

— Не обиждай, такова... имам заповед.

— Главата ти ще строша! Маmicата ти ще разплача, дръвник! Ах, да ми паднеш в ръцете!

Марин забърза нататък. Той бе отвратен от себе си, не можеше да си поеме дъх от възбуда и напрежение. На Мануш се стори, че той върви с нахално самодоволство, и в дивата му душа се роди мисълта за едно страшно отмъщение.

В канцеларията стана тъмно. Нямаше лампа. В коридора се чуваха стъпките на Ригото. Мануш се разхождаше от стена до стена и в сърцето му се наливаше злобата на отмъщението. В мисълта си стигаше до убийство.

Към десет часа Ригото заговори с някого.

— Тука е, нищо му няма.

— Къде е?

Това бе гласът на Калинка. Дойде до прозореца и заплака. Мануш я изпрати вкъщи. След малко тя пак се върна и му донесе храна. Мануш я взе, но не се докосна до нея. Седна в тъмния ъгъл и се замисли. Единственото му утешение бе да крои план за отмъщение.

В същото време Бойчански и Георги Каракашев притискаха здравата Пено и Гълъбина. Пено не успя да се скрие в хамбара при мишките. Завариха го да вечеря. Бойчански не се „церемони“ много.

— Подписвай декларацията!

Пено погледна жена си.

— Мене питай — каза Гълъбина. — Имотът е мой.

— Добре, тебе питам.

— Не ни трябва вашето стопанство.

— А на нас ни трябва вашият имот. Ще го включим в новия блок и ще ви дадем земя на камънаците.

— Ще ви изсъхнат ръчичките, ако посегнете.

— Нашите ръчички няма да изсъхнат, но вашите корени ще пресъхнат. Ще сеете на камък, ще жънете чакъл.

— Дай да подпиша — каза Пено. — То се е видяло.

Бойчански му подаде декларация. Пено я сложи на края на масата и стисна писалката между пръстите си. От два дни спореха с жена си. Той искаше да стане кооператор, тя го ругаеше. Беше толкова

уверена във властта си над него, че не допускаше да подпише под носа ѝ. Но Пено подписа, решен да понесе всички последствия. Навярно с този акт искаше веднъж завинаги да отхвърли робството на жена си. Гълъбина нададе страшен вик. Грабна декларацията и я скъса надве. Каракашев се спусна към нея, но тя мушна хартийките в пазвата си. Каракашев безогледно посегна и там.

— Не ме пипай, мръсно! — извика диво Гълъбина. — Бъркай в пазвата на жена си.

— Не ти искам мършавата пазва, дай декларацията!

— На ти! — Гълъбина го плесна през лицето, избяга в другата стая и оттам извика: — Догановите влязоха ли в стопанството? Не са! Каквото сторят те, и ние ще го сторим!

— Иди виж къде е Мануш! Рендосва дъските...

— Да си вървим! — каза Бойчански. — След няколко дни ще имате гост. Момчето ви ще се върне от града. За синовете на подкулачници няма място в народната гимназия.

Каква драма се бе разиграла между Пено и Гълъбина, не се знае, ала на сутринта Пено, обтягайки тънкия си врат, отиде сам в селсъвета и подаде заявление за стопанството...

Бойчански и Георги Каракашев влязоха у Петко Барабанов, висок два метра, мрачен и необщителен човек. Той застана на прага и не ги пусна в стаята. Носеше се неясен слух, че преди Девети дал някому сведения за момчето на Христан дърводелеца, след което го изключиха за една година от гимназията. Тоя коз бе малък и недостоверен, но Бойчански реши да го използва. Барабанов цъкна отрицателно и зае по-здрава позиция на вратата. Зад него надничаха домашните му.

— Отричаш? Добре, тръгвай с мене! На следствието всичко ще се разясни.

— Не мърдам никъде.

— Не се подчиняваш на властта! — Бойчански отстъпи назад и извади от задния си джоб пистолет. — Напред!

— Чакай да си взема палтото.

— Жена ти ще го даде. Не мърдай!

Барабанов изсумтя, облече си палтото и тръгна. Жена му и децата се разплакаха и излязоха след него. Той ги погледна, поспря се колебливо и каза:

— Раде, я не си играй с мене! Дай да подпиша!

С Каню Купов работата се уреди много по-лесно и бързо. Жена му сама настоя да подпише декларация. Предпочиташе да даде имота си, отколкото да откарат мъжа ѝ в мазето, където той щеше веднага да заспи и да простине.

Само Нико Пачев, осмият поред частник за тази вечер, прояви характер и отказа да подаде заявление. Бойчански не настоя. Реши да не хвърля камък в рядка кал. Всъщност Нико бе спасен донейде от миризмата на пор, която Бойчански не можа да понесе повече от три минути. Да го заплашва, бе излишно. Нико щеше да вдигне шум, който не си заслужава труда. „Той е достатъчно мързелив — каза Бойчански. — Напролет, като го тикнем из покрайнините на землището, ще огладнее като вълк и сам ще влезе в кошарата.“

Най-после стана това, което от няколко месеца държеше в тревога Догановото семейство. Управителният съвет на стопанството тури ръка на златния му имот и му даде земя, камениста и мършава, в края на селското землище. Тоя ден времето бе хубаво и къщата се опразни от сутринта. По-големият син Юрдан запрегна конете преди изгрев-слънце и замина за града по кираджилък. Мануш взе овче гюбре на нивата покрай реката. Снахите изнесоха чергите, отупаха ги и се заловиха да ги изперат.

Старият Доган облече късото си кожухче и излезе на пруста. От рождение не знаеше какво е болест, но тази зима една силна настинка го събори на легло. Синовете му доведоха лекар от града. Той го прегледа, даде му разни лекарства и му поръча да яде силна храна. Догана пази цяла зима стаята, облечен във вълнена фланела и обут в дебели чорапи. Снахите му готвеха отделно, угаждаха му и му се караха като на дете, щом поискаше да мръдне от къщи. Той не бе лаком и капризен като други старци. Хранеше се прилично и чисто, пазеше дрехите си и тихичко си стоеше на кревата. Като се стопли времето, почна да гледа навън и да нервничи. Днес реши да поизлезе. Страхуваше се от снахите да не го сгълчат, но като ги видя записани около коритото, слезе бавно по стълбите и се мушна под навеса. Там имаше разсъхнати бъчви, един счупен ярем, няколко ръждясали колела от плуг и разни други вехтории. Догана се наведе, повдигна счупения ярем и го изправи до стената. Виеше му се свят от дългото лежане, но продължаваше да се щура из вехториите и да си търси работа. Изправяше се да почине и гледаше с присвити очи окъпания в слънце двор. Там по-малкият му син Мануш, съблечен по риза и гологлав, забиваше вилата в гюбрето и го хвърляше в колата. В краката му ровеха кокошки и се караха за някое червейче. От торището димеше тънка бяла пара и се пилееше наоколо. Догана вдишваше топлата сладка миризма и усещаше как отслабналото му тяло се опива и съживява. „Тодоре, сега ти се размина, ама да видим допъти няма ли да

скочиш в гроба!“ — каза си той. Като гледаше черната шупнала земя в градината и кадифените пъпки на дърветата, за първи път се уплаши от смъртта и се почувства слаб и немошен да се бори с нея. „Малко живее човекът, малко... Ей го този орех. Внуците ми до десето коляно ще почиват под неговата сянка. Орех! А човекът, който всичко знае и всичко е направил на този свят, не живее колкото една нищо и никаква гарга!“

Докато си мислеше така, Догана видя снаха си Юрданица да влиза в двора с кобилица на рамо. Тя като че бе разтревожена за нещо. От менците ѝ се лискаше вода и се точеше на дълги позлатени струи. Каза нещо на Мануш и отиде при етърва си. Мануш захвърли вилата, грабна палтото си от плета и вървешком го облече. Кокошките се разбягаха встрани. Петелът изкърка тревожно и приплесна с криле. Догана излезе от навеса и попита:

— Какво има, какво е станало?

— Онези мискини влезли в нашето, какво!

— Кой ти каза?

— Буля. Жените приказвали на чешмата.

Двете снахи се бяха изправили една до друга. По-младата. Калинка, която щеше да ражда скоро, бе сложила ръце на корема си, сякаш да се предварди от нещо. По лицето ѝ, сега още по-разхубавено, бе изписана детска уплаха и недоумение. Юрданица държеше кобилицата и стискаше злобно уста.

Мануш взе тежкия дрянов бастун на баща си и като псуваше и се заканваше някому, скочи през оградата и тръгна през градината. Догана го знаеше какъв е буен и страшен, кога се разгневи. Уплаши се да не стори някоя беля и извика след него:

— Къде отиваш? Чакай!...

Мануш се поспря и изръмжа нещо.

— И аз ще дойда с тебе. Защо си грабнал този бастун? Ще се биеш ли? Тя с бой не става. Ако им удариш един, ще ти ударят сто и под съд ще те дадат. Дай бастуна да се подпирам, че капнах!...

— На ти го! — сопна се Мануш и избърза напред.

По средата на техния имот се виждаше тясна ивица угар. Браздите бяха пресни и дълбоки. Там, дето се губеше краят на угарта, ореше трактор. Мануш го гледаше с пламнали очи и нетърпеливо

пристъпваше на място. Когато тракторът наближи десетина метра, той вдигна ръка и извика:

— Стой!

Трактористът понамали скоростта, ала не спря. Показа се ухилен през кабинката и го попита с глава какво иска. Мануш скочи на стъпалата и го хвана за шията. Момъкът отблъсна ръката му.

— Махай се оттука, че ще те прасна с ключа!

Мануш, разярен, отвори кабинката, измъкна го и го хвърли като парцал на земята. Момъкът се изправи на колене, гледаше смутено и не знаеше какво да прави.

— Кой ти каза да ореш тука?

— Председателят... Марин.

— Още сега да се махаш!

Момъкът се окопоти и запали загасналия мотор.

— Гледай си работата, момче! — каза му Догана и вдигна бастуна срещу сина си: — Тръгвай да си вървим, пред хората няма да ме срамиш.

Мануш изкриви лице и рязко се извърна назад. Като повървяха донякъде, погледна към нивата и каза:

— Аз на този Марин ще му светя маслото! Ще го науча как се взема чужд имот!

— Не дрънкай, дете няма да го бъде — скара му се Догана. — Ако ставаше с бой, хората щяха да се изпотрепят. Дигнеш ли ръка на някого, ще си почерниш къщата. Хич да не ти минават такива мисли през ума!

— Ще видим!...

Юрдан се върна от града по тъмно. Юрданица чу каруцата и излезе да му отвори портата. Докато разпрягаха, тя му разказа какво се е случило през деня. Юрдан настани конете и влезе вкъщи. Лицето му бе ожулено от вятъра и слънцето. Хвърли каскета в ръцете на жена си и седна. Никой не го запитва как е прекарал деня, уморен ли е, или гладен. И децата, които други път го гледаха в ръцете за армаган, сега стояха настрана, неловко смълчани. Юрдан извади от джоба си една книжна кесийка с бонбони и я остави на масата. Децата гледаха бонбоните със светнали очи, но не се решаваха да посегнат. Най-после Минка, още глупава и лакома, взе кесийката и я сложи на полата си. Тодорчо я погледна презрително и се отвърна от нея, като че искаше да

й каже: „Сега всички мислят за имота, а ти бонбони лапаш!“ Подпря бузата си с длан, както бе направил баща му, намръщи се като него и на мургавото му догановско челце се появи една отвесна бръчка.

Калинка слагаше вечерята и пазеше да не тракне някоя съдина. Като нареди трапезата, тя не се реши да покани другите за вечеря и приседна зад печката.

— Е, изчекаха ни земята тез хайдути, а! — каза Юрдан с упрек към всички, като че те бяха изтървали имота в негово отсъствие.

— Да им се спре на гърлото! — обади се жена му.

— Ще има да чакаш. Гладният от чуждото не се задавя.

— Да не мислиш, че ако беше тука, щеше да го увардиш? — каза Мануш и погледна неприязнено брата си.

— А, ще го увардя! Тати им го хариза още през есента. Да не беше подписвал протокола за замяната, щяха да се позапънат... Той се уплаши...

Всички знаеха как баща им бе подписал протокола за замяната на имота, защото по това време бяха луди от мъка и омраза към стопанството. Сега нямаше на кого да излеят гнева си и натякваха на стария. И това бе жестоко. Това бе признак, че той няма вече предишната си власт над семейството. Догана виждаше, че от ден на ден единството на челядта му се руши под напора на външни сили, и дълбоко страдаше. Докачаше се от натякванията на синовете си и мислеше огорчен: „Доживях да чуя кавги в къщата си!“ Той бе слаб да хване както преди кормилото, съзнаваше безсилието си и се поддаваше на гнева им. И сега не се сдържа и почна да ги хока:

— Не знаете какво дрънкате!... Можех ли да остана като клин в средата на блока им! Кой ще те държи там? Казваха ми хората: или при нас, или имота. Вий какво рекохте тогава? На камък ще сеем, в стопанството не влизаме. Сега на мене се сърдите...

Извади кърпа и избърса челото си. В посивелите му очи тлееше огън, който го гореше отвътре.

— Всичкото Марин го направи, неговата!... — изпсува Мануш и удари по масата.

Жените и децата наведоха глави. За първи път някой от мъжете си позволяваше да напсува така грубо и цинично пред семейство и баща, и то на софрата. Старият въздъхна и се поизвърна към стената. Тази псувня още повече оскърби достойнството му.

— И Марин е маша. Каквото му заповядат, туй прави.

— Той е председател, неговата дума се чува. Можеше да посочи друга земя за блокиране. А защо не ни даде същата категория?

— Да повикаме съд — каза Юрдан.

Мануш го погледна с ядовита усмивка.

— И съдът е техен, и законите са техни. Ако поискат, и дрехите ти от гърба ще смъкнат. Няма кой да те защити. Ех!...

— Хайде да ядем, че всичко изстина — каза Юрданица и бутна едно парче хляб към мъжа си. — Деца, елате насам, че прегладняхте!

Седнаха около масата, но никой не яде. Само децата раздрънкаха вилици и лъжици, ала скоро и те се отдръпнаха от трапезата.

— Вървете си лягайте! — каза Мануш на жените, като че му бе противно да ги гледа.

Жените разчистиха масата и се прибраха горе с децата. Тримата мъже останаха сами. Лицата им бяха почернели и мрачни.

— Ще я караме, както Бог даде — въздъхна по едно време Догана. — И да мислим, и да не мислим, все това...

Друга година, още като лъхнеше на пролет, в семейството настъпваше празник. Синовете пристягаха плугове и сеялки, пресмятаха къде какво ще сеят. Пекнеше ли слънце, запрягаха коне и волове и излизаха на оран и сеитба. И снахите бяха работливи като мъжете си. По-старата, Юрданица, се въртеше повече из къщи като свекърва, а по-младата тичаше навън. На стария не даваха да похване нищо. „Ти си почивай, тате, думаха му. Трудил си се, мъчил си се, сега ти е време да си гледаш старините.“

Догана обичаше семейството си — синове, снахи и внуци, — защото семейството бе свято за него, но никога не бе изразил с думи обичта си. Открай време това се смяташе за срамно, пък и животът го бе приучил да се отнася строго както към себе си, така и към домашните си. Преди да влезе вкъщи, той се покашлюваше и даваше знак, че пристига. Синовете и снахите се поприбираха и казваха на децата да мируват. „Дядо ви иде!“ Догана знаеше, че младите си имат свои мисли и залисии и когато са сами, или седят небрежно облечени, или си говорят неща, които старите не бива да чуват. Веднъж, преди много години, когато Юрданица бе млада невеста, той я завари полегнала на миндера да почива. Тя скочи, засрами се и побягна в другата стая. Оттогава Догана винаги даваше знак, кога влиза вкъщи, за да спести на младите неудобното положение, в което би ги сварил. Само към внуците можеше да протяга ръце, защото бяха деца и не разбираха слабостта му. Но и те пораснаха вече. Киро, Юрдановият син, беше войник. Тодорчо — третокласник. И Минка, най-малката, се изплъзваше от ръцете му... Догана нямаше детство. От десетгодишно момче пасеше чуждия добитък или работеше на чужд имот и сега искаше да даде на внуците си онова, което не бе получил на техните години — спокойно и радостно детство. „Хубаво да обличате и храните децата — заръчваше всеки ден на снахите. — И да не ги будите рано. Нека си отспиват. Децата спят най-сладко на сутринта...“

Вечер синовете се прибираха от нивата изпечени и уморени, завръщаха се и децата. Къщата се изпълваше с весел глъч. Сядаха около трапезата и ядяха като вълци, а след вечеря се оттегляха настрани сити и доволни. И тогава започваха ония семейни приказки и веселби, които пълнеха душата на Догана с радост и щастие. Всеки разказваше какво е работил, какво е чул и видял през деня. Ако имаше писмо от Киро, прочитаха го на глас при всеобщо мълчание. Пресмятаха колко месеца му оставаха от службата, одумваха момичетата, при които бе ходил през отпуските, радваха се, че е получил две нашивки. Идваше ред и на децата. Юрданица вземаше един широк стол без подпора, слагаше го наред стаята и викаше децата:

— Сега Минка да каже какво я изпита днес учителката.

Момиченцето се качваше на стола, хващаше поличката си и като се люлееше равномерно на две страни, казваше най-новото стихотворение. Всички го гледаха напрегнато, с готова похвала на устата. Ако се запънеше на някоя думичка, караха го отново да започне. Тодорчо никога не бъркаше приказката или стихотворението. Скачаше живо на стола, вдигаше глава към тавана, мръщеше се и викаше колкото му глас държи:

*Аз съм българче.
Обичам наште планини зелени.
Българин да се наричам
първа радост е за мене!...*

Или:

*Жив е той, жив е, там на Балкана,
потънал в кърви, лежи и пъшка...*

Чичо му Юрдан обичаше да го изпитва по смятане и понякога хитро го измамваше за най-лесни неща.

— Тоше — казваше на един дъх, — пет по пет двайсет и пет, колко прави?

— Сто двадесет и пет! — уверено отговаряше Тодорчо.

Прихваха да се смеят. Тодорчо разбираше, че се е измамил, и срамежливо махаше с ръка. После мъжете отваряха дума за утрешната работа и накрай неусетно преминаваха на политиката. Те бяха здрави и примитивни хора, изправени над земята си като буреустойчиви дъбове. Никакво събитие не можеше да ги учуди и обезпокои. За тях световните и политическите събития бяха като селските — появят се, минат и заминат без следа. Коментираха ги спокойно и снизходително като нещо, което няма пряко отношение към работата им, и най-вече да продължат приятните часове след вечерята. По-далече не отиваха, защото нямаха желание и усет за политиката и вярваха, че животът е един и същ и неизменен — труд, отмора, веселби през зимните дни и отново труд... Децата замрежваха очи и се катурваха кое където свари. Майките им ги завеждаха до леглата и оставаха при тях. Разговорът на мъжете стихваше бавно, прекъсван от сладки прозевки. След малко и те ставаха да си легнат всеки в своята стая и скоро цялата къща спеше здрав и спокоен сън.

Къде останаха тия дни на благодатен труд и весели семейни вечери? Къде отлетяха надеждите и радостите на тая яка догановска челяд? Всички бяха потиснати и тревожни, като че семейството им бе обречено на тежка и злокобна съдба. Животът, тъй благосклонен към тях, изведнъж ги измами като крадец, върза им ръцете, помъти им ума и ги остави да се лутат без надежда и радост в сърцата. Бяха ли очаквали някога, че ще изтръгнат дълбоките им корени от земята и ще ги оставят да съхнат като бурени?

Най-много страдаше Мануш. Не излизаше никъде. Цял ден се въртеше из двора мълчалив и мрачен. Отслабна и погрозня. Лицето му се нашари с бръчки. Не го хващаше сън. Догана често го виждаше да шари нощем по двора или го чуваше да кашля в горната стая до зори. Юрдан, по-възрастен и улегнал, не ходеше като него навъсен и мрачен, гледаше си работата, но и той не бе спокоен. На Догана не му стигаше ум как да ги утеши, защото и той не намираше в нищо утеха. „Търпеж

му е майката, казваше той. Дадоха там каквото дадоха, ще го работим, няма да легнем да умрем.“

Синовецте му ставаха от ден на ден по-неспокойни. Вкъщи или на двора си говореха нещо тайно и се заканваха на някого. Мануш клатеше глава и замахваше с черния си юмрук, като че забиваше нож. Дивата му природа искаше отмъщение. Той отгатваше и разбираше нещата не толкова с ум, колкото със здрав животински инстинкт. Този път инстинктът му го лъжеше, но никой не можеше да му докаже, че Марин му причини страдание по вина на друг. В паметта му много ясно се бе запечатал онзи момент, когато Марин го затвори в канцеларията на селсъвета и самодоволно си отиде вкъщи. Подобно на дете, което запомня за цял живот някакво силно възприятие, той запази в сърцето си чувство на обида, която искаше отмъщение. Юрдан бе по-пресметлив и нерешителен. Страхуваше се, че ще открият престъплението им и ще ги осъдят. Но Мануш бе неумолим, фанатичната му омраза събуждаше и у брат му жажда за мъст.

Догана се досещаше, че кроят нещо лошо и опасно. В техните жили течеше неговата неспокойна кръв и това го плашеше. Почна да ги следи, но те се пазеха от него.

Един ден Мануш ходи на новата земя и се върна привечер по-мрачен от друг път. Влезе в обора при бате си Юрдан. Догана се случи в градината. Мина през прелеза и се спря до обора. Вратата бе отворена и отвътре се чуваше гласът на Мануш.

— Утре вечер ще имат заседание. Марин ще се прибере посред нощ. Ще го причакаме...

— Трябва да запрегнем каруцата по видело и да тръгнем за града. Всички знаят, че правим кираджилък.

— Тъй, тъй! — каза възбуден Мануш. — После ще извием към село и ще минем по мекото из нивите. След това... наистина ще заминем за града.

Догана влезе при тях.

— Чух какво приказвахте, чух! Ще ви окачат на въжето още на другия ден.

Мануш се изстъпи пред баща си:

— Тате, гледай си старините! От тебе никой нищо не иска!

— А ти защо си побеснял! Само на тебе ли е мъчно за земята? Питаш ли мене? Бразда по бразда съм я събирал. Казвам ви: ще

търпим, и толкоз. Вие срещу властта ще излизате, човек искате да убиете. Не ви ли е грях да посегнете на чуждия живот? Хайдути ли съм хранил аз, или синове? — Догана замълча, като гледаше ту единия, ту другия. Бастунът трепереше в ръката му. — Събирайте си ума. Ще ви подкарат с вързани ръце, никой не може ви отърва. На кого ще оставите жени и деца!

Мануш хвана с две ръце яката на ризата си и я дръпна тъй силно, че копчетата изпопадаха до едно.

— Нека ме обесят, нека ме затрият! — извика той извън себе си, като се удряше в голите космати гърди. — Не мога го преживя. Тъмно ми е пред очите. Живот няма вече за мене, тате, така да знаеш.

— Мануше, сине! — каза разтревожен Догана. — Защо приказваш така, защо се мъчиш?

— Клетва съм си дал. Или аз, или той! Не ми се бъркай!

Мануш излезе на двора. В удълженото му лице имаше нещо страшно и болно. По бузите му блестяха сълзи. Юрдан хвърли лопатата, която държеше, и го сподире. Догана постоя сам и тръгна към къщи. Обхвана го слабост и с мъка изкачи стълбите. Една тежка мисъл изгаряше главата му. Върна се долу в стаята си, затвори вратата и дръпна резето.

В стаята бе тъмно. Само един тас, който снахите бяха забравили на печката, отразяваше синия здрач отвън и светеше като безжизнено око. Догана дълго стоя, притиснат от тежки мисли, сам и безпомощен. Стъпките на синовете му отекнаха по пруста. От другите стаи не се чуваше глъч, не се виждаше светлина. Цялата къща бе потънала в коварно мълчание като убиец, който чака жертвата си от засада. Мракът се сгъстяваше. В ъглите сякаш имаше скрити хора, които държаха в ръцете си тежки топори и го дебнеха откъм гърба. Отиде до прозореца. И на двора бе тъмно и потайно. Ъглите вървяха подире му. Той се притискаше о стената и пристъпяше с подкосени крака. Пръстите му напипаха кибритена кутийка в долапа. Драсна една клечка и я вдигна над главата си. Мракът се оттегли назад. На стената блесна иконата, а под нея кандилото. Протегна ръка и го запали. Малко, бяло като бобено зърно пламъче лизна иконата и освети света Богородица. Тя бе облечена в широка червена роба, цялата в меки копринени дипли. Младото ѝ нежно, изострено, почти детско лице излъчваше божествена красота, кротост и величие. На скута ѝ седеше Исус, облечен в същата червена роба с широко деколте. Приличаше на момиченце. Само в ръчицата му с дълги и свити накръст пръсти имаше нещо строго и мъжествено, неприсъщо на едно женствено дете.

Догана вдигна ръка да се прекръсти, но ръката му се отпусна надолу като подсечена. Нямахте сили да направи Божия кръст. Стана му неловко и срамно — стар и преживял човек да моли помощ от тая млада и невинна девойка. Тя го гледаше кротко и безпомощно с големите си сини очи. Нима ще го очисти от греховете и ще го предварди от злото. Как да отвори уста и да каже: „Майко пресвета Богородице!“ Винаги бе я виждал във въображението си като възрастна и посивяла жена, която прощава и изцелява с мъдростта си.

— Господи! — каза той и като изрече името му, обзе го още по-голям страх, че не познава и неговия образ. Опита се да си го представи и видя някаква широка черква със златен амвон, един едър

подофицер с рошави харамийски мустаци, два побелели попа, които клатят кандила и се надпяват с дрезгави гласове, много стригани глави, потънали в мъгла от тамян и свещи... Кога бе това? През службата в казармата, когато ги водеха на молебен. И оттогава не бе стъпил в черква. Какво да прави там? Не оставаше време, пък и защо да се моли на Бога, щом няма нужда от неговата помощ. Бог го бе наспорил със здраве, сила, имот и челяд. Какво повече можеше да иска от него? При Бога ходят слабите, сакатите и гладните. Ситите и здравите трябва да си гледат работата. Когато паднат в немощ и безсилие, тогава ще отидат при него да му просят милост и правда...

— Ето, и аз ида при тебе! — каза Догана и, който знае защо, се обърна гърбом към Богородицата. Лицето му бе окъпано в пот. — Ида при тебе, защото душата ми го иска. Вразуми сина ми Мануш да не стори грях. Ако имаш сила, спри ръката му от убийство. Инак той ще убие човек. Той носи моята кръв. И аз убих на младини. Един румънец закачи невестата ми с лоша дума. Причаках го на края на селото и го ударих с топора по главата. Падна по очи и не гъкна. Още същата нощ избягах с невестата отсам границата. Не ти исках прошка, Господи, но ти не ме наказва за големия грях. Защо не ме наказва? Или твоята правда не е една, както думаше баща ми? Или всеки си има своя правда на тоя свят! Ония, които вземат имота ни, тъпчат твоя закон и те псуват, ти държиш здрави и читави. Нямах сила да ги спреш. Кой ще ги спре?... И сина ми Мануш не можеш възпря. Той е силен, а ти слаб за силните... Името му хайдушко и сърцето му хайдушко! Никому не прощава за обида. Мануше, Мануше, и батю ти ми е син, ала ти си моя кръв и плът. Мойто сърце имаш, мойта работа работиш, моите песни пееш. Ти ще убиеш Марин... Ще отмъстиш за бащина земя. Кой ще прекърши волята ти, който ще спре коравата ти ръка? Няма кой...

Нощта преваляше. Пропяха първи петли. Догана лежеше по гръб. Главата му, натежала от мисли, бе потънала във възглавницата. Ръцете му почиваха на гърдите, чужди и безжизнени. Не усещаше и тялото си. Целият му живот бе събран в главата. От мрака го гледаха младата Богородица и Исус, кротко и спокойно, без състрадание, като че пред тях не умираше човек. А той умираше и отиваше в ада да го ръфат черните дяволи и да гори в катрана. Заради румънския стражар, когото уби с топора... „Няма да се покая! Той оскърби жена ми с лоша

дума. Ако го срещна там, още веднъж ще го убия. От никого прошка не ща! Всичко ще изтърпя...”

Главата му пропадеше в някаква тъмна и бездънна яма и той усещаше, че му става по-леко. В жилите му не течеше кръв, тялото му летеше с нетленна лекота към незнайните дълбини на другия свят. „Няма ни дяволи, ни казан с катран, каза си той, обладан от странно спокойствие. На белия свят хората напразно се плашат от ада. Няма ад. Нощ без месечина. Ще спиш, ще спиш довеки, и толкоз. Живях, стига ми. Отсега нататък само ще спя...”

В мрака се появи малка светла точица, която бързо се превръщаше на слънце. Наоколо се откри широко поле с дълбок коловоз, угари и крушови дървета. Той тръгна по пътя и стигна до родното си село. На завоя под сивия здрач на гъстите акации лежеше по очи едър мъж. Беше облечен в зеленикава униформа и обут в черни лъскави ботуши, фуражката му, с голяма мукавена козирка, се беше търколила пред него. Едната му ръка с посинели пръсти се бе протегнала напред, като че искаше да вземе фуражката. На тила му зееше кървава рана. Догана го погледна и позна — румънския стражар, когото бе убил преди четиридесет години. Наведе се, взе фуражката, за да я сложи на главата му, но тя се превърна на каскет. Манушовия каскет, който си бе купил тази есен от града. Погледна убития в лицето. Той беше Мануш. Вдигна го на ръце и го понесе. Мануш се превърна на въглен. Насреща се показва къщата, и тя черна като катран. На пруста стояха снахите и внуците. Дрехите, лицата, очите и зъбите им бяха черни. И всичко наоколо — дворът, дърветата, камъните и врабчетата, които прелитаха към градината — беше черно. През прозореца на кухнята гледаше Юрдан. То не бе кухня, а някаква тясна килия с решетки. „Тате, каза Юрдан, остави Мануш и ела да ме вземеш. И аз съм умрял. Осъдиха ни на смърт, защото убихме Марин!“ И се усмихна с овъгленото си лице. Тая усмивка прободеше сърцето на Догана. Заплака с глас и извика: „Мануше, сине!“...

И се събуди.

Слънцето го грееше право в лицето. Ръцете му стискаха възглавницата. Изнемошялата му снага плуваше в пот. На пруста не се чуваха стъпки, откъм кошарата кудкудякаха кокошки. Обхвана го неясно безпокойство, което с всяка минута се превръщаше на остра и гнетяща тревога. Стана, притвори вратата и погледна навън. Не се

виждаше никой. Извади изпод кревата си сандъчето, отвори го и си облече чиста риза и нова антерия. Взе ножа от долапа, натъкна го в пояса си и излезе. Мина през градината и се упъти към кооперативното стопанство.

Отиваше да убие Марин.

Широкият двор на стопанството бе още пуст. Из отворените врати на оборите лъхаше кисела миризма на тор и добитък. Догана стигна до канцеларията, която бе залепена до една голяма постройка, остърга калта от цървулите си на желязната стъргалка и почука на вратата. Обади се женски глас. Марин седеше зад една маса, отрупана с книжа и папки. Като видя Догана, кимна с глава и го поздрави.

— Златке! — обърна се той към пълничката и румена счетоводителка, която пишеше нещо на другата маса, — Дай стол на дядо Тодор!

Догана седна и сложи бастуна между коленете си.

— Какво те носи насам рано-рано, дядо Тодоре? — попита Марин.

— Тъй, дойдох...

— Отслабнал си.

Догана го погледна изкосо и за първи път забеляза, че Марин има сиви, гълъбови очи. „Този човек е добър, каза си той. Хора, които имат такива гълъбови очи, са добри.“ И си спомни, че когато го викаха да подпише протокола за замяна на земята, Марин му съчувстваше най-искрено. Пушеше цигара след цигара, усмихваше се като сега кротко и жалостиво и казваше: „Не се кахъри чак толкоз, дядо Тодоре! Човек свиква на всичко по-скоро от добитъка. Ако не днеска, утре ще дадеш земята. Времената такива... И аз съм от туй тесто замесен, и аз съм работил тази земя, пот съм лял... Няма връщане назад. Такова нещо е животът.“

Как да посегне на такъв човек, като го знае, че не е виновен за нищо! Как да му вземе живота! Обзе го нерешителност. И кой знае защо, най-много се страхуваше от очите на Марин. Струваше му се, че ако го погледне още веднъж в очите, ще изгуби кураж, няма да има сили да вдигне ножа... „Ще го предупредя, каза си. Пази се! Нали ги знаеш моите синове какви са буйни, неразумни. Мануш гневът го смуче като пиявица...“

Телефонът иззвъня. Марин вдигна слушалката до ухото си и извика проточено:

— Алооу!... Аз съм. Още сега ли? Добре.

Остави слушалката и каза на счетоводителката:

— Златке, иди до селсъвета да вземеш едно окръжно.

Още щом излезе Златка, ръцете на Догана се разтрепераха. На гърдите му стана топло и празно. Очите му не можеха да се откъснат от пода под масата. Малката купчинка кал, паднала от обувките на Марин, почна да расте и стана цял куп. И както в снощния му сън, всичко наоколо се превърна в черно. В тая чернота лежеше трупът на Мануш и Марин го газеше с краката си... „Да го предупредя, ами ако го пречука някой друг! Сега има много недоволни. Дръжте тогава Мануш...“

— За имота ли дойде да питаш нещо, дядо Тодоре? — каза Марин малко нетърпеливо, като че се готвеше да излиза.

— За имота, за имота! — каза Догана и се надигна от стола. — Долу до гората има едно местенце, не може ли него да отстъпиш...

— За свинеферма го държим, дядо Тодоре. На, да ти покажа плана — каза Марин и зарови в чекмеджето.

Догана пристъпи до масата. Усети ножа в пояса си и го хвана за дръжката. Насочи острието към гърба на Марин точно там, където се надуваха плешките. Марин като че долови движението на ръката му и го погледна. Догана заби ножа в гърба му.

— Оох... ти ме уби! — извика Марин и очите му се разшириха от предсмъртна болка.

Догана се отдръпна към вратата жълт и разтреперан. Затъкна ножа в пояса си и излезе навън, като се подпираше на бастуна си.

Убийството се разкри много скоро. Полевъдният бригадир Дянко, който бе влязъл при председателя по някаква работа, изскочи от канцеларията и се развика. Гледачите и работниците се събраха наред двора. По-сърцатите влизаха в канцеларията и излизаха побледнели и покрусени. Двамата пазачи стояха изплашени и вдигаха рамене. От селсъвета съобщиха никой да не влиза при убийтия, докато не дойде комисия от града. Счетоводителката Златка каза, че оставила в канцеларията дядо Тодор Догана. Хората се спогледаха и никой не допусна, че убиецът може да бъде старият и болнав Доган. Дянко като че се досети за нещо, повика двама души настрана, каза им нещо и те

хукнаха по шосето. Той повика единия от пазачите и тръгна по мекия път. Вървяха около пет минути и видяха Догана настрани от пътя в една току-що покарала пшеница.

Той искаше да се добере до вкъщи, да легне на кревата си, да се обърне към стената и да умре тихо и безгласно, както бяха умрели дедите му. Но съдено му бе да умре като животните сред природата. Тя го бе закърмила и тя го прибра в черната си утроба. Лежеше на лявата си страна, на сърцето си, с лице към село. В едната си ръка стискаше бастуна. Тялото му бе протегнато в цял ръст. Дянко пристъпи към него:

— Дядо Тодоре, какво правиш тука? Ей, дядо Тодоре!

Догана дишаше тежко и равномерно, сякаш бе заспал след дълга умора. Засъхналите му устни едва се помръднаха и той каза като изпод земята:

— Разкопчей ми яката... Души ме.

Дянко разкопча яката му и го обърна по гръб. Догана отвори очи и ги устреми към небето.

— На сама глава го убих...

— Какво рече, дядо Тодоре? — не разбра Дянко и приклепна до главата му.

Пазачът застана от другата страна.

— На сама глава, думам, го убих — каза Догана и очите му почнаха да губят влагата си. — Да не съдите синовете ми. Караха ми се, ама аз пак... на сама глава... защото ми взе земята.

Едва сега Дянко видя ножа в пояса му. Извади го, но се уплаши от кръвта и го пусна на гърдите му. Пазачът се оттегли назад и почна да кашля и да се дави, като че му се подигаше. Дянко го прати да съобщи в село, а той седна от другата страна на пътя и отдалече гледаше умиращия човек.

Догана береше душа. От минута на минута дишането му спираше, гърдите му все по-бавно и по-ниско се повдигаха. По лицето му не трепваше нито един мускул. Коравият му орлов нос побеля и се изостри нагоре, а мустаците му се сведоха надолу към устата. Дянко стана и го погледна. Очите му бяха мъртви и устремени към небето. Дянко заднишком се отдалечи. Не смееше нито да го гледа, нито да го остави зад гърба си.

Към обяд от града пристигна следствена комисия. Следователят състави актове, разпита свидетелите и чак тогава позволи да отнесат

мъртъвците по домовете им.

Погребаха Догана още същия ден. Мануш и Юрдан бяха гузни и бързаха да заровят страшното му дело под земята. На погребението не дойдоха ни свои, ни чужди. Из село се пусна мътва, че синовете накарали баща си да убие председателя на стопанството и сега ги чака съд. Това бяха смътни догадки, но саможертвата на бащата бе много ясна. Някои от комунистите настръхнаха от омраза към Догановите и казваха, че който отиде на погребението, ще се смята за враг на народа и властта.

Юрдан и Мануш сковаха набързо ковчег, туриха вътре тялото на покойника и го откараха с волската каруца до гробищата. Най-напред вървеше поп Костадин и пееше вяло и прегракнало. Мазната му калимавка лъщеше на слънцето като гледжосана. До него преплиташе крака Тодю малоумният, идиотът на Осеново, с кръста в ръце. Клатеше малката си уродлива глава и си приказваше нещо. Никой не знаеше годините му. Старците казваха, че такъв са го запомнили от едно време — дребен, пъргав и сух. Откъде и кога бе дошъл в селото, също никой не знаеше, а и той не можеше да каже. Погребал беше много народ, в това число и двама попа. Носеше дълга бодаклия тояга, излъскана от времето като папски жезъл. Неизменната му голяма и пъстра торба висеше на рамото и стигаше до коленете му. По сватби, кръщенета, задушници и погребения той бе първият помощник на попа и торбата винаги беше пълна с подаяния.

Тодю бе слуга на цялото село. В онова време, когато нямаше редовна поща и телефон, той заместваше едното и другото. Ако кметът искаше да прати бързо писмо до околийския началник, Тодю го отнасяше начаса. Когато някой учител искаше да прати писъмце на любимата си колежка до съседното село, пак Тодю вършеше тази работа. Разболее се човек, трябва да се купят лекарства от града — Тодю е на път. Най-много го използваша жените. Зърнат го по улицата и викнат от пруста: „Тодю бре, я да идеш да ми извлечиш малко вълна!“ „Може, можее! Щом Тодю бързо крачи, и вълна ще извлечи!“ — казва

Тодю в римувана скоропоговорка, напъхва вързоп в голямата си торба и хуква към града. Привечер, още говедарят не се е върнал от паша, Тодю пращи по горния път. Пот се лее по ниското му сбръчкано челце, сините му детски очи светят влажно и наивно. Жилестите му крака, извити малко навътре, са хванали роговина като копита. Влиза в двора и отдалече вика на стопанката: „Не вървах полека, но и вълната е мека!“ Взима си наградата от парче хляб и бучка сирене и отива да спи в някоя градина или обор. Набожните бабички му подаряваха вехти дрехи от умрели, затова Тодю ходеше с най-разнообразен „тоалет“, дори и с женски роби. Ала най-забележителното у него бе, че говореше само с рими. Ако го запиташе някой какво прави попът, да речем, той отговаряше: „Попа за ада хлопа“ — намекваше, че поп Костадин пие прекалено много. „А ти къде си тръгнал?“ „Тодю скита и никого не пита.“ Някой ще се опита да се пошегува: „Колко са бодаците на тоягата ти?“ „Щом така лаеш, значи не знаеш. На тоягата ми толкоз са бодаците, колкото са като тебе по света ахмаците!“

Той говореше с всички както си иска, защото беше глупав и не знаеше какво е авторитет, име и власт. За него всички бяха равни. Той бе епилептик. От време на време го хващаха припадъци. Падаше на улицата, гърчеше се с пяна на уста и след това пак си бе същият — пъргав и приказлив. Сега бе натъжен и разстроен. Като никога вървеше бавно, преплиташе крака и се блъскаше в попа. Шепнеше нещо и изоставаше назад.

— Колко пъти ще ти казвам да вървиш по-напред! — скара му се поп Костадин. — Не се кландузкай като бит, ами дръж хубаво кръста, въртоглаво шиле!

Тодю неочаквано се засмя:

— Хахооу!

— Млък, да те убие Господ, глупако с глупак! — смушка го попът и за да заглуши смеха му, запя високо и провлечено: — Приеми в селения твои раба Божия Тодорааа! В земята да потънеш, юроде нечестиви! Затвори мръсната си уста!

Тодю се обърна назад ухилен, хвана нечистата си брадица и каза:

— Калимавката ти мазна, а кратуната ти празна!

И забърза напред, като размахваше кръста.

Юрдан водеше воловете. Мануш вървеше подир ковчега до главата на баща си пременен с нови дрехи и гологлав. Нито по

походката, нито по лицето му се виждаше покруса и покаяние. Други чувства го вълнуваха. Мъчно и срамно му беше, че ни свои, ни чужди дойдоха да почетат паметта на баща му. Едни надничаха предпазливо през вратници и огради, други гледаха студено и враждебно погребението. Мануш не искаше да се покаже отчаян и засегнат. С една ръка се държеше за ритлата на каруцата, с другата махаше свободно и гордо. След него пристъпваха Калинка, буля му и децата. Само глухият звън на черковната камбана съпровождаше това малко погребално шествие.

Когато пристигнаха на гробищата, Тодю бе забил кръста на прясната купчина пръст и стоеше замислен до един камък. Никой не му обърна внимание. Поп Костадин застана пред отворения ковчег и широко се прекръсти:

— Господи, на блаженопочиналия твой раб Тодор дарувай вечно успокоение и направи паметта му вечна!...

Двамата братя спуснаха ковчега в гроба и почнаха да го зариват. Когато буците зачукаха по капака, Мануш усети, че нещо скъса сърцето му. Сълзи рукохнаха из очите му, а ръцете му се схванаха. Не можеше да хвърли ни една лопата повече пръст върху баща си. Извърна се настрани и се разтърси от плач. Юрдан сам зарови гроба и поведе другите към село. Мануш остана сам. Гледаше през сълзи пустото, окъпано в слънце поле и ридаеше. Наблизо Тодю се гърчеше в припадък и на устата му белееше пяна. Мануш го погледна с отвращение, наведе се, целуна пресния гроб и си отиде.

На пруста го чакаха двама милиционери.

Погребението на Марин се извърши на другия ден. То бе голямо и тържествено. От съседните села дойдоха кооператори, а към обед пристигнаха с леки коли и няколко души от околийския комитет на партията. С тях беше и Бурназов. Пренесоха тялото на покойника в партийния клуб. Хубавият бронзов ковчег бе украсен с много цветя. Рядко в селото се бе събирал толкова народ на едно място. Осеновчани пазеха добър спомен за Марин.

Късно следобед Бурназов и още трима души вдигнаха ковчег и го понесоха към гробищата. След тях се проточи многолюдно траурно шествие. Пръв говори Бурназов. От неговата реч лъхаше не толкова скръб по загубения другар, колкото омраза към всичко старо и враждебно на новата власт. Изтъкваше незаменимите качества на Марин като човек и комунист и същевременно призоваваше за строга бдителност. Той превърна погребението във внушителна манифестация срещу вражите сили, които още се спотайват между нас и търсят удобен случай да си покажат рогата.

Дърводелецът стоеше на другия край на гроба до семейството на покойника. Чуваше сподавените ридания на Ганка и на сърцето му ставаше все по-тежко. В малката пауза, която настъпи след речта на Бурназов, той въздъхна и каза като на себе си:

— Отиде добрият човек!

Бурназов долови в думите му някакъв намек и додаде многозначително:

— Отиде добрият човек, защото някои от нас не стояха на своя революционен пост и се поддаваха на вражески настроения.

Христан го погледна през очилата си и не отговори. Стори му се грубо и непростимо, че и тук, пред вечната раздяла с един скъп другар, Бурназов намира повод да го осъжда. „Не, каза си дърводелецът, не аз съм виновният. Вие предадохте Марин в ръцете на лоши хора и един ден партията ще ви иска сметка за това...“

Бойчански говори последен. За разлика от други път бе написал речта си на няколко листа за заявление.

— Скъпи Марине! — каза той и гласът му прозвуча с неподходяща за случая тържественост и сила. — В твоё лице нашата партия и нашето село губят един скромн и всеотдаен другар. Ти стана жертва като хиляди други в борбата за светъл и щастлив живот, за социализъм и комунизъм. Твоята смърт ни показва, че ние вървим по прав път, като се борим за премахването на частната собственост, която насажда у хората само вълчи нрави и ги изправя един срещу друг. Следвайки твоя пример, ние ще работим неуморно за създаването на едно ново, социалистическо общество, в което хората ще живеят като братя и ще се радват на общия задружен труд. Обещаваме, скъпи другарю, че ще продължим твоё дело и ще дадем заслужен урок на ония, които те отнеха от нашите редици. Ние тъгуваме за тебе, ала не униваме. Комунистът не се поддава на унии и пред най-скъпите жертви. Пред нас е светлото бъдеще, в името на което нямаме право да отпущаме ръце...

Ганка диво изплака и падна върху ковчега:

— Защо ни оставяш, Маринчо!... Цял живот лоша дума никому не каза, сега в гроба отиваш!

— Мамо, мамо! — Сийка се наведе да я утеши, но и тя падна до нея.

Беше осемнадесетгодишна и се учеше в последния клас на гимназията. На баща ѝ не било писано да ѝ се радва! И всички заплакаха, като я гледаха толкова млада и осиротяла...

На връщане от гробищата шествието мина покрай Догановата къща и някой извика сред общото скръбно мълчание:

— Позор на убийците!

Този вик прозвуча като призив за отмъщение. След него се чуа и други гласове, още по-гневни и заканителни:

— Позор!

— Съд за убийците!

— Да се изселят!

Възбудата се превърна в изстъпление. По широката порта заваля градушка от камъни и буци. Върволицата зашумя и се разкъса. Бурназов се върна назад, вдигна ръка и гневно извика:

— Другари, какво правите! Никой да не смее да хвърля в чуждия двор! Ще носи отговорност. Назад!

Но градушката се усилваше и се изсипваше все по-близо до къщата. Стъклата на крайния прозорец изпращяха и се нарониха на ситни парчета. В това време на стълбите се появи Калинка, Манушовата невеста. Тя бе ходила за нещо под навеса и като чу ударите по портата, тръгна към къщи. Набъбналият ѝ корем се издаваше напред. Хубавото ѝ лице, хванало загар като зряла ябълка, бе учудено. Едно камъче я удари по гърдите, но тя не побягна. Стоеше и гледаше разярената тълпа с разширени очи.

Юрданица отърча отгоре, хвана я за ръката и почна да ѝ се кара:

— Ма, булка, ти луда ли си! Защо стоиш тука, нали ще те ударят по...

— Че защо ще ме ударят, какво съм им сторила! — каза Калинка и едва сега се изплаши и заплака.

Върволицата отмина. Най-отзад вървеше Тодю малоумният, приказваше си нещо и размахваше голямата си дрянова тояга.

Вечерта всички се прибраха в една стая и легнаха заедно Юрданица и Калинка на единия креват, Тодорчо и Минка на другия. Децата скоро заспаха, но Юрданица и Калинка не мигнаха цяла нощ. И двете лежаха на гръб и си говореха шепнешком. Те бяха живели в разбирателство, но сега бедата ги сближаваше още повече. Разбираха, че душа до душа ще посрещнат и най-лошото, ако се случи занапред. Лавнеше ли кучето, двете замлъкваха, повдигаха глави от възглавницата и се заслушваха. Като не чуваше стъпки по двора, Калинка почваше тихо и сподавено да плаче.

— Булка, не се разкисвай! — говореше ѝ Юрданица. — Може да се върнат днеска-утре. Ще ги подържат ден-два и ще ги пуснат. Няма да ги правят попара там... Старият, нали е изкуфял, дигнал нож, негова си работа. Мъжете ни какво са виновни... Трудна си, не слагай страх на сърцето си, че всичко се случва. Хайде да подремнем, че виж, мъжете потропат заран на вратата.

На разсъмване Калинка се унесе. Дишаше тежко и бълнуваше. Юрданица се обърна на другата страна и се замисли. Прозорците синееха. Чуваше се ясният шум на събуждащото се село. Стените бързо побеляваха от зората. Юрданица мислеше ту за свекъра си, който сега лежи в гроба със скръстени ръце, ту за Киро, който не знае още за неговата смърт, ту за мъжете. Къде ли са сега? Дали не са вече на път, или лежат в някоя тясна килия, посинели от бой, с вързани ръце? Мислят за дома. Мануш скърца със зъби, а Юрдан мълчи и пъшка. Веждите му са спуснати ниско над челото, гъстите му черни мустаци потрепват...

Юрданица си спомняше всяка черта от лицето на мъжа си, гадаеше мислите му, виждаше го да стои дълбоко замислен, мрачен и измъчен. Премисли целия си живот, от венчавката си досега — раждането на децата, радостите и тревогите, работата и веселбите, спомни си и ония далечни, скътани дълбоко в сърцето ѝ, с никого несподелени момински трепети, когато по цели нощи мечтаеше за

буйния и мургав син на Догана. Той бе тежък на характер и корав като камък. След женитбата поомекна и поулегна, но когато го хванеше яд на нея, вдигаше силната си ръка и удряше. Тя му се сърдеше по цели седмици, кълнеше го наум и съжеляваше, че не е случила на по-благодарен човек. Но минаваше време, тя забравяше всичко, като да не е било, и отново го обичаше с цялата си покорна женска душа. Сега, като мислеше за него, тя отново изпита прежната си чиста моминска любов и сърцето ѝ премалва от болка. Изведнъж реши да отиде в Мирово, да вземе рейса за града и да го намери. Отметна юргана и понечи да стане, но Калинка изпищя и се гушна у нея.

— Убиха ме, убиха ме! — викаше тя и се притискаше в буля си.

— Защо викаш, кой ще те убие? — успокояваше я Юрданица — Сънувала си...

Калинка се успокои и виновно се усмихна:

— Сънувах, че ония ми хвърлят камъни. Един камък ме удари тука, по корема. Сякаш с нож ме прободете. Ох, бульо, като че иде!

— Кой?

— Детето. Ох, свива ме отвътре!

— Ами! Още е рано. Нали подир две седмици го очаквате? Сигурно си настинала.

— Мина ми, мина ми! — каза Калинка успокоена и лицето ѝ се отпусна. — Уплаших се, рекох да не би... Кога раждах Тошо, така ме свиваше.

— Не приказвай тъй, че децата ще се събудят.

Юрданица слезе от кревата и облече фустата си.

— Ти си полеж, пък аз ще стана. Мисля да отида днеска до града или какво... да видя къде са тия мъже. Те може и да си дойдат, но...

— Иди, бульо, иди! И аз мислех същото тази нощ.

Вече два дни нямаха вест от тях.

Докато говореше, Калинка бавно и внимателно слезе от кревата, облече се и тръгна подир етърва си към кухнята. Коремът ѝ беше много набъбнал и увиснал. Предницата на пъстрата ѝ басмена рокля, разширена в кръста за бременността, се беше подигнала нагоре и откриваше стройните ѝ розови крака до коленете. Лицето ѝ бе леко подпухнало и имаше онзи кафяво-розов цвят на късната бременност, който придава на хубавите жени още по-мила и трогателна хубост. Като прекрачи прага на кухнята, болката в кръста я прободете по-силно и

слезе към слабините. Зави ѝ се свят. Хвана се за рамката на вратата и седна на прага. По носа ѝ изби ситна пот.

Юрданица се спусна към нея и някак непохватно сложи ръка на мекото ѝ заоблено рамо. Тя разбра, че етърва ѝ ще ражда преждевременно от тревогите, които преживя напоследък, и това я изплаши. „В такива случаи, мина ѝ през ума, или детето се ражда мъртво, или родилката умира.“

— Момче ще е, щом иска да излезе по-рано на бял свят! — Тя се усмихна, но тънко изрязаните ѝ устни бяха побелели.

Калинка поиска да си легне в стаята, където спяха с Мануш, макар че стъклата на прозорците бяха изпочупени. Трепереше и плачеше. В ония минути, когато болката я отпущаше, тя гледаше тавана и говореше с тихо и странно спокойствие:

— Не е на хубаво... дето иде толкова рано. Зная аз, не е на хубаво. То да излезе живо, а аз може и да умра...

Юрданица слагаше ръце на кръста и ѝ се караше с престорен гняв:

— Ух, глезло! Щяла да умре! Две деца изгледала, а се вайка като първеския. Тъй се умирало то...

Юрданица изтича до дръвника да вземе съчки, но на пруста я стигнаха силните викове на Калинка. От другата стая изскочиха сънени децата. Тодорчо се послуша и тръгна към вратата, иззад която се чуваха стенанията на майка му, но Юрданица му викна да не влиза там.

— Идете си играйте на двора — каза тя малко сърдита и смутена. — На майка ти ѝ стана лошо.

Децата слязоха на двора с наведени глави и като не знаеха какво да правят, отидоха в градинката. Провряха муцунките си през тарабите на оградата и загледаха към къщи със затаен дъх и замрели сърца. Тодорчо тръпнеше от вълнение. Досещаше се, че майка му ще ражда, и при всеки неин вик едва се сдържаше да не отиде да ѝ помогне с нещо, но същевременно нямаше кураж да надникне в стаята ѝ, където ставаше нещо тайнствено, срамно и страшно. Минка плачеше. Сълзите се събираха на острата ѝ брадичка и оттам падаха на земята. Тодорчо грубо я бутна по рамото.

— Какво си се разревала ма! Мама ще ражда! — каза той намръщен. — Ще си имаме бебе, какво се пулиш!

Минка закри лицето си с ръце, а той отново се намръщи и една малка, но остра бръчица се вряза над нослето му точно между веждите.

Юрданица се видя в чудо. Щураше се из къщи с незавързана забрадка и ръцете ѝ не я слушаха. Най-после ѝ дойде наум да повика някого на помощ. Излезе на пруста и погледна към мегдана. Слънцето грееше силно насреща ѝ и тя сложи сухата си излъскана длан на очите. По улиците не се виждаше никой. Хората отдавна бяха излезли на полето. От време на време минаваше бързо някоя каруца и оставаше по пътя бяла опашка от прах. Откъм нивите се чуваше боботене на трактор. Беше по онова време, когато шумналото село изведнъж се опразва и опустява. Кого да повика на помощ след онова, което се случи? Всички от село ги гледат като чумосани. Да прати за доктор в Брястово, далече е. Кой знае кога ще пристигне, пък и няма кой да го доведе с каруцата. „Баба Руска ще повикам — сети се Юрданица и притича на вратника. — Тя пък не може да върви, с каруца трябва да се доведе. Ох, Боже, откъде помощ, булката ще умре за едното чудо!“ — закърши ръце Юрданица и в тая минута зърна Тодю малоумния да дига прахоляка по улицата. Той подтичваше с наведена глава и размахваше тежката си дрянова тояга.

— Дядо Тодю, ела, ела насам! — викна му Юрданица и сама се забърза срещу него.

Малоумният приближи. Мустаците и веждите му белееха като набрашнени. Дъното на торбата му висеше до коленете. Нечистата кожа на бузите потрепваше от една лека и безсмислена усмивка.

— Булката Манушовица душа бере, малко ще си има! — каза Юрданица. — Ела да запрегнеш каруцата и да доведеш баба Руска.

Тодю тръгна послушно след нея, като се усмихваше безсмислено и глупаво. Когато влязоха в двора, каза в скоропоговорка:

— Никой Тодю не обича, а за всички Тодю тича...

Тодорчо и Минка изтичаха от градината да помогнат на малоумния, който се будалкаше около конете и не можеше да ги запрегне. Метнаха се на каруцата и отидоха с него, а Юрданица изтича горе при Калинка.

Тя лежеше на кревата си облечена. Цялата ѝ снага, дори и краката ѝ бяха в пот. Лицето ѝ бе станало синьо-червено, а устните ѝ се бяха нащърбили. На бялата възглавница, където се стичаше вода от

мокрите ѝ коси, имаше алени петна от кръв. Тя не бе на себе си и не усети буля си. В пламналата ѝ глава бе останала само една мисъл: да умре по-скоро и да се спаси от непосилните страдания. И тя повтаряше тая мисъл през кратките промеждутъци на конвулсиите тихо и примирено, като че виждаше пред себе си Бога и му се молеше:

— Нека да умра, нека да умра!

Неочаквано тя се изправи, слезе от кревата и като луда се устреми към прозореца. Хвана се за железните пръчки и с всичка сила се напъна, като че искаше да ги счупи и да се хвърли навън. Отпусна подпухналото си лице на рамката и за миг се загледа кротко и разумно към градината, където цъфтяха в луда надпревара ябълки и череши, а над тях ведро и мило синееше пролетното небе.

— Мануше, умирам! На кого ме остави, Манушко!

Юрданица с мъка откопча ръцете ѝ от железните пръчки и я положи на кревата. От очите ѝ рукоуха сълзи. „Жива я оплаквам“ — каза си тя и още повече се нажали. Калинка отново не я виждаше и не я познаваше. Захапа възглавницата и зави от болка.

Каруцата скоро се върна. Юрданица излезе да я посрещне и отдалече видя ухиленото лице на малоумния, който виреше дългата си тояга и се смееше като превзета жена: „Ха, ха, ха!“ Старицата бе престаряла, оглушала и оглупяла до такава степен, че не изпитваше нито радост, нито жал към хората. Стоеше като кукла и чакаше да я снемат на земята. Юрданица я дотътра криво-ляво до кревата на родилката и не забрави да напъди децата.

Те прекараха цял ден навън, забравени и измъчени. Прибраха се по тъмно в другата стая и легнаха гладни. Над селото падна лека и светла пролетна нощ. До късно се чуваха момински песни и смях, после всичко утихна. Широкият двор на Догановите опустя. Само сянката на малоумния се мярна по едно време и се скри под навеса. Той си постла наръч старо сено, изправи тоягата си до стената и легна. И тъй, лежешката, бъркаше в торбата си, вадеше късове хляб, които му бе дала Юрданица, и ядеше с пълна уста. Като изяде и последната троха, подложи торбата под главата си, затвори очи, ала не можа да заспи. Горе, откъм къщи, се чуваха стенанията на Калинка.

На сутринта си дойде Киро. Телеграмата го намери с ден и половина закъснение. Половин ден изгуби по пътя, тъй че от отпуската му оставаше още един ден. Като го видя на пруста, Юрданица забрави всичко и се зарадва. Въведе го в стаята, здрависа се още веднъж и го прегърна. Усети здравата му мъжка снага до своята и я обхвана сладостно безсилие. През тия няколко дни тя бе копняла за мъжко рамо, за да изплаче всичките си тревоги.

— Майка! — извика тя с див, сподавен плач и отпусна глава на рамото му. — Да знаеш какво се случи!

— Знам! — каза Киро. — Казаха ми по пътя.

— Баща ти и чичо ти Мануш ги закараха в града...

— И това знам.

— Боже, какво ни дойде на главата! — Юрданица избърса очи и като хълцаше и се секнеше в престилката, седна до печката и почна да приготвя закуска за Киро. — Ти си гладен, ей сега ще ти направя попара. На такова време ни свари, че... Готвех се да отида за доктор в Мирово. Стринка ти се тръшка оттатък. От два дни се мъчи да ражда. Всичко се струпа наведнъж.

Тя пак заплака, но вече по-сдържано, и разказа на Киро всичко, което бяха преживели. Той слушаше мрачно и мълчеше.

— Щуротии! — каза най-после той.

— Изядоха ни, майка, живи ни изядоха. Хвърлиха око на имота ни и не мирясаха, докато не го вземат. Оттам дойде всичкото... А ти как прекарваш, мама? Не остана време да те попитам от нашите тъжби.

— Добре съм — каза Киро. — Чакам вече уволнение.

— И аз дните броя. Да си дойдеш, че каквото е сега? Останахме без мъж вкъщи. — Юрданица пак се нажали и очите ѝ се напълниха със сълзи. — Баща ти и чичо ти отидоха и кога ще се върнат, никой не знае.

— Ще ги подържат, ще ги разпитат и ще ги пуснат. Те не са виновни — каза уверено Киро.

— И аз така мисля. Дядо ти сторил що сторил — негова си работа, Бог да го прости! Какво са виновни синовете му! — Юрданица погледна към другата стая, където лежеше Калинка, и каза тихо, с едва доловима нотка на укор: — Чичо ти Мануш, нали го знаеш какъв е, полудя. Не ядеше, не спеше. Очите му се наляха с кръв. Все за убийство говореше. И баща ти се беше повел по ума му. Тогаз дядо ти...

— Селски щуротии — каза пак Киро и стана от стола. Набра въздух в гърдите си, разпери ръце и така ги завъртя, че костите му изпукаха. — Дай да хапна, че огладнях.

Юрданица му сложи попарата и седна на другия край на масата. Гледаше го и сякаш не можеше да го познае. „Кораво сърце“ — мислеше тя и не знаеше да му се сърди или да му се радва. — „На тях се е метнало, на Догановите!“ Но като гледаше мургавото му възмъжало лице и твърдите, спокойни движения на ръцете му, тя се почувства щастлива, че го има на тоя свят. Той бе вече истински мъж и като мъж посрещаше трудностите в живота.

Киро поизчисти униформата си, застана пред огледалото, нагласи кепето си и излезе да запрегне конете. Децата се събудиха и се лепнаха за него. Помагаха му, гледаха го благоговейно и издебваха случай да пипнат униформата му. Тодорчо пожела да отиде с него до Мирово, но Киро отказа. Изведе конете от обора и почна да ги запряга. Тъмnochервеният Перун залепи уши на тила си, биеше крак и се теглеше назад. Киро го удари с юмрук по муцуната и му се скара. Перун изхруптя и посегна да го ухапе за рамото. Киро с ожесточение го ритна по корема и го прикова на място.

— Не го бий така, не го бий! — каза Юрданица от пруста. „Боже, какъв човек станал, няма милост!“ — помисли си тя и влезе в стаята.

Децата стояха отстрани и съчувствено гледаха Перун.

Още на първия завой Киро видя Славина. Той бе така изумен от щастливия случай, че не вярваше на очите си. През целия път от града бе мислил как да я срещне. Това бе трудно, защото утре трябваше да тръгне обратно. Славина вървеше по края на улицата с кофа в ръка и никак не виждаше къде стъпва. Гледаше Киро като омагьосана.

— Не спирай! — каза тя, като се изравни с каруцата. — Довечера, ела там...

Киро доведе лекаря от Мирово и отново го отведе. Върна се към пет часа сутринта. Майка му го чакаше на прага...

— Какво ти каза докторът? — запита тихо тя.

— Каза, че нищо й няма.

— Как да й няма нищо! Уплаши се онзи ден, като я замеряха с камъни... Те все така казват докторите, а после виж, че... Раждането й дойде по-напред.

— Ще роди, така ми каза човекът... Утре по обед изпратете каруцата. Иска да дойде още веднъж да я види.

— Ще пратим.

— А сега аз да се готвя за път — каза Киро.

— Така ли? Че кога дойде и кога си отиваш бре, майка! Нали думаше, че утре...

— Утре трябва да съм налице. Учение имаме сега, едвам ми разрешиха отпуск.

Юрданица се примири. Пригответи му храна за из пътя, нагости го и едва го задържа до седем часа. Киро се сбогува с децата и надникна в стаята на стринка си. Калинка лежеше по гръб със заметнат върху краката юрган. Коремът й, остър и твърд, стърчеше като могила.

— Кире, ти ли си? — каза тя и се опита да се усмихне.

— Аз съм, стринке. Как си?

— Както ме виждаш, Кире... лежа.

— Лекарят каза, че утре или вдругиден ще... ти мине.

— Не знам! Оох! — Тя изкриви лице и се обърна на другата страна. — Бульо, ела!

Юрданица отиде при нея и предпазливо седна на кревата Киро се оттегли зад вратата. В стаята бе душно. Миришеше на лекарства и спарен въздух, на нещо тежко и обезпокояващо.

— Хайде, довиждане, стринке! — каза Киро, но тя не го чу.

Юрданица го изпроводи до портата и се върна при болната. Киро тръгна по шосето към Мирово, откъдето трябваше да вземе влака за града. На края на селото остави шосето и изви надясно. Мина зад градините и спря срещу Славинината къща. Улицата бе пуста, но тъй светла, че се виждаше на другия край. Киро се заслушваше на всяка крачка. Безпокоеше го лунната светлина. Погледна към небето и му се стори, че звездите се приближават една до друга, пошепват си нещо и пак отскачат по местата си, а луната се усмихва като пълнобуза

глупава жена. Промъкна се под върбите, видя един бял камък сред реката и стъпи на него. Скочи на отсрещния бряг и отърси обувките си. От близкия двор излая куче.

Усещайки неприятни тръпки по гърба си, Киро се обърна да види камъка. От водата го гледаше усмихнатият лик на луната. Не бе суеверен, но помисли, че тая случка е лошо предзнаменование. Нервите му се изопнаха. Стъпваше крачка по крачка и стискаше в ръката си един объл камък. Изненадите го дебнеха от всеки храст и той бе готов да се съпротивява или да побегне назад при най-малкия шум. През лятото се срещаха със Славина в житата, слънчогледите и гъстия ракитак край реката, а после откриха колибата зад къщи — място, колкото безопасно, толкова и опасно. Бойчански трудно можеше да се досети, че дъщеря му си устройва любовни срещи само през една стена от леглото му, но ако ги откриеше, пистолетът му щеше да играе. Можеше, а и имаше право да застреля чужд човек в двора си. Киро предугаждаше тая смъртна опасност, но никога не бе се отказал от уговорената среща. Наградата, която получаваше, бе по-голяма от всички рискове.

Славина го очакваше в сянката на къщата, наметната с тъмен шал. Изтръпнал от възбуда и напрежение, Киро взе меките ѝ пълнички ръце и вдъхвайки уханието на евтиния ѝ парфюм, бързо и жадно я притисна към гърдите си. И разбра, че не за смъртта на дядо си, не за болната си стринка, не за утеха на майка си бе дошъл в отпуск, а само за Славина. За нейните топли устни, за нейното тяло, узряло и кипнало за всеотдайни ласки и любов.

— Да влезем в зимника — каза тя и безшумно се отправи към голямата, покрита с тръстика колиба.

Киро се позабави малко, огледа наоколо и влезе при нея. Тя бе полегнала в един сандък от стара каруца, застлан със сено, а върху сеното меко домашно чердже. Киро затвори вратата, залости я с нещо и пипнешком се вмъкна в сандъка.

— Виждаш ли какво местенце съм приготвила! — каза Славина и му стори място.

Киро я прегърна. Дланта му се плъзна по копринената ѝ блузка и той усети нетърпеливите пориви на плътта ѝ. Телата им, тръпнещи от хлад и възбуда, все повече и повече се притискаха и сливаха в едно. Шепотът им, изпълнен с горещи призови за взаимност, затихваше в мрака на колибата. И все по-бързо и по-бързо настъпваше оня миг, когато любовта се превръща в безумие...

В колибата не бе вече така тъмно. През прътите на стената прозираха тънки струи светлина и слагаха нежни целувки по голите рамене на Славина. Тя облече блузката си и отново полегна.

— Щях да те питам нещо — каза Киро.

— Какво?

— Как така ме срещна днес, още като пристигнах? Чудех се как да те видя.

Славина тихо се засмя.

— Как няма да те срещна! Като почина дядо ти, очаквах да си дойдеш. Два дни гледах ту пътя, ту вашия двор. Час по час минавах

оттам. Тая сутрин те видях да запрягаш конете. Грабнах нещо в ръце и хукнах по улицата. Като се върнах, видях, че съм носила празна кофа. — Славина помълча и добави: — Ах, да ме види тате, ще ме убие. Представяш ли си, дойде сега и ни завари, като лежим един до друг. Няма да го преживея! Струва ми се, че ще умра от срам и страх. Лошо са се хванали с вашите...

— Да правят каквото искат! — каза Киро. — Нека се мразят, нека се убиват. Не им ща земята, не им ща селото. Като свърша службата, ще остана в града. Имам приятели — ще ми намерят работа. В Сухия док или в „Кораловаг“ постоянно търсят работници. Пък и на друго място ще се намери.

— Ами аз! Аз какво ще правя?

— И ти с мене.

— Не знам... да оставя сами нашите! Мама едва се тътри из къщи...

— Както искаш!

— А, така ли? И без мене ще отидеш в града?

— Ще отида, разбира се.

— Киренце, целуни ме!

— Дадено.

— Още, още!

Славина се задуши от целувката му, откъсна уста от неговата и се засмя.

— Тихо! — скара ѝ се Киро.

— Не искам да зная за никого! Нека ме чуят! Половин година съм чакала тая среща... Шт! Чувам стъпки.

Славина се притисна към Киро и сърцето ѝ лудо заби. Стъпките се чува отново до стената на колибата. Киро погледна през пролуките и видя силуета на мъж, който пристъпваше към вратата. Тънките снопове светлина гаснеха един след друг и отново просветваха. Киро се уплаши. Унижението, което трябваше да преживее, ако този човек е Бойчански, го хвърли в ужас. Славина бе замряла в прегръдките му. Стъпките не се чуваха, но човекът стоеше отвън до вратата.

Беше Бойчански, Връщаше се от селсъвета. От няколко нощи, изпълнени с призраците на две смърти, той бе неспокоен и предпазлив. Вървеше по средата на улицата и на всеки завой слагаше пръст на спуська. Уверен бе, че враговете на стопанството ще търсят случай да

му отмъстят. За такива отмъщения бе слушал и чел в много съветски романи в периода след революцията, а и сам Бурназов му бе казал да си „отваря очите“. Прибираше се вкъщи през различни места, за да заблуди ония, които можеха да го причакат. Тая вечер мина през задния двор, който бе открит и осветлен от луната. Като чу шепот в зимника, той потрепери и помисли, че ей сега куршумът ще го прониже и свали на земята. Същевременно изпита някакво злорадство към „ония“, защото ненапрасно се бе опасявал от тях. „Не съм бил жалък страхливец — каза си той. — Очакванията ми се оправдаха. Ето ги в колибата.“

Той съобрази и застана на ъгъла така, че да заварди вратата. Чувствайки предимство над ония, които бяха вътре, той насочи пистолета си и извика:

— Кой е там?

Отвътре се чу тропот. Изскърца някакъв сандък и хлопна о земята.

— Ще стрелям! — извика Бойчански и му се стори, че ония се готвят да изскочат навън и да се хвърлят отгоре му. Никой не се обади, а това показваше, че нямат намерение да се предават. След изстрела отвътре се чу уплашен женски глас. Вратата се отвори и от колибата изскочи Славина.

Бойчански насочи пистолета си към нея и я позна едва когато натисна мекия спусък. Позна я не толкова с очите си, колкото с обонянието си. От нея лъхна миризма на нещо топло и домашно, като че тя излизаше от стаята си по риза, току-що станала от сън. Бойчански бе изумен. Още не бе успял да я попита какво търси тук сама посред нощ, от колибата излезе Киро. Той държеше в ръката си някакво късо дръвце. Лицето му бе изкривено като на зверче, уловено в капан. Без да отмахне искрящите си очи от Бойчански, той се отри о стената, препъна се и бавно се отдалечи. Бойчански стоеше и слушаше твърдите му стъпки по улицата.

Славина побягна към къщи...

Бойчански искаше да се събуди. Много пъти бе сънувал мъчителни сънища и за да се изтръгне от кошмара, извикваше и се събуждаше. И сега искаше да извика, но от гърлото му не излизаше звук. „Сега ще се събудя, сега... — казваше си той. — Ако това, което видях, не е сън, ще я убия!“

Опипа челото си, ала не усети пот, както биваше в страшните сънища. Не лежеше в леглото, не виждаше синкавия квадрат на прозореца, не чуваше дишането на жена си. Той беше навън от къщи, до зимника. Наближаваше полунощ. Луната бе кацнала на комина като кукумявка. Чувахе звуците на нощта, долавяше уханието на напъпилите дръвчета, гледаше звездите. И съзна, че това, което бе видял, не е сън. Яростен вик, като мученето на вол, се изтръгна от гърдите му:

— Ще я убия!

Затича се към къщи, но на стълбата се спря. Някакво чувство, силно като инстинкт, притъпи за миг гнева му и го накара да се замисли. „Не се поддавай на първите пориви на гнева! — казваше си той и хапеше устни. — Винаги, когато си избързвал, си грешил! Ако отидеш сега при нея, ще я осакатиш или убиеш. Стой, стой! Изгони бесовете от гърдите си!... Може да си извършил хиляди лоши дела, но това, което сега ще извършиш, ще надмине всичко. Назад! Назад!...“

И Бойчански се върна назад да изгони бесовете от гърдите си. Трепереше и ревеше като ранен звяр. Бягаше сред овошките и с ярост чупеше клонките, които го удряха по лицето. Скочи през оградата и навлезе в полето. Нагази в една угар и се тръшна във влажната, дъхаща на пролет земя. После се упъти навътре в полето. Дълго скита без посока и стигна до реката. Яростта му се превърна в мъка. Седна на брега и почна да хвърля камъчета във водата. Ситни пръски, осребрявайки се за миг от лунната светлина, докосваха със студени ласки пламналото му лице. Гледаше далечния синьо-зелен хоризонт на нощта и мислеше, че всичко — луната, тъжна като сляпо око,

монотонният шум на реката, звездите, едва доловимият пукот на тревите, — всичко е създадено, за да му причинява тъга и отчаяние. „Няма, няма радост в живота!“ — каза си той и от очите му потекоха сълзи. Никога не бе плакал, откак се помнеше като мъж, но сега с наслада усети соления, облекчаващ гъдел на сълзите.

Обзе го чувство на безсилие и той не искаше да му се съпротивява, съзнавайки, че в страданието има тиха, удовлетворяваща сладост. „Няма щастие, няма смисъл в нищо! Кой бе казал това? Някой пророк или писател?... На какво ще се радвам сега? Отдадох всичките си сили за хората, за тяхното щастие, а за мене нищо не остана. Всичко дадох на другите. На другите ли? Или на себе си преди всичко? Така казваше дърводелецът. Не може да бъде. За кого не спях толкова нощи през живота си? Само за себе си ли? Не, не! Дори само за дъщеря си да бях страдал, пак стигаше. Дори само нея да бях обичал на този свят, пак бе достатъчно. А какво направи тя? Глупава ли е, или престъпна? Отиде да се хвърли в ръцете на оня, когото ненавиждам. Онзи, чието семейство погуби един комунист. Оправях хората, бърках в сърцата им в името на новия живот, а собствената ми дъщеря заличих за един миг всичките ми усилия. Не, не за един миг! Тя се е срещала много пъти с него. Тя ходи в града заради него. И много пъти е лежала в прегръдките му... Младост! За нея пишат във всеки вестник, на нея дават път, на нея се уповават, за нея търпим лишения. Младостта била красота! Няма нищо красиво в младостта. Младостта, това е жажда за грях и престъпления. Младостта е отрицание на всички установени норми. Тя е безразсъдна, глупава и егоистична, жестока и потайна, пълна с химери и лъжа. Тя е порок. Ненавиждам аз тая младост!...“

Бойчански хвърляше все по-настървено камъчета в реката и пръските мокреха лицето му. Мислеше за много неща и съзнателно отбягваше мръсната представа за походжението на дъщеря си. Но тя му се натрапваше с отвратителни подробности и го вбесяваше. Виждаше Славина как пътува с влака за града, как слиза на гарата и се озърта с широко отворени очи и търси онзи... Той е получил писмото ѝ и я чака. Бузите ѝ са поруменели от вълнение, цялата тръпне от едно чувство, което никога не е изпитала към него, бащата, нито към майка си. В тоя миг тя е готова да ги зареже и да тръгне след него. И той я води... Къде другаде, освен на брега на морето, в мръсните дупки на скалите, пълни с изпражненията на войници и скитащи типове. И там,

в тия вонещи дупки, където ходят само проститутките и слугините, тя му отдава своята млада и непорочна плът. Може би минават хора, гледат ги и им подхвърлят цинични закачки, може би някой негов другар стои на пост и пази „нашият да си свърши работата!“.

Бойчански стана и с бързи крачки се отправи към дома си. Никога не бе имал по-жестоко въображение. Виждаше как Киро прегръща дъщеря му с грубите си черни ръце, целува я, сменя дрехите ѝ, съблича я гола и грубо я обладава, а тя, затворила очи в пристъп на страст, не го отблъсква, а покорно замира в прегръдката му. Ревност изгаряше сърцето на Бойчански и го подлудяваше до безумие. Като вземаше по две стъпала наведнъж, той ритна вратата и влезе в стаята на Славина. Вътре бе тъмно. Извади кибрит от джоба си, запали лампата и я окачи на стената.

— А! — каза той, като видя жена си да седи на кревата до Славина. — Пазиш ли я?

Той застана сред стаята с ръце на кръста, блед, с разкривени черти, брадясал и грозен като убиец. По страните му лъцяха незасъхнали сълзи. Мария го погледна и мълком се спусна към него. Сложи ръце на гърдите му и се замоли:

— Раде, недей!...

Бойчански я отстрани и се приближи до кревата. Славина лежеше по лице. Косите ѝ, по-светли и къдрави в краищата, отразяваха светлината на лампата и се разсипваха като кристали по възглавницата. Отметнала ръка, тя сякаш спеше спокойно и дълбоко, както се спи след блаженството на любовта. Бойчански се завъртя в стаята, грабна случайно попадналия му железен шомпол, с който си чистеше пушката, и удари Славина. Мария се изправи срещу него, но той я отблъсна.

— Ради, Ради, какво правиш! Ще я убиеш! — викаше Мария и се хвърляше отгоре му. Най-после тя почна да се бори с него и да подлага тялото си на ударите. — Мене бий, мене. Остави детето!

— И тебе ще убия — гъгнеше Бойчански. — Ти си длъжна да я пазиш. Къде ти са очите? Под носа ти лежи с онзи мръсник.

Настървението му растеше и той викаше като луд.

— Казвай защо мърсуваш, казвай или ще те убия! Говори! Ти моя дъщеря ли си, или курва?

Славина не издаде вик. Хапеше устни и мълчеше. Нито протест, нито оправдание. Ударите късаха роклята ѝ, оставяха кървави петна по тялото ѝ — тя мълчеше.

Бойчански хвърли шомпола и застана като истукан. Не бе предполагал, че дъщеря му може да изтърпи толкова болки за своята любов. Тя бе готова да умре, без да издаде звук и без да му поиска прошка. Това го хвърли в ужас. Не, няма да отиде при оня, няма! Волята ѝ ще бъде пречупена, ей сега...

Сграбчи я за тила и я хвърли на пода. От устата ѝ потече кръв.

— Дай да ти видя лицето! Погледни ме в очите!

Славина изви глава и затвори очи да не го гледа.

— Проговори една думичка или ще те убия! — извика в изстъпление Бойчански и вдигна юмрук.

Мария хвана ръката му и се увеси на шията му:

— Мене бий, аз съм виновна! Аз я накарах да отиде там. Каза ми, че го обича, и аз я посъветвах... За всичко аз съм виновна. На, на, звяр! Бий!

Бойчански погледна жена си. Лицето ѝ бе застинало в сурова решителност. И нейната майчинска саможертва смекчи ръката му. Тя бе единствената душа, на която се бе осланял и ще се осланя до последния си час. Ако я наскърбеше или укореше, щеше да остане сам на света. Влезе в другата стая, легна, ала не заспа. Късно след полунощ се прибра при Мария. Той се въртеше, ставаше, пушеше и пак лягаше. Двамата дочакаха деня.

Бойчански излезе на работа и скоро се върна с един голям кофар. Закова го на вратата на гардероба, където Славина си държеше дрехите, сложи ключа в джоба си и отиде в селсъвета.

От тоя ден Славина не проговори на баща си.

След двадесет дни Юрдан и Мануш се върнаха от града. Не намериха никакви улики против тях и ги освободиха. И двамата бяха отслабнали и брадясали. По време на следствието не знаеха нищо един за друг, нямаха вест и от село. Купиха си билети за рейса и влязоха в една пивница да изпият по чаша бира.

— Е, мина и тая! — каза Юрдан.

— Мина...

— Отслабнал си, Манушко...

Платиха бирите и се качиха на рейса. Когато излязоха извън града, Юрдан пак се обади.

— Какво ли правят жените!

Мануш се извърна към прозореца. Гледаше как угарите бягат назад покрай шанеца на шосето и мислеше за Калинка. Тя бе родила двете деца много трудно, а третото мъртво. Едва я спасиха. Дали е родила сега, дали са повикали лекар, или... Мислите му се сплитаха и объркваша. Ето го стария! Лежи в ковчега, скръстил сухи ръце на гърдите си. Спи и никога няма да се събуди. До близкия надгробен камък Тодю малоумният се гърчи в епилептичен припадък. На устата му белее пяна като сняг. Няма го стария... Едно птиче с пъстри криле каца на камъка и тъжно се люлее назад-напред. В гъстия бъзак край гробищата лежи синкава, мъчителна тишина. Мирише на горчиво. Птичето хвърква от камъка и се мушка в бъзака. Как живее там, в тоя синкав мрак!

Или джипът... Криви по градските улици, пищи злобно с клаксона и спира пред старото здание. На входа часовой. Тъмно е вече, по коридорите мъждукат лампи. Юрдан го отвеждат в друга стая. Мануш оглежда дървения нар. Друго няма какво да види. Пипа опушените стени, надраскани с кибритени клечки и разноцветни моливи, прецежда през ноздрите си застоялия въздух...

Някой го бутва по рамото. Висок мършав милиционер с голям кобур на кръста. „Ставай!“ Под клепачите му щипе, краката му се

търят о пода. Сърцето му спи. „Тука, вдясно!“ Влиза в някаква стая, която прилича на канцелария. Две бюра едно срещу друго. Над едното виси портрет. Зад бюрото стои цивилен мъж с плоско лице, щръкнала коса и тесни черни очи. Мануш се олюлява назад. Онзи с щръкналата коса, която наподобява стрък подрязана трева, изважда от бюрото голям овчарски нож и каза:

— Забравих да те питам откъде си купил тоя нож.

Мануш гледа и се мъчи да си спомни откога го имат вкъщи.

— Не знам. Той е татъв. Тъй съм го запомнил от дете.

— Брат ти каза, че ножът бил твой. Дал си го на стария и си го накарал да убие Марин. Защо накара баща си да направи такъв грях?

Човекът с щръкналите коси го гледа напрегнато. На единия край на устата му се вдълбава насмешлива гънка: „Знаем всичко, не увъртай!“ Дали батю му Юрдан не е издал нещо? Как се наговаряха да убият Марин, как той, Мануш, се кълнеше, че ако брат му се откаже, сам ще убие... „Този човек се догажда за истината и може би я знае от край до край“ — мисли Мануш. Никога не е бил подлаган на разпит, суровият му мозък не е обигран в лъжи и преструвки. Защо крие? Искал, но не убил. Кой ще го съди за това? Нека е чист пред съвестта си, нека вземе върху себе си малко от тежкия грях на баща си... Тишината е изпълнила стаята до краен предел и напират да пръснат стените. През открехнатия прозорец се промъкват четири сънни удара на градския часовник. Мануш трепва и идва на себе си. Разбира, че е събуден от сън, за да го разпитват внезапно. Да издебнат съвестта му от засада. Щом е тъй, ще отговори, както си знае:

— Баща ми правил каквото правил, нищо не зная. Ако брат ми казва, че съм накарал тате да убие, доведете го тук. Искам да чуя с ушите си.

И пак дни и нощи в тясната изподраскана килия. Прозорецът е запрещен с железни пръчки. Стъклата замазани с вар. Едното стъкло е счупено във форма на квадрат колкото цигарена кутия. През него се вижда небето — синьо, ведро и бездънно, — част от двора, навесът (някога зданието е било хан), под който са вързани два коня със заоблени задници и късо подстригани опашки. И нищо повече. През деня е по-леко. Иззад навеса се чува приглушеният шум на града; бучене на камиони, трополене на каруци, подвиждане на семкаджии и геврекчии. Надвечер този жужукащ шум утихва и от близкия

ресторант се чува музика — ту някакви насечени грачещи звуци, които се гонят като ята врани, ту кръшни ръченици и хора. Така до полунощ.

Мануш лежи на твърдия нар и гледа в мрака. Коравите му пръсти мачкат одеялото. Притваря очи, но под клепките му боде. Дъските на нара се впиват в снагата му. Става. Крачи от стена до стена, после се спира до прозореца. През малката дупка на счупеното стъкло нахлува пресен въздух, напоен с пролетна влага и дъх на разцъфнали овошки. Гледа побелялото от звезди небе и слуша неувимите звуци на нощта. „Защо съм тук? — пита се той и усеща как жаждата за живот го обзема с нова и страшна сила. — Защо стана това убийство? Отиде си тате с тежък грях на стари години. И тоя грях е мой. Тате, тате!“ Никога и с нищо няма да изкупи саможертвата на баща си. Ако беше убил, какво щеше да стане с него и семейството му? Цял живот затворен ей така, зад решетките. Или убит. Калинка, Тодорчо и Минка ще живеят без него. Калинка ще повтори, а децата ще раснат при чужд баща. И животът ще си върви. Всяка пролет земята ще се пробужда, ще димят угарите, ще зеленееят и зреят житата, ще ги жънат през лятото, ще канят листата през есента, ще падат дебели снегове през зимата. И него няма да го има на тая земя, дето е дишал нейния дъх и носил в жилите си нейната кръв. „Добре стана, че не убих! — мисли си той, уплашен, че можеше да загуби живота, който сега пука и напирва в тялото му. — Било що било... Но къде е земята? Чужди хора я тъпчат. Кой ще я обича, както съм я обичал аз? Ще се събуди ли някоя вечер в най-сладкия сън да мисли за нея, както съм се будил и мислил аз? Няма... Ах, вързаха ми ръцете! Но и да не са вързани, какво ще направя? Нищо. Беше каквото беше. Каквото дойде, ще го преглътнем, ще го преживеем. Така казваше тате...”

Рейсът намали ход и спря изведнъж, като че се блъсна о стена. Мануш се откъсна от мислите си и видя осветената табела на хоремага, под която стояха група селяни и зяпаха към рейса.

— Стигнахме — каза Юрдан и се изправи.

Слязоха от рейса, минаха покрай мотора, който още къркореше, и хванаха черния път към тяхното село. Беше десет часът и повечето от мировските къщи бяха тъмни. Немаше още луна, но нощта беше светла. Виждаха се ясно разделените се овошки, отразили с листата си звездния блясък. Белееха синкавите стени на къщите с рязко очертани квадрати на прозорците. Сред сънно утихналите дворища се

мяркаха разпрегнати каруци и плугове. Обаждаха се кучета и заблудени петли. Гласовете им отекаха в нощта провлачено, тъжно и злокобно.

Като излязоха на полето, Юрдан и Мануш почнаха да се взират наоколо. Струваше им се, че житата са пораснали много в тяхно отсъствие, че са стояли в ареста не двадесет дни, а цяла година. Полето се разстилаше напред и встрани и в далечината изглеждаше по-тъмно и по-плътно. И там, дето бе по-тъмно, житата сякаш бяха пораснали до човешки бой и изкласили. Лъхаше на сурова, млада зеленина и на сух утъпкан път. Там, където се сливаха небето и житата, небето бе по-светло и нямаше звезди. Само една самотна жълтеникава звезда светеше там като слаба и оплюта от мухите електрическа лампа. Трептеше колебливо, като че всеки миг щеше да се откъсне и падне надолу в тъмнината. Мануш я гледаше и тя му навяваше много площи предчувствия, отколкото имаше досега. Вървеше бързо, ала не му се искаше да стигнат скоро къщи. Мисълта за Калинка и нещастieto, което може би се е случило с нея, отново стегна сърцето му. Мъчеше го двойно чувство на радост и скръбна неизвестност.

Портата беше залостена отвътре. Юрдан дълго се мъчи да дръпне резето. Откъм двора се зададе жена в бяла роба. Тя пристъпваше страхливо и шепнеше нещо неясно. Юрдан и Мануш погледнаха през пролуката и се стъписаха. Жената дойде до портата, дръпна резето и отвори. Беше Тодю малоумният.

— Ти какво правиш тука бе? — каза изумен Юрдан.

— Кучето къща няма, но файдата му е голяма! — отвърна Тодю важно и строго.

Юрдан се досети, че жените са го прибрали да им помага, и каза по-меко:

— Ай, да те убие Господ, Тодьо, изкара ни ума! Тука ли спиш?

— Тука, тука-а, за сполука!

Тодю изломоти още някаква римувана скоропоговорка и се мушна под навеса.

На Мануш краката му се подкосиха, като видя малоумния. Той бе живият знак на смъртта. Навърташе се там, където има умряло. Помагаше на попа при опелото и дълго време след погребението обикаляше около къщата. Опечалените близки на покойника биваха жалостиви, даваха му по някоя дреха и дори му позволяваха да спи в

обора или плевника. Но щом минеха десетина дни, те свикваха със загубата на близкия покойник, ставаха пак груби и пресметливи и пропъждаха Тодю. Той мятеше торбата на рамо и тръгваше из село да търси друг подслон.

Мануш се изкачи по стълбите с отмаляло сърце. В стаята, където спяха с Калинка, мъждукаше кандило. Мътна светлина едва осеняваше пердето на прозореца. Мануш тихо отвори вратата. Лъхна го гъста, топла миризма на кандило, билки и детска плът. В полутъмния ъгъл до кревата висеше люлка. На пода сред стаята имаше постеля. Юрданица се надигна от възглавницата, опули се срещу Мануш и извика:

— Драгинко Мануше! Ти ли си бре, драгинко?

Тя нахлузи криво-ляво фустата си и живо се спусна към него да го здрависа.

— Булка, мъжете си дойдоха! — шепнеше тя с радостен плач. — Ами батю ти де е?

— Ей го вън, иде.

— Ами ние си имаме момченце бре, драгинко. Ох, забравих да ти кажа. Досега вряка, че заспа. И булката е капнала за сън.

Юрданица се завъртя из стаята и излезе да посрещне мъжа си. Мануш пристъпи до кревата и не знаеше кого първо да гледа — детето или Калинка. Тя спеше. Милото ѝ лице се открояваше на възглавницата. Очите ѝ бяха леко замрежени, сякаш всеки миг щеше да ги отворя. Но тя спеше краткия дълбок сън на родилка и не се събуждаше. В единия ъгъл на устата ѝ блестеше бистра капчица слюнка. Едната ѝ ръка бе протегната към люлката, а другата лежеше на гърдите, които се виждаха наполовина из деколтето на ризата — розови, набъбнали и твърди от мляко.

Мануш взе ръката ѝ и леко я тръсна. Тя отлепи мигли и го загледа. Мануш се наведе над нея и видя бавно разширяващите се зеници на очите ѝ.

— Мануше! — каза тя и се събуди. Протегна белите си пухкави ръце към него и обгърна шията му. — Мануше, дойде си... — И докато хлипаше от възмущение, тя слезе от кревата и го привлече до люлката. — Виж го!

Мануш тръкна с черните си пръсти челцето на бебето. То се намръщи, кихна и врякна. Мануш го взе от люлката като нещо чупливо

и го вдигна до брадясалото си лице. Бебето показва голите си венци и посиня от плач. Мануш и Калинка го гледаха усмихнати.

На сутринта Мануш и Юрдан станаха рано, избърснаха се, облякоха чисти дрехи и влязоха в обора да видят добитъка. Воловете не бяха много отслабнали, но ребрата на конете се четяха отдалече. Перун, тъмnochервеният, с белите чорапки на краката, бе изтънял като хрътка.

— Жена да гледа добитък, че да прокопса! — каза Юрдан, като изкарваше воловете от обора.

— Тяхната е лесна. Като ги пуснем на зелено, за една неделя ще се оправят, ама на тия как ще изпълним кожата. — Мануш се качи на Перун и поведе Алчо. — Ден и нощ ядат, а на гърба си по грам слагат.

Конете зачаткаха по мокрия калдъръм около герана, нажабуркаха си муцуните във водата, ала не пиха. На връщане Мануш препусна тръс. Искаше да види дали конете са леки и пъргави както преди. Перун дръпна ушите си назад, напери се и хукна в галоп. Алчо излезе напред, опъна поводата и хвърли едно чифте.

— Видиш ли ги? — каза зарадван Мануш на баба си, като го срещна наскоро мегдана. — Предат, предат! Нека ги поохраня, както си знаеш, па тогаз ела ги гледай.

— А ти видя ли какво има на портата? — рече Юрдан и се пообърна назад.

— Какво има?

— Карай, ще видиш! — Юрдан почна да псува и тръгна подир воловете, които бяха спрели до една ограда и чешеха пожълтелите си от пикоч хълбоци.

Мануш отдалече видя написаното на портата с едри букви от черна блажна боя: „Народни врагове и убийци!“ Колкото повече приближаваше портата, толкова по-едри ставаха буквите. В тях имаше открита и страшна закана. Макар да знаеше, че тия думи са написани от някои комунисти, на Мануш му се стори, че цялото село го гледа с големи враждебни очи. Върза конете, взе една кофа с вар и заличи написаното.

— Кой знае дали няма да го напишат пак! — каза Юрдан, като се върна от герана.

Той бе уплашен. Като видя тия думи, написани с черно, смут и тревога изстудиха душата му. „Тъй ще бъде отсега нататък. Ще правят

с нас каквото си искат. Ний сме в ръцете им.“

След няколко дни върху бялата вар с по-едри и четливи букви на портата отново се появи същият надпис. Мануш не го заличи. Нямаше защо да дразни враговете си, които бяха по-силни от него. Остави го да стои като позор на лицето на цялото семейство. И от тоя ден Догановите заживяха като афоресани. От никого нищо не вземаха, никому нищо не даваха. Гледаха си работата и мълчаха.

Новата земя бе на края на землището. Наблизо минаваше суха река, която набираше вода само през дъждовете. От брега на реката, обрасъл с леска, диви шипки и дрян, започваше земята на Догановите. Тя бе наведена на север и осеяна с обли камъни. Нямаше тлъстина и влага, защото дъждовете я свличаха надолу.

Догановите излизаха на полето с цялото семейство. Тодорчо и Минка ходеха на училище, но като свършеха часовете, идваха на нивата да помагат. Тодорчо откарваше конете в гората, а Минка бавеше малкото Мите.

На долния край на нивата стърчеше триъгълна шатра, под която висеше люлката. В нея спеше малкото, намръщено от мухите и потно от жегата. То се събуждаше час по час и блееше като агънце с ясен и силен глас. Калинка оставяше мотиката и като разкопчаваше вървешком мократа си от мляко блуза, сядаше до люлката и го кърмеше. После се връщаше на постата и се нареждаше до Мануш. След половин час Минка, измъчена от скука около шатрата, пак викаше:

— Мамо, ела, че Митето се разплака!

Мануш удряше с всичка сила мотиката и загърляше бързо и сръчно корените на царевицата. Докато Калинка кърмеше детето, той караше и нейния ред. От време на време се навеждаше, вземаше някой объл кафяв камък, изскочил изпод мотиката, и го хвърляше на края на нивата. Работеше с мълчаливо ожесточение, но понякога неволно кърдеше устни и си свирукаше.

На края на постата тепаше батю му Юрдан, с овехтяла капела на главата и опретнати ръкави. Беше обут с гумени цървули и често събуваше ту единия, ту другия, да вади набъканите камъчета, които му убиваха пръстите. Той бе намръщен и кисел. Ако Юрданица чукнеше по невнимание мотиката си с неговата или резнеше коренче царевица, той мърмореше и псуваше.

— Сякаш с левия крак си тръгнал тая сутрин! — казваше Юрданица.

— Я млъкни, че като замахна! — ръмжеше Юрдан и хапеше посивелия си мустак.

След обедната почивка пръв стана Мануш. Пи вода, взе си мотиката и тръгна към поетата. Юрдан с мъка отлепи разкършената си снага от земята и измърмори:

— Караконджулът пак скочи. Я гледай, хората още почиват... Да имаше защо, а то хамалувай за тоя, дето духа...

— Де го да духне, тогаз няма да приказваш така! — опита се да се пошегува Юрданица.

— Стига си дрънкала! — срязва я Юрдан и я погледна накриво. — Като отвориш уста, не я затваряш!

Юрдан работеше без сърце. Разочарование, страх и неизвестност от бъдещето го измъчваше и той не виждаше нищо хубаво в утрешния ден. Не намираше смисъл да чопли тая каменлива чужда земя, ала не виждаше начин да си възвърне своята. Отчаянието го направи мнителен, омразата към кооператива го караше да избухва по най-дребни поводи. Преди известно време получи писмо от Киро. Пишеше, че приятели обещали да му намерят работа в града и че имал намерение, след като се уволни, да остане там. Не искал да се връща на село... Юрдан се разтревожи. Само това оставаше — да разделят семейството надве. „Ще си дойдеш тук, после ще мислим какво да правим“ — писа му Юрдан. Но Киро веднага му отговори с дълго писмо. Казваше, че щял да работи в Сухия док с двадесет лева надница. С наднормено можел да си докарва до хиляда лева на месец. Юрдан разбра, че синът му, който се чувства вече самостоятелен, няма да отстъпи от решението си. Ще остане там, ще се ожени... Няма да го виждат и чуват. А Юрдан не можеше да напусне селото и да отиде в града. Как ще остави къща и двор и да се запилее по чужди места! Така мислеше и жена му, така мислеха и всички от семейството. Но Киро държеше на своето. Пишеше, че вече е решил да остане в града. Юрдан ту се ядосваше, че не може да го обуздае, ту пък намираше, че е прав. Лошо ли ще му бъде да вади по хиляда лева, вместо да бърхти по тия камънаци! И суха пара на ръка, и спокойствие ще има... Но като си представяше, че живеят далече от Киро и няма да се радват на снаха и внуци, Юрдан отхвърляше тази мисъл. Той бе раздвоен и неспокоен.

Топеше се отвътре и не знаеше какво да прави. Ако жена му се съгласяваше с него, той я ругаеше. Ако му противоречеше, пак ѝ се караше и я наричаше глупава. И Мануш го дразнеше с усърдието си в работата. „За какво заляга, за какво се трепе? — питаше се Юрдан и не намираще отговор. — Направи една голяма беля, а сега си чупи ръцете в камъните!“

Напоследък Юрдан често си мислеше, че Мануш е виновен за всичко. Ако не бе се удрял в гърдите и клел да убива Марин, старият щеше да си живее и сега нямаше да ги преследват като убийци. И земята им взеха, и позора им лепнаха на челото. Угнетен и безпомощен, той забравяше, че по онова време сам изгаряше от жажда за мъст и бе готов да убие. Сега прехвърляше вината на брат си...

— И да се сърдим, и да викаме, все това — каза Мануш.

— Приказваш си ги ти...

— Тогава да скръстим ръце! Щом не ти се работи, иди си легни под сянката!

Юрдан кипна.

— Когато едно куче не знае да лае, докарва вълк!

— Какво искаш да кажеш?

— Поведете се тате по ума ти, сега гние под земята. Ето какво исках да кажа...

Мануш престана да копае. Лицето му потъмня и се изкриви. В очите му блесна огън. Откак бе починал баща им, той не можеше да се освободи от тежката мисъл, че има вина за смъртта му. Мъка и угризение дълбаеха сърцето му. Всяка нощ го потискаха кошмарни сънища. Виждаше мъртвия образ на баща си, сух и смирен като образ на светец. Мануш знаеше, че той и брат му дължат свободата си на неговия живот, и си даде обет да не накърнява паметта му с лошо възпоминание. Но брат му не оценяваше светостта на бащината саможертва. Хитър и пресметлив, той искаше да освободи съвестта си от всякакви морални терзания и да уреди живота си занаят, както намери за добре. Мануш го ненавиждаше.

— Подъл човек си ти! — каза той, като го гледеше злобно. — Знаеш, че се мъча, и вместо да ми помогнеш като брат, слагаш пръст в раната ми. Искаш да прехвърлиш всичко на мой гръб. Добре, аз ще го понеса. От тебе нищо не очаквам.

— Защо да съм подъл! — усмихна се пресипнало и гузно Юрдан.
— Докара ни тая беля, па сега...

— Лигльо си ти!

— Не лай бе, пале! — извика Юрдан. Двамата стояха един срещу друг и стискаха мотиките в ръце. Юрданица побледня и застана между тях.

— Не ви ли е срам да си говорите така? Братя сте. По гроба на баща им още трева не е поникнала, а те се гледат като врагове. Не се карайте, а за ръце се дръжте. На такова положение сме, че ако не си помогнете сами, никой няма да ви помогне. — Тя изкриви уста и заплака: — Какво беше преди година, какво е сега! Да бяха ми казвали, че Догановите синове ще се карат, нямаше да повярвам!

Калинка мълчеше. Кафявият загар на лицето ѝ се обливаше с гъста руменина и тя засрамено гледаше пред себе си. Майчиното ѝ сърце бе пълно с любов и тя недоумяваше как двама братя, толкова близки довчера, днес се гледат накриво и си разменят обидни думи.

До вечерта работиха мрачни и мълчаливи. И така всеки ден. Всички чувстваха как враждата се промъква като змия в семейството и го разделя надве, но никой от братята не можеше да стопли сърцето на другия. След вечеря Юрдан и Юрданица се отделяха в стаята си, разговаряха за свои работи и това им бе приятно. Препрочитаха писмата на Киро, решаваха да отидат при него, да доживеят старините си в града. После се отказваха от тия дръзки планове, спореха, сърдеха се и заспиваха след полунощ. След толкова години задружен живот те едва сега разбираха, че имат свои мисли и грижи, различни от тия на братовото семейство. Юрдан намекваше за дележ.

— Не го искам, но животът е такъв — казваше той и въздишаше.
— Утре Киро ще се върне, ще се ожени и деца ще народи. Три семейства мъчно ще живеят в едно.

— Така е — съгласяваше се Юрданица. Тя държеше страната на мъжа си, но страдаше, като гледаше как здравите основи на семейството се разклащат. С усета на зряла жена тя разбираше, че спасението е само в задружния труд и разбирателството, но бе слаба да застане срещу подмолната стихия на разложението. То идеше някак от само себе си и рушеше дългогодишните добродетели на семейството.

— Няма вече имот, на нищо не се надяваме! — казваше с дрезгав глас Юрдан и се прозяваше разсънен. — Отсега нататък всеки ще я

кара, както му намери лесното. Всеки ще стиска в шепата си каквото спечели, защото е малко. Да не мислиш, че Киро, ако остане в града, ще праща пари на чичо си. И Мануш ще гледа сина си, за него ще отделя... Огладняхме, а гладният забравя и братство, и роднинство.

Една вечер, като се връщаха от нивата, на площада ги срещна прислужникът на селсъвета и каза, че Бойчански вика един от двамата: Мануш или Юрдан. Братята се спогледаха мълком, после Мануш понечи да слезе от каруцата:

— Карай, аз ще се отбия при онзи.

— Не, аз ще отида — каза Юрдан намръщен. — Ще забъркаш някоя каша, после ще се чудим какво да правим.

Той свали палтото си от раменете, облече го и се отправи към селсъвета. Мръкнало бе и къщите светваха една след друга. Хората се връщаха от полето, кои пеш, кои на каруци, и макар да не ги виждаше, Юрдан ги познаваше отдалече по гласовете и звъна на каруците. „Защо ли ни вика? — запита се той и си спомни, че на погребението на Марин хвърляли камъни по тяхната къща. — Ще удари, но не се знае къде и кога... Здравно място няма да ни остави, ще мъсти!“

Юрдан стигна до вратата на канцеларията и нерешително почука.

— Влез! — обади се отвътре Бойчански.

Юрдан притвори вратата след себе си и поздрави. Бойчански не отговори на поздрава му. Току-що бе говорил по телефона и държеше слушалката в ръка. Тръсна я на вилката и каза остро и високо:

— От утре нататък няма да използвате каменната кариера.

— Коя?

— Тая, дето досега сте вадили камъни. До сухото кладенче.

— Че нали е селска, обща?

— Отсега нататък ще я използва само стопанството... И още нещо. Ще вземете да работите осем декара от залесителния пояс. Минава покрай вашата земя. Ще прекопавате дръвчетата. Можете да сеете, каквото искате между тях. Наряд ще давате, разбира се, на общо основание. Според добива.

Юрдан мълчеше. Не можеше да обещае нищо, преди да се посъветва с Мануш.

— Ясно ли е? — каза Бойчански. — На всичко отгоре и добро ви правим, пък вие...

— Какво ти добро! — рече Юрдан. — Насадихте ни на камък, дето и тръни не растат.

— На вас сега и камък ви е много. Да не бяхте се лъчили от народа, да не бяхте посягали на чуждия живот.

— Няма да ти давам сметка за туй, което намекваш. Дадох, където трябва...

— Всички имате пръст в тая работа, ние го знаем — извика Бойчански. — Но както и да е, отървахте кожата.

— Властта си каза думата! — отвърна Юрдан глухо и гласът му се обърна навътре. — Това, което си писал на портата ни, не е вярно, разбра ли?

— Не съм го писал аз, а народът...

— Все зад народния гръб се криеш ти. От името на народа взе един човешки живот, а нас наричаш убийци и на портата си го написал!

— Слушай, затваряй си устата! — избухна Бойчански. — За тия думи ще отговаряш, където трябва, ясно ли е? Тогава ще видим кой е убиец. Вие убихте! И искате да ви постелем. Ще има да чакате!

В канцеларията съвсем притъмня. Стояха в мрака и виждаха само блясъка на очите си, в които гореше дълбока и доживотна омраза. И двамата чувстваха, че ако бяха се случили на такова място, където никой не може да ги чуе и види, щяха да се хвърлят един срещу друг и да се бият до последна капка кръв.

Бойчански трепереше от гняв. След като узна за престъпните връзки на Славина с Киро, омразата му към Догановите се превърна в мъчение. Напразно очакваше Славина да се разкае и му поиска прошка. Вече месец и половина тя нито му говореше, нито искаше да го слуша. Имаше само един начин да я откъсне от Киро — да предизвика омразата на неговото семейство. И той използваше всички средства да угнетява и плаши Догановите, да ги настройва срещу себе си и дъщеря си. Съзнаваше, че е унизително да брани дъщеря си по такъв начин, но тъкмо това го вбесяваше и го караше да действа с отчаяна решителност. Надяваше се, че ако ги разсипе морално, те ще напуснат селото, както някои семейства от съседните села бяха отишли да си търсят препитание в градовете.

Юрдан усещаше как изпод каскета му извира хладна пот, пари очите му и се стича по шията. „Не бива да вдигам глас — мислеше той. — Сега сме в ръцете му. Ще ни намери слабо място и окото му няма да мигне...“ Ала не можеше да излезе и си отиде. Някаква сляпа сила го държеше и краката му не се отлепваха от пода. Безразсъдната му догановска кръв кипна и зашумя в главата му. Кога е било това, да се изпречи човек насреща му, да го хули и обижда, а той да стои със заключени уста и вързани ръце?

— Взехте ни земята — каза той задъхан, — и пак ние виновни. Дето седнете, дето станете, все за свобода приказвате. Туй ли ви е свободата? С честен труд сме спечелили малко земя, с пот сме я поили. Взехте я и ни пратихте в джендема. Просяци ни направихте!

— И просяци ще ви направим, и от селото ще ви махнем, ако това е от полза за народа. Тъй го иска животът, тъй го иска справедливостта, тъй го иска революцията.

Бойчански стана рязко и напипа кутията с цигарите. Запали клечка кибрит и с разтреперана ръка я поднесе към устата си. От известно време той започна да пуши неумело, но упорито, като гимназист. Белезникавото пламъче лизна масивния му нос и посребри трапеца на мустаците му. После освети ъгловатото му, начертано с бръчки чело, над което блесна сива, почти побеляла ивица коса. Цялото му лице, едро, строго и ръбато, изплува от гъстия мрак. Очите му, потънали дълбоко под веждите, отразяваха жълтата светлина и приличаха на очите на разярен звяр.

Юрдан го погледна и студ мина по гърба му. Стори му се, че това не е лицето на учителя Ради Бойчански, с когото бяха живели толкова години в едно и също село. Това бе лице на немилостив и всемогъщ съдник, който няма да се спре пред нищо и ще направи всичко, което е намислил да направи. „Те са такива — мина през ума му. — Довчера нямаха хляб да ядат, а сега съдят и заповядват. На какво се упоават, откъде вземат сила?“ Юрдан за миг прекара през ума си надеждите, които тайно бе носил в сърцето си, че рано или късно положението ще се оправи, че отново ще заживеят с труд и радост, но сега за първи път и завинаги изгуби тия надежди. В душата му бе празно и студено. В душата му имаше само мрак и страх, животински страх. Той почна да трепери като трескав и с подкосени крака излезе на улицата.

Вкъщи го чакаха за вечеря. Децата, уморени и гладни, нетърпеливо посягаха към масата и чоплеха залци от хляба. Като го видяха толкова жълт и неспокоен, всички устремиха очите си към него. Той седна и се загледа пред себе си. Другите чакаха. Мълчанието му ги гнетеше, но те не смееха да запитат какво се е случило. Така мина една минута.

— Какво има, защо те вика? — попита Юрданица, готова да понесе още една беда.

Юрдан разказа какво му бе заповядал Бойчански. Изглеждаше много уморен и съсипан. После внезапно скочи от стола, тръшна го на една страна и извика:

— Този човек ни е захапал здраво и ще ни разкъса! За нас няма вече място в това село. — Той напсува, но никой от семейството не се смути. След смъртта на стария това се случваше често, дори и пред децата. — Прав е Киро. Размислих по пътя и реших, че е прав. Нека гладуваме, нека се мъчим, само да сме далеч от тоя тормоз. За едно гърло все ще изкараме. И там народ живее.

Юрдан почака да чуе какво ще каже Мануш, но Мануш мълчеше с наведени очи. Тогава Юрдан продължи по-спокойно и разсъдливо:

— Животът ни се заплете на възел и само ние ще го разплетем. Така ли е, Мануше?

— Така е...

— Ако искаш да не се делим, ще дойдеш и ти в града. Аз вече съм решил.

— На думи лесно се решава... — каза Мануш. — Но я опитай!

— Няма какво да опитвам. Ще замина. Чувам, че от другите села много хора са се изселили. Едни бягат от текезесето, други гонят повече пари. Не живеят на открито. Все намират някакъв покрив. И ние ще намерим. Киро ще работи, и аз ще работя. Решил съм... Пък ти, ако не щеш, стой си тук и търпи!

През нощта Юрдан сънува страшен сън. Запали се къщата. Най-напред пламна плевникът. Лумнаха големи пламъци. Прехвъркнаха птички и като минаваха през пламъците, изгаряха във въздуха и падаха на земята като въглени. Една птичка прелетя над къщата и подпали стряхата. Керемидите почнаха да плющят. Юрдан викаше за помощ, но никой от семейството не се показваше навън, не идваха и чужди. Само

един човек дойде до оградата и загледа горящата къща усмихнат. Беше Бойчански...

На другия ден братята отидоха да огледат житата. Денят бе слънчев. Един от ония дни в началото на юни, които предвещават горещо и сухо лято. Един от ония дни, които изпълват сърцето на земеделеца с очарование и надежда. Житата зрееха. Полето приличаше на леко препечен хляб.

Мануш, както винаги, вървеше малко напред от брат си. Слънцето го биеше в лицето и той със замижали очи гледаше червеното море на нивите. Възбуден и опиянен от тази гледка, той забрави за тъмната неизвестност на утрешния ден, която го измъчваше всяка нощ. Утрешният ден му се видя ясен и широк като полето, пълен с красота и радост, спокойствие и тишина. Къде другаде можеше да рее поглед до златно-синята безкрайност, да диша гъстия млечен мирис на житата?

— Никъде няма да ходим — каза той. — Тук ще си стоим. При земята... Тук сме се родили, тук ще си умрем.

— На чужда земя искаш да умреш! — изръмжа Юрдан. — На, гледай, напълни си очите! — Той се поспря и протегна ръка напред. — Един клас няма да вземеш... Глупав си ти, сляп си! Пред носа си не виждаш. После ще си чукаш главата.

— Знам, бате, но не мога да се откъсна оттук. Не се сърди. Ще чакам, па каквото излезе.

— Да те направят просяк. Бойчански го каза. Или да те пропъдят насила... Хапльо!

— Не обиждай! — Мануш се извърна към брат си и го погледна изкосо. В очите му все още искреше топла безгрижна радост, но около устата му се бяха врязали две остри бръчки. — Нямам намерение да ставам гражданин като тебе. Ще облечеш нови дрехи, ще си сложиш бомбе на главата. Кой като тебе...

— Не дрънкай!

— Така де! Ще се разхождаш вечер из градините като кокона... на гладен стомах. — Мануш язвително се засмя и добави: — Като се срещнем, няма да ме познаеш.

Юрдан сърдито откъсна един стрък жито и го хвърли на пътя.

Като приближиха тяхната земя, двамата се спряха на синора. Гледаха и мълчаха. Не бяха очаквали кой знае каква реколта, но все пак

се надяваха да вземат за храна и посев. А сега пред тях се стелеше една ливада, избуяла от къклица, метличина и паламида. Тук-там сред тая гъста трева се подаваха ниски и редки стръкчета пшеница.

Юрдан навлезе в нивата. Лицето му пребледня и се окъпа в пот. Стоеше прав като дърво и гледаше с невиждащи очи.

— Тази земя е като обезчестена жена. Курва! Нищо няма да ни даде и ние няма да ѝ дадем. Чуваш ли, Манушко-о! — каза Юрдан и се засмя тихо като побъркан: — Невярна жена! Открай време е мамила човека и ще го мами.

Той подскочи на място и като се смееше хихикащо и гърлено, почна да тъпче земята, да скубе бодливата паламида и да вика, като че играеше хоро. От дланите му потече кръв, но той викаше, удряше пети:

— На таз земя искаш да умреш, а? Умри! Пукни на тая чужда курва!

— Бате, какво правиш! — извика уплашен Мануш и се спусна към него. — Не викай така, хората ще те чуят. Недей! И на мене ми е мъчно, но какво да правя?

Хвана брат си за ръцете и го изтласка към края на нивата. Прихвана го през рамо и като болник го поведе към село.

— Манушко, да не се делим, батювото! — каза Юрдан със сълзи на очите и доверчиво погали ръката му. — Каквото и да правим, да не се делим. Страх ме е! Тъмно ми е пред очите, нищо не виждам.

— Няма да се делим, няма! — ласкаво го утешаваше Мануш и усещаше сърцето му до гърдта си. — И занапред има дни, ще мислим...

Те вървяха, хванати за ръце, като през детството, когато биваха бити или оскърбени от други деца, готови да се жертват един за друг и да отмъстят за нанесената обида. Чувството за братска солидарност ги утешаваше и те съжаляваха, че бяха се нагрубявали. И двамата мислено си искаха прошка и обещаваха да живеят, както бяха живели досега.

Откъм село се зададе двуколката на селсъвета. Юрдан пусна ръката на Мануш и се отби по една пътека през нивите.

— Това трябва да е Бойчански — каза той, като гледаше към двуколката със смесено чувство на боязън и страх. — Не искам да го срещам. Не мога да гледам в очите тоя човек. Тръпки ме побиват...

В двуколката седяха Бойчански и новият председател на стопанството Стоян Баданов. Оголил косматия си як тил към слънцето, Стоян се бе привел напред, подръпваше юздата на коня и пушеше с дълго пирографирано цигаре. Той бе късоврат, тромав и спокоен като истински селянин. Погледът му равнодушно се плъзгаше по безкрайната равнина на пшеницата и се спираше на опашката на коня.

Бойчански, напротив, бе възбуден. Пушеше, както винаги, неумело и бързо и цигарата трепереше в ръката му. Обръщаше се на различни страни така тежко и припряно, че разклащаше цялата двуколка. Същевременно той правеше нервни тикове с глава или плюеше встрани. Тези навици, присъщи на някой неврастеник архивар, изглеждаха у него неприятни и смешни. Те показваха, че нервите му не са вече в ред. И наистина напоследък той често изпадаше в крайни състояния. Ако бе ядосан, губеше разсъдъка си от гняв, ако бе тъжен, тъгуваше дълбоко и безнадеждно, ако пък бе радостен, в радостта му имаше нещо сантиментално и старческо.

Като гледаше полето, той не се радваше нито на жълто-кафявите багри, които отразяваха слънчевите лъчи като копринен плащ, нито на оная далечна и нежна целувка, която съединяваше житата и небето, нито пък на изумителната тишина на това житно море, в което биеше сърцето на един голям живот. Той виждаше само едно — че полето няма синори — и това го изпълваше с възторг. „Ето, казваше си той, нашето тържество настъпи: в това широко поле няма един знак на частната собственост, който да разделя хората. След няколко дни всички ще приберат хляба си заедно, като едно голямо семейство. И така ще бъде за вечни времена. Човекът поема пътя на истинското братство.“

— Ей, човек, ти разбираш ли какво си направил? Написал си първата страница на новата история! — извика екзалтиран Бойчански и очите му се окъпаха във влага.

— Какво? — каза Стоян и се обърна като вълк с цялото си тяло.
— На мен ли рече нещо?

— На всички, на целия свят!

Стоян го погледна с недоумение, както се гледат побърканите хора, сконфузи се за нещо и залапа цигарето. Бойчански се облегна назад, притвори очи и запя: „Волга, Волга, мать родная!...“ Той пееше неумело, някак трогателно смешно, както пеят веднъж или два пъти в живота си деловите и строги хора, но плътният му, нечист от тютюна бас се разливаше над тихите жита като звуците на старинна медна камбана — просто, откровено и красиво. Стоян седеше смутен и заслушан в песента. Той бе първият човек в Осеново, който чу Бойчански да пее. Издуха остатъка от цигарата си, сложи нова и каза:

— Гледай какъв човек си бил ти, Раде!

Стигнаха до блока, Бойчански скочи от двуколката и навлезе в житото. Скъса няколко класа и ги стри в дланта си.

— Вдругиден трябва да се жъне, Стояне. Довечера ще свикаме кооператорите на събрание. Кой знае дали не сбъркахме, че не почнахме жътвата днес. Сега слънцето е силно. За един ден ще прегори.

— Аз съм готов — каза Стоян. — Инвентарът ми е в ред. Не знам дали хората ще искат да излязат на жътва вдругиден.

— Защо да не искат?

— Вдругиден има събор...

— И таз добра! — позасмя се Бойчански и махна с ръка. — Сега не е време за събор. Наесен, ако искат, панаир да си правят. Довечера ще им разясним, че жътвата е по-важна от събора. Карай на другия блок, че ще закъснеем.

Бойчански се качи на двуколката и Стоян дръпна юздите на коня. Късно следобед се завърнаха в село. Бойчански отиде в селсъвета и нареди на глашатая да свика събрание в читалищния салон. След залез-слънце хората напълниха салона. Бойчански носеше два стръка пшеница. Остави ги на масата и заговори за предстоящата жътва. Той бе радостен от хубавата реколта и докато говореше, повдигаше от време на време класовете над главата си.

— В събота няма да излезем на жътва — обади се една жена. — Имаме събор.

След нея още десетина жени и девойки изкряхаха като гъски. Окуражавайки се една друга, всички заговориха високо и възбудено. Мъжете се подсмиваха. Бойчански доказа на събранието, че за един ден стопанството може да загуби зърното на сто декара, но тази очевидна загуба не направи впечатление на хората. Те почнаха да протестират и да говорят, че досега е било така и така ще бъде, че с един ден нито зърното ще се загуби, нито работата ще изостане. Подкрепиха го само партийният секретар и още няколко души комунисти. Жените и девойките напуснаха салона и си отидоха. След тях излязоха и мъжете.

Бойчански бе изненадан от демонстративното разтуряне на събранието по повод на някакъв си събор. Отначало той помисли, че селяните не се съгласиха с него от глупост и невежество, но отпосле, като размисли, дойде до заключение, че в тая работа имат пръст така наречените вътрешни врагове на стопанството. С тях бе имал много спорове както за сроковете на оран и сеитба, така и за всички селскостопански акции. Не бяха редки случаите, когато ръководството на стопанството ги изкарваше насила на полето. Сега същите тези хора вършеха своята пропаганда в полза на религиозния празник. Бойчански бе уверен в това и реши да отмени събора ако не завинаги, то поне за късните есенни месеци, когато няма усилена полска работа. Разбира се, в желанието му да извърши този акт в полза на общото дело, както винаги, и сега имаше лични съображения. Като амбициозен човек той страдаше много, че неговото име стоеше на последно място в ония малки колонки за съревнованието, които окръжният вестник печаташе редовно. В тях се виждаше, че Бойчански, който всъщност държеше в свои ръце цялото стопанство, както и цялото село, е на последно място в окръга, във всички мероприятия, като се почне от масовизацията и се стигне до държавните доставки. Той желаше да види името си на първо място в тия колонки на съревнованието, да го видят всички, особено ръководителите от околията и окръга.

Като научи, че днес някои от съседните села са започнали жътвата, той бе обзет от нетърпение и завист, която го караше да трепери, да се гневи на себе си и на всички. Наесен, когато щяха да го повикат на съвещание в околийския комитет на партията, пак трябваше да обяснява, сконфузен, пред сто души, защо „неговите работи куцат и

се влачат в опашката“. Трябваше да се сложи край завинаги на това опашкарство! Никакъв събор!

Бойчански не смееше да изпълни решението си сам, защото отдавна бе свикнал да търси помощта на околийския комитет или лично на Бурназов. Тази помощ, получена отгоре устно или писмено, която той наричаше съвет, бе за него като стена, о която се опираше и действаше съвсем спокойно, без да мисли какви ще бъдат последствията — добри или лоши. Дори когато предугаждаше, че последствията ще бъдат лоши, той не се тревожеше, защото „така нареждаха отгоре“. Навикът да се застрахова с инструкции „отгоре“ стана негова практика.

Бурназов не само че одобри решението му, но го намери за много „навременно и полезно“. „Разбира се — добави той, — сега нямаме време за попски празници и кадене тамян на разни светии. Да вървят по дяволите. Почвайте жътвата! Сега ден година храни!“

Бойчански остави телефонната слушалка, помисли за нещо и нареди да повикат членовете на партийното бюро. Всички, с изключение на Велчо Табакерата, се съгласиха да отменят събора в чест на летния свети Атанас, който пречеше на работата на стопанството и подхранваше религиозното чувство на селяните. Същата нощ писарят на селсъвета изпрати телефонограма до окръжния ежедневен вестник, с което съобщаваше, че съборът в Осеново се отменя за есента.

В това време във всяка селска къща кипеше оживление. Жените боядисваха със синка лицата на къщите, мъжете оправяха оградите, момичетата метяха дворищата. Над селото се носеха облачета розово-бял прах, а заедно с тях и някаква необичайна ведрина и радост, която преобразяваше скучния делничен пейзаж и му придават весел и празничен вид. Бойчански вървеше към дома си и смътно чувстваше, че влиза в нов и сериозен конфликт с това развеселено село, но нито за миг не помисли, че трябва да се откаже от решението си. Стана му неприятно, че и Славина метеше техния двор. Тя го видя отдалече, отиде на другия край на двора и му обърна гръб. Бойчански спря за малко, погледна изтънялата ѝ талия и сърцето му се сви от тъпа болка. Ето, вече седем месеца Славина нито му говореше, нито го поглеждаше. За нея той бе мъртъв. Това го измъчваше и отчайваше. Виждаше как от ден на ден между него и нея се издига твърда стена и

не можеше да я разруши. Гордостта му пречеше да превъзмогне обидата на дъщеря си, да ѝ прости младежката безразсъдна постъпка и да я приюти в бащината си прегръдка. Вечер сънуваше, че я държи на ръце и я целува, денем, като срещнеш студения ѝ поглед, изпълнен с упорство и ненавист, сам изпитваше същите чувства към нея.

Мария седеше на балкона, опряла лакти на парапета, и гледаше към притъмнялата градина. Тя бе изтощена и не можеше да стои на крака повече от няколко минути.

— Раде! — каза тя, когато Бойчански с тежки стъпки се качи при нея на балкона. — Седни, искам да ти кажа нещо.

Бойчански взе стол от стаята и седна. После извади от джоба си кутията с цигарите и запуши. Димът подразни Мария и тя закашля.

— И защо се научи да пушиш тия проклети цигари! Само това ти липсваше. Виж колко си отслабнал... Страхувам се да не се разболееш.

Бойчански поклати глава и въздъхна.

— Раде, вдругиден е съборът...

— Няма да има събор — прекъсна я Бойчански.

— Защо?

— Трябва да се сложи край на тия религиозни празници.

— Ти знаеш, че нашите селяни не са религиозни.

— А защо държат толкова на тоя празник?

— Традиция. Така са свикнали от години...

— Трябва да отвикнат.

— Кой знае — каза, като помисли, Мария. — Струва ми се, че не бива да отменяте празника. Пък и да го отмените, хората ще си го празнуват... Моля ти се, Раде, дай ключа да отворим гардероба! На какво прилича това! На какво прилича. Боже мой! — Мария се извърна, за да скрие сълзите си. Тя плачеше тихо и немошно, както плачат страдащите хора. — Виж на какво е заприличало детето. Ходи окъсано като сираче. И ти гледаш на това и го търпиш! Цели седем месеца! С какви очи... Човек ли си, или звяр!

— Знам — каза мрачно Бойчански, — че държиш нейна страна. Затова стигна тя до този позор... да иска да стане снаха на ония, на чиято порта пише „народни врагове и убийци“...

— Ах, ще ме убиете вие. Мъж и дъщеря съкращавате всеки ден живота ми... Ти си баща, прости ѝ! Цял живот ли ще я измъчваш за една грешка?

— Това не е грешка. Това е престъпление! — Бойчански стъпка с крак остатъка от цигарата си и се загледа в пода.

— И така да е... Какво да правим с нея? Да я изхвърлим на улицата?

— Не знам, Мария! — с тъжно примирение каза Бойчански. — Един голям камък лежи на сърцето ми и го притиска. Представи си, че утре отиде в дома на тия диви хора, с които аз поведох борба и в тая борба се затриха два човешки живота! Как ще гледаме света! А тя ще отиде у тях. Способна е да ни отрови живота...

— Ние не познаваме любовта ѝ, не се постаряхме да вникнем в чувствата ѝ. Може би любовта ѝ не е така съдбоносна, както ти си мислиш. Може би това е едно силно увлечение, което с времето ще угасне. Но ти, като баща, трябва да ѝ помогнеш да се опомни. Прости ѝ увлечението, говори с нея, съчувствай ѝ! Тогава тя ще се отпусне и ще обмисли постъпката си, ще се съобрази с много обстоятелства, на които сега не обръща внимание от гордост.

— Аз можех да ѝ простя много пъти досега, но тя не иска прошка. — Бойчански свали каскета си и го сложи на коляното си. — Тя бяга от мене, не ме поглежда, за нея аз съм мъртъв.

Мария се наведе над парапета и повика Славина. Тя остави метлата до плета и дойде. Изкачи стълбите бавно и спря до входа на балкона.

— Защо ме викаш, мамо? — Меките, угасващи зари на залеза блестяха по косата ѝ и придаваха на лицето ѝ акварелна нежност и чистота.

Мария бе обзета от внезапен пристъп на скръб, което често се случваше с нея, и отново заплака.

— Мамо! — каза Славина и пристъпи към нея. — Какво има, защо плачеш?

— Седни.

Славина остана права и скръсти ръце. Една минута мълчаха и тримата. После Мария каза:

— И ти ме измъчваш. Истинско зверче си била... Решила си да ме погубиш. Добре, скоро ще се отървеш от мене. Но докато съм жива, не ме мъчи. Проговори на баща си. Искам да ви видя помирени, преди да умра.

— Е, добре! — каза Славина, гледайки към двора. — Ще му проговоря... Какво искаш да ти кажа?

— Ако мислиш, че няма какво да ми кажеш, не ми говори — глухо каза Бойчански. — Ние се оскърбихме един друг. Ти мене — от глупост и лекомислие, а аз тебе — от обич.

Славина тихо се засмя.

— От обич ли бият хората? От обич ли ги наказват?

— И от обич се вдига ръка...

— Това за първи път го чувам.

— Млада си, много неща не разбираш!

— Едно се питам аз: защо трябва да мъчиш човека, когато той обича?

Бойчански нервно повдигна рамене.

— Кого обичаш ти? С Догановите ние сме политически врагове. С тях ли ще ни свързваш?

— Ние с Киро не сме политически врагове. Няма какво да делим. Най-после аз сама ще си избирам мъж! — Славина погледна баща си с блеснали очи, тръсна глава и изтича надолу по стълбите.

— Как да говоря с нея, как! — Бойчански стана и се изправи срещу залеза. — Ще бъда добър, ако благословя женитбата ѝ с Киро Доганов, аз не мога да го направя!

Мария мълчеше.

— Казваш, че съм звяр! — продължи Бойчански. — Добре! Ще ѝ дам дрехите. Ей сега ще ѝ ги дам. Нека се облича за онзи, нека ни позори!

Той влезе в стаята и отвори гардероба. Лъхна го миризма на нафталин. Представи си как Славина облича най-хубавата си премяна и с гордо вдигната глава отива при Киро. Отива, за да не се върне. Отива да стане снаха на Догановите!

— Не, не! — извика той и заключи гардероба. Сложи ключа в джоба си и излезе на балкона.

Притъмняваше.

Една вечер свети Атанас замръкнал в землището на Осеново. Трябва да е бил много болен. Похапнал, забил дървената си лъжица в земята и легнал. Легнал и не станал. Прадедите на осеновчани били добри хора и го погребали на същото място, близо до реката. Минали години и от лъжицата на свети Атанас изникнала върба. До нея построили малък параклис. Създали си свято място за опрощение на греховете и свят ден да се веселят.

Параклисът е граден от сив твърд камък. Вътре има няколко икони и портрет на светията. По средата се издига гробът му, също от сив камък. На едната страна има отверстие. През него богомолците пушат монети, които звънят доста приятно и тържествено. Трябва да се предполага, че гробът е преполовен с тия монети, тъй като хората от години са ги давали в дар на светията. Но гробът е празен. Монетите ги обира Васю, монахът, който живее и служи в параклиса. Мъничък, брадясал и невероятно мръсен, той има големи влажни очи и хитър нрав. Осеновчани не му се сърдят, че се е обявил за касиер на светията. Подсмиват се.

По клоните на „лъжицата“ има повече разноцветни парцалчета, отколкото листа. Това са „болестите“ на осеновчани и на още пет-шест села от околията. Едва ли има две бабички, които да вярват в целебната сила на върбата, но всички ѝ окачват по едно парцалче от дрехата си. Така е останало от едно време...

После осеновчани се прибират по къщите си и очакват гости от другите села: роднини, приятели, познати и непознати. Стаите са подредени, гозбите готови, вратите отворени. Влез в който двор искаш, ще те посрещнат, ще те нахранят и напоят. След това — на площада. Там се вият хора, младите танцуват, продават се бонбони, прости женски украшения. Това не е панаир. Това е празник на гостоприемството, на приятелството и сладката дума. Последната почивка през знойното лято и благословения труд за хляба...

Тази година осеновчани не посрещаха гости съборяни. Жените напразно шетаха и приготвяха гозби. Мъжете напразно изнесоха в собите малките буренца с ракия, пазени цяла зима за тоя ден. Момите напразно си шиха премяна. Децата напразно стояха до прозорците, за да видят коя каруца в чий двор ще влезе и да извикат: „Мамо, идат ни гости!“

Рано сутринта на четирите пътя застанаха по няколко души. Очакваха другоселците и ги връщаха назад. Казваха, че в селото има шап. Това бе добре измислено. Но осеновчани решиха сами да си направят събор. Цялото село се събра на площада. Засвири акордеон и младите почнаха да се веселят. Старите гледаха отстрани и псуваха управниците на селото. Само четиридесет семейства се приготвиха за жътва, но и те не излязоха на нивата. Половината от тях трябваше да вардят пътищата от другоселците, а другата половина да агитира кооператорите.

Някои мъже, пийнали от „яд“, се счепкаха с ония, които ги уговаряха да излязат на жътва. Започнаха да спорят, да се обиждат и най-после се скараха.

— Махай се отпреде ми — казваше Каню Купов на Дянко бригадира. — Виждаш ми се като муха. С плюнката си ще те убия!

А Петко Барабанов, който стърчеше над другите с една глава, мрачен и кисел, наистина плюна в лицето на Дянко и го избута настрани:

— Не ви е срам бе! С юмруци ни натикахте в текезесето, сега ни го изкарвате из носа. На празника ни чорбаджии ще ставате. Както я карате, и жените ни ще поискате. Пфю!

Дянко зачупи дългите си ръце и си отиде сконфузен. Акордеонът засвири отново и младите се хванаха на хоро. Този инцидент щеше да се ликвидира без последици, както се изрази Велчо Табакерата, ако не бяха се намесили Бойчански и Георги Каракашев. Те пристигнаха на площада и се смесиха с хората. И двамата си даваха вид, че съпротивлението на кооператорите си остава за тяхна сметка. Но и на двамата бе трудно да прикрият истинското си настроение, особено Каракашев, който гледаше всички с открита враждебност. Бойчански бе по-тактичен.

— Е, какво? Ще си играем хорото днес, а? — каза той. — Вижте, другари, нека си поговорим откровено! Никой няма нищо против

събора. Но той се пада в неудобно време. Днес трябваше да жънем, а не да клатим крака. Сто декара зърно щяхме да приберем, лошо ли е? Ако утре духне сухият вятър и прегори житата, зърното ще се изрони. Губим само ние. Сега всеки час е ценен. Като турим зърното в хамбара, тогава ще се веселим. Наесен съборът ще бъде по-хубав. И плодове ще има, и стока ще има... Сега какво е? Обрано време, нищо няма. Нека разсъдим като умни хора.

— Така е — обади се някой и отново настъпи мълчание.

— Искаш да кажеш, да тръгваме на нивата, а? — каза Каню Купов. — Още сега?

— Няма да е лошо.

— Не познаваш...

— Ваша си работа. Във вашия джоб ще влязат по-малко пари.

— Каквото с пет лева, такова и без тях.

Мъжете се засмяха, а Каню с удоволствие плю зад гърба си.

Георги Каракашев го изяждаше с очи. Нервно потропваше с крак и стискаше зад гърба си юмруци. Не издържа и каза:

— Трудоденят може да спадне и на един лев, щом има като теб мързеливци...

— Слушай, искаш ли да ти покажа нивите? Е-е къде са зад село — каза Каню. — Щом ти се жъне, иди. Днес на мен ми се ще да почина. Аз не съм ви слуга. Ако искам, ще работя, ако искам — ще лежа. Трудът е доброволен.

— Ти си член на кооператива, драги, и си длъжен да се подчиняваш на общото решение! Ясно ли е?

Петко Барабанов тикна ръце в джобовете си, поразкрачи се и мрачно се засмя:

— Колективът ли взе решение да се отмени съборът? Питахте ли хората? Щом има колектив, трябва всички да се съобразяват с него.

— Ръководството има право да решава такива въпроси...

— Няма право да отменя празници, които са останали, откак е българско. Какво ръководство сте, щом отивате против народа? Забранявате му вече и да се весели. Забранете му да се смее, заповядайте му да мълчи!

— На народа няма да заповядам да мълчи, на тебе ще заповядам! — каза остро Каракашев. — Знаем те какъв си.

— Нищо не можеш ми направи. Мокър от дъжд не го е страх. Мина онова време, когато можеше да ме плашиш с пистолет. Каквото и да ми сториш, все едно на умряло куче нож да извадиш.

Този камък бе хвърлен в градината на Бойчански.

— Я мълчи — каза той и направи нервен тик с рамото си. — За това, че стачкуваш, заслужаваш да те изхвърлим от стопанството.

— Де да ми направиш тази добрина!

Всички се засмяха така гръмогласно в полза на Барабанов, че на Бойчански му стана крайно неприятно. Той трябваше да разбере, че мъжете, както и младежите, бяха настроени против него, и да си отиде. Но тъкмо това обстоятелство изопна нервите му и го накара да им се противопоставя. Като повдигаше рамо и чупеше врат, той говореше остро и ги упрекваше в лекомислие. Младежите невъздържано му противоречаха. Така продължи цял час и разговорът се превърна в кавга. Бойчански се караше с цялото село и селото се караше с него. Това бе протестен митинг.

Целият ден мина вяло и скучно. Младежите напразно се опитваха да танцуват или да играят хоро. Настроението им бе потиснато. Всички изпитваха разочарование и обида. Най-после се разделиха на групи и почнаха да осъждат Бойчански и ръководството на стопанството. По-буйните протестираха и се заканваха, че и утре няма да излязат на жътва.

Възрастните стояха пред вратниците си, мърмореха и се черпеха на крак. До вечерта имаше много пияни, които открито държаха речи против Бойчански и порядките в стопанството. Малцина бяха ония, които разбираха, че Бойчански всъщност бе прав, като искаше да се започне жътвата час по-скоро. Повечето от хората се чувстваха оскърбени, защото бяха заклали агнета и похарчили пари за събора. За да изядат и изпият всичко, те се събраха през нощта по къщите. Викаха, играеха, пееха. Петко Барабанов, Каню Купов, Нико Пачев и още някои мъже ходеха от къща на къща и разнасяха психозата на съпротивлението. И същите хора, които през пролетта хвърляха камъни по къщата на Догановите, сега бяха готови да вдигнат ръце и хвърлят камък по стопанството.

Селото утихна след полунощ.

След всичко, което се бе случило вчера, Бойчански очакваше, че някои по-твърдоглави стопани няма да излязат на жътва или поне ще закъснеят. Нито за миг не допускаше, че хората ще се разбунтуват и ще оставят житата на произвола. Да се откажат от собствения си хляб — това би било глупост.

Осеновчани не мислеха да се откажат от хляба си. Те искаха да отмъстят на Бойчански, задето ги бе оскърбил, отменяйки своеволно вчерашния събор. Знаеха, че ако не излязат на жътва първия ден, както настоява Бойчански, ще го ядосат и ще го злепоставят пред околийския комитет на партията. Освен това много от стопаните смятаха, че житата са още „сурови“, за да се противопоставят на Бойчански. Изобщо всички, дори и ония, които го уважаваха, сега искаха да го уязвят по някакъв начин.

Бойчански разбра това, но късно. Като гледаше снощи пианските оргии по улиците и слушаше заканите на селяните, той си даде ясна сметка каква глупост извърши с отменянето на събора и това го смути. Хората го ненавиждаха и много възможно бе да не излязат днес на жътва. А ако не излязат днес, могат, увлечени от психозата за съпротива, и утре, и вдругиден да не излязат. Това се казва пълен провал на жътвената кампания, на държавните доставки и най-последно на неговия авторитет!

До девет часа в двора на стопанството се събраха около петдесет семейства. Останалите триста стояха по домовете си. Бойчански и Георги Каракашев се суетяха насам-натам и не знаеха какво да предприемат. И най-лошото бе, че всички ги гледаха като виновници за днешното събитие. Впрочем Каракашев не се чувстваше виновен. Той вършеше онова, което му внушаваше или заповядваше Бойчански, и сега не се стесняваше да показва на другите, че е бил маша в чужди ръце.

Всичко си оставаше за сметка на Бойчански. Така беше досега, така щеше да бъде и занапред. Той трябваше да превъзмогне бедата

или да я понесе.

Денят бе хубав. Лъхаше лек ветрец и носеше аромата на зрелите жита, които се стелеха в далечината, замрежени от сребърните нишки на маранята, натежали като злато, родни и примамващи. Но пътищата бяха пуси, пусто бе и селото. Бойчански гледаше тая красива, но мъртва картина и все по-ясно съзнаваше, че се е озовал в критично положение и че от изхода на това положение ще зависи неговата победа или неговото падение. Досегашният опит му подсказваше, че в подобни случаи минутата струва повече от година и колебанието удесеторява силите на противната страна.

— Другари — каза той на събралите се в стопанството кооператори, — да вървим на нивата! И останалите ще дойдат. Ако не днес — утре. Гладни няма да стоят.

Жътвата не започна нито весело, нито тържествено. Нямаше речи, нямаше и „първи сноп“. Хората запрегнаха две жътварки, взеха сърпове и се изправиха смутени пред едно море от двадесет хиляди декара. Всички коментираха поведението на „стачниците“ така, че Бойчански и Каракашев трябваше да си запушат ушите. Към обяд двамата тихомълком се измъкнаха от нивата и тръгнаха към селото.

Като минаваха покрай обора, видяха една крава да се щура из двора. Вратата бе отворена. Надникнаха вътре. Петдесет крави впериха очи и уши към тях. Надясно от вратата, опънал грамадното си тяло, заровил лице в сламата, лежеше Петко Барабанов и хъркаше непробудно. Бойчански и Каракашев се спогледаха. Този човек не само че отказа да жъне, но не бе поил и хранил кравите. Събудиха го. Той седна в сламата, изпръхтя и ги изгледа с помътени очи.

— Тъй си гледаш работата, а?

— Заспал съм...

— Защото цяла нощ пи и ходи да агитираш хората да не излязат на жътва! Ставай да подредиш добитъка и да отиваш на нивата!

Барабанов се изправи и кихна. В ноздрите и мустаците му се бяха набъкали осили. Като свърши кихането, той се изсекна в стената и проломоти:

— И без мене могат да зажънат. Боли ме глава... днес не мърдам никъде.

— Ще видиш дебелия край! — каза Каракашев и му показва юмрука си. — Няма да се церемоним повече с тебе. Мръсник си беше

и такъв си остана.

— Не обиждай бе, чучело! — изръмжа Барабанов и понечи да се измъкне навън. — Ако искам, ще работя. Направил съм минимум от трудолюбие — отсега нататък ще работя, когато си искам. Какво, ще ме плашиш ли? Извади пистолета де!

— И пистолет ти е малко, вражеска мутро! — извика разгневен Бойчански. — Не мърдай!

— На! — каза Барабанов, като го изгледа свирепо и му показва лакътя си.

Бойчански и Каракашев се оттеглиха към вратата и я затвориха. За тях нямаше никакво съмнение, че този човек не стачкува от глупост като мнозина други, а съзнателно вреди на стопанството. Може би той е организаторът на днешната стачка. Трябваше да го поставят натясно и хванат нишката на вероятния заговор.

Барабанов се спусна към тях и ги блъсна с лакти, за да се добере до вратата. Каракашев го хвана през кръста, подложи му крака и го катурна на пода. Сложи колене на гърдите му и каза задъхан:

— Няма да се отървеш лесно, гадино! Казвай защо подбуждаш хората към бунт. Заради попския празник или за... Сега ще ти светя маслото. Отиваш против закона, а! Говори!

Барабанов сгърчи грамадното си тяло и в следния миг скочи като пружина. С невероятна бързина грабна от ъгъла една лопата и се спусна към Каракашев. Той се сви до стената, очаквайки удара с вдигната към главата си ръка.

— Назад! — извика Бойчански и насочи пистолета си към него.

Барабанов се поколеба за секунда, но държеше лопатата вдигната. По всичко личеше, че ще преодолее смущението си и ще я стовари по главата на партийния секретар. Бойчански пусна един патрон встрани от него, за да го сплаши. Барабанов се стъписа и хвърли лопатата на земята. Тогава настъпи истински хаос.

Куршумът попадна в главата на една легнала крава и изглежда, че засегна някакъв център в мозъка ѝ. Тя откъсна въжетото, с което бе вързана, и почна да бяга из обора. Налиташе на другите крави и ги мушеше с рогата си. Те мучаха, късаха поводите и се бодяха една друга. По-слабите падаха, а другите ги мачкаха. Оборът се изпълни с пушилка.

Тримата мъже стояха като вцепенени до стената и никой не се сещаше да отвори вратата. Това продължи около четвърт час. Най-после Каракашев, когото една крава блъсна в гърдите и едва не му счупи ръката, успя да се добере до вратата и изскочи навън. След него излязоха и другите двама. Бойчански още държеше пистолета в ръка.

— Тръгвай напред, мръсноко! Заради тебе става всичко и ти ще носиш последствията!

След десет минути Барабанов клечеше в ниското и душно мазе на селсъвета. Не мина половин час, и Ригото, който пазеше отвън, отвори вратата и каза:

— Приемай гости!

Влязоха Каню Купов, Нико Пачев и Велчо Табакерата. Нико яростно се чешеше през джоба на потурите и крещеше като луд. Бяха го арестували, защото не си „знае езика“, и сега той показваше на какво е способен неговият език. Същевременно той бе и „доволен“, че отсега нататък ще има сериозна причина да протестира цял живот против стопанството.

Велчо Табакерата посрещна това неприятно събитие като истински „вилосов“.

— Искам да ви натъкна на вниманието факта, че ние сме арестувани несправедливо, тоест над нас е проявено незаконно насилие. С други думи казано, другарят Бойчански си превишава правата, обаче ние ще си дирим правото, както му е редът. — Велчо отвори табакерата си, поднесе я на другите бавно и продължително, за да видят голата жена от вътрешната страна на капака, и сам запали.

— Дрънкаш като побъркан — врякна Нико. — Хората го затварят в мазето, той говори за право. Няма право!

— Има — каза Велчо — и ние ще го дирим.

Докато Нико врякаше, а Велчо се мъчеше да го надвика, Барабанов седеше свит до стената и мрачно гледеше през прозорчето. Каню седна и заспа. Той беше махмурлия от снощи, пък и не можеше да стои седнал и буден.

Новината за арестуването на четиримата начаса се разнесе из селото, а след това и по полето. Братът на Барабанов, който минаваше за „по-разбран“, но едър и мрачен като него, хвърли сърпа и напусна нивата със семейството си. След него напусна и зет му също със семейството си. Останалите жътвари се изправиха на постата,

приказваха няколко часа и се изнизаха към село. Там ги очакваше още по-неприятно събитие. Кравата, която застреля Бойчански, бе умряла, след като бе тичала половин час из двора на стопанството. Около нея се трупаха хора, после отиваха в обора и гледаха другите пет крави, които се бяха осакатили — на една бе счупен крак, на друга — ребра, на трета — рогата. И всичката загуба бе по вина на Бойчански и Каракашев, които, както се говореше, затворили Барабанов в обора и го били. На всичко отгоре той лежи в мазето, а „те си развяват байрака“.

Селото, така тихо и пусто до обяд, сега се раздвижи. Едни тичаха към двора на стопанството, други към площада пред селсъвета, където се бяха събрали семействата на арестуваните. Народът прииждаше пред селсъвета и положението ставаше все по-тревожно и неудържимо.

Бойчански стоеше в канцеларията си в пълно бездействие. Съзнаваше много добре, че всяка изгубена минута е в негова вреда, и не знаеше какво да предприеме. Да освободи арестуваните, това означаваше, че се признава за виновен пред селяните и им дава възможност и занапред да се съмняват в справедливостта на неговите наредби. Да съобщи в околийския комитет или лично на Бурназов, това пък означаваше, че се признава за неспособен да се справи сам с положението. Защото в околийския комитет неведнъж му бяха намеждали, че той най-много ги безпокои, и то невинаги по значителни поводи. Искаха да му кажат, че от всички председатели на селсъвети в Околията той най-трудно се справя с работата...

Площадът се пълнеше с народ. Бойчански чуваше смесен шум от говор, детски викове или весели закачки. По нищо не личеше, че хората имат намерение да предприемат нещо сериозно. Това го успокои. „Ще постоят, ще си почешат езиците и ще си отидат. Трябва да запазя спокойствие!“ — каза си той и почувства облекчение. Но тъкмо в тая минута площадът затихна, като че хората изведнъж онемяха. Бойчански застана до прозореца и погледна навън. От другия край на площада идеха двама души. Димо, братът на арестувания Барабанов, и зет му. Те вървяха бързо и размахваха ръце така решително, че народът предугади намерението им и им стори път. Без да се спират, двамата се отпавиха към мазето. Някои тръгнаха след

тях. Ригото позакопча куртката си, попипа кобура на пистолета си и ги зачака.

Димо отстрани Ригото с рамо и започна да нанася ритници по вратата. Също направи и зет му. Ригото пипна кобура, ала не посмя да извади пистолет. Зачервен и гузно усмихнат, той се заканваше, че ще стреля, но същевременно отстъпваше назад. Вратата на мазето, теглена и от вътрешната страна, изпраця и се отвори. Народът весело завика и се втурна към мазето. Отвътре като плъхове наизлязоха арестуваните. Най-напред се показва Нико Пачев. Изпъчи се като козел и врякна, сочейки канцеларията на Бойчански:

— Де го онзи бе? Искам да го погледна в очите и да му кажа нещичко!...

Бойчански се дръпна от прозореца и вдигна слушалката на телефона. След като въртя пет минути, той влезе във връзка с Бурназов и му съобщи, че в Осеново селяните се вдигат на бунт.

На сутринта, още преди изгрев-слънце, старата победа на околийския комитет „вдигна прах“ по площада и спря пред селсъвета. Бойчански я очакваше от няколко часа. Впрочем той прекара нощта в канцеларията си, без да мигне и без да сложи нещо в уста, ако не се смятат цигарите. Като видя победата, той слезе от входната площадка и зачака Бурназов с глуповата и смутена усмивка. С всяка секунда го обземаше лошо предчувствие от тази среща. „Ще ме ругае или ще ми съчувства?“ — мислеше трескаво той и се мъчеше да отгатне настроението на Бурназов, като го гледаше как слиза от колата, как оправя дрехата си и как нарежда нещо на шофьора.

Бурназов тръгна към селсъвета с обикновената си бърза и дебнеща походка. Бойчански виждаше все по-ясно израза на кръглото му мургаво лице и все още не можеше да отгатне настроението му. Направи му впечатление, че мустаците на Бурназов бяха по-големи отпреди и закривиха цялата му уста. „Не е бръснат, а това значи, че е разтревожен“ — помисли набързо Бойчански и сам изпита хладна, потискаща тревога.

— Е, каква я наредихме? — каза Бурназов и мина покрай него, без да го погледне.

Бойчански прибра ръката си, която бе протегнал за поздрав, и тръгна след него. Забил поглед в подвижния широк гръб на Бурназов, той се усмихваше все така глуповато и се опитваше да изтълкува думите му.

Бурназов свали каскета си още от вратата, сложи на го на бюрото, прекара нервно ръка по косата си и едва сега погледна Бойчански твърдо и продължително в очите.

— Е, драги мой?... — Бурназов вкопча длани една в друга и поизкриви глава, очаквайки отговор от провинения ученик, за да му нанесе минута по-скоро определеното наказание. — До бунт я докара, а?

„Драги мой!“ Тези думи, в които имаше и ирония, и обвинение, изпълниха съзнанието на Бойчански и той веднага изтълкува значението им. Бурназов идваше не като приятел при приятел, а като по-горестоящ ръководител при по-нискостоящ, за да го осъди и измие ръцете си от създаденото положение.

— Думай де!

— Какво... Отказват да излязат на жътва, защото отменихме събора — каза Бойчански и вдигна рамене в недоумение.

— А защо го отменихте?

— Хм!... Нали те уведомих бе, Стояне! Нали и ти така нареди?

Бурназов отиде до прозореца и се загледа навън. Пушеше цигара и мълчеше като любовник, който търси причина да се отлъчи от дотогавашната си любовница и разговаря гърбом с нея.

— Не наредих, а се съгласих с тебе, одобрих намерението ти. Това са две различни неща, драги мой... Защото ти се доверих. Смятах, че познаваш местните условия, а ти си длъжен да ги познаваш. В едно село такъв акт няма да направи никому впечатление, в друго ще предизвика протест. Аз не мога да познавам характера и нравите на хората от различните села. Ти вриш и кипиш толкова години сред тях и предприемаш нещо, което не е по тяхната воля. Защо?

Бойчански мълчеше. Явно бе, че Бурназов иска да измие ръцете си. Това го огорчи и обиди. Не му оставаше нищо друго, освен да му каже какво мисли за него и да понесе сам последиците.

— Слушай, Стояне! — каза той развълнуван — Ето какво ще ти кажа...

— Няма какво да ми казваш! — Бурназов се извърна като отхвърлен от пружина и наложи каскета си. — Трябва да се действа! Всяко мъдруване сега е излишно и вредно. Да вървим!

„Аха, не иска да чуе истината, защото се чувства виновен. Това е добре. Бедата няма да се стовари само на мой гръб!“ — помисли Бойчански. Без да съзнава, че е изпаднал в положението на малодушен и безпомощен човек, който търси да се улови за сламката, той прехвърляше вината върху Бурназов. Тази мисъл — да прехвърли или поне да раздели вината си с Бурназов — влезе в главата му за първи път и го успокои. Не е ли истина, че бе съгласувал всяко свое действие с мнението на околийския комитет на партията и лично с мнението на

Бурназов? Какво право има той да държи тон на невинен ангел? Няма никакво право. „Напротив, неговата глава командваше, а моята ръка изпълняваше. Нека, значи, драги мой, да сме наясно по въпроса!“

На площада срещнаха партийния секретар Каракашев и председателя на стопанството Стоян Бадана. Бурназов се ръкува с тях. Изглежда ги късо и иронично като провинени глупци и подхвърли:

— Е, драги другари, какво смятате да правите сега?

Бадана скри късия си врат между раменете и се поизвърна настрани като вълк, с цялото си тяло. Каракашев гледаше пред себе си с кръгли, изцъклени очи и мълчеше. Не изглеждаше да е обезпокоен, а само объркан от събитията. Той отдавна бе прехвърлил кривите дърва върху гърба на Бойчански и с тъпо спокойствие изчакваше какво ще стане по-нататък.

— Не знам! — каза той и погледна към Бойчански.

— А кой знае? Нали си партиен секретар?

Каракашев взе този въпрос за обвинение и побърза да се оправдае:

— Бойчански знае. Той ми нареждаше всичко... Пък аз, значи, изпълнявах, и това си е... Ако искате, можете да ме свалите от поста партиен секретар. Тежка е за мен тая длъжност, което си е право...

— Да те „свалим“, а? — позасмя се Бурназов, за да прикрие гнева си. Той знаеше, че ако неблагополучието на работите в Осеново, както и в други села, задълбочи и стигне до провал, всички ръководители по места ще се опитат да излязат чисти за негова сметка, ала не предполагаше, че това може да стане така бързо и простишки откровено. Ето този Каракашев, който доскоро го гледаше в устата със страхопочитание и готовност да изпълни всяка негова поръка, сега му заявява в лицето, че е готов да напусне поста си, за да избегне всякаква критика или наказание. Същото ще направи и Бойчански. И така всички брънки от веригата ще се съединят, ще се опънат и тогава ще се види, че крайт на веригата стига до неговите ноздри. Ще подръпнат веригата и той подобно на мечка ще изпита болка и няма да може да се откачи. Да, в окръжния комитет някой вече е хванал веригата и се готви да я дръпне. Неведнъж бе предупреждаван да не се „увлича“ в процентите на масовизацията, а от други източници бе научил, че първият секретар, Атанасов, се е изказал строго и недвусмислено против него. В комитета очакват само едно-единствено

неблагополучие в околията, за да го zlepоставят или дори да го накажат.

Бунтът на осеновчани бе лична несполука на Бурназов и той реши да го предотврати на всяка цена, преди да е стигнал до ушите на окръжния комитет на партията. И сгрeши, защото действаше като човек, който бърза да заличи следите си от едно място, където е минавал много пъти. Той се уплаши за себе си и не разсъди, че „бунтът“ на осеновчани не е бунт, а просто и хитро средство, с което искаха да измъчат ръководителите на селото и най-вече Бойчански. Защото осеновчани много добре знаеха, че ако не излязат на жътва един или два дни, жътвата няма да пострада, но Бойчански ще излезе от кожата си. Бурназов не разбра това. Той се страхуваше от психозата на съпротивата, която се разпространява понякога като чума сред простите хора по най-незначителни поводи, и бързаше да прегради пътя ѝ.

Слънцето бе изгряло отдавна, но по нищо не личеше, че осеновчани се готвят за жътва. По улиците се мяркаха хора, но те не бързаха, а спокойно си водеха добитъка на водопой или пък си вършеха други работи. След малко пред вратниците почнаха да се събират мъже. Бойчански и Бурназов отидоха при първия вратник. Там бяха Велчо Табакерата, Пено Гълъбинкин, Димян и още няколко души. Бурназов се нахвърли най-напред на Велчо.

— Ти защо не си стоиш в склада, а клечиш тук? Не те ли е срам, домакин на стопанството си?

— Че какво да правя в склада? — каза Велчо и от смущение опъна джобовете на панталоните си. — Никой не идва да ми иска ни сърп, ни паламарка.

— Ще дойдат хората.

— Да заповядат, аз съм готов, ей го де е складът.

Бурназов се изчерви от гняв, прехапа мустака и избухна:

— Ти саботираш жътвената кампания и ще отговаряш за това! И от партията ще изхвъркнеш!...

Велчо се окопити и нареди цяла брoеница все къдрави и учени думи:

— Поначалo аз нямам никаква вина за положението, но става въпрос, че вие ме обиждате най-безцеремонно, тоест искате да кажете, че саботирам жътвата. Аз обаче искам да ви натъкна на вниманието

факта, че не аз, а други са причината за такова, с други думи казано, извънредно положение...

— Я не дрънкай глупости, а отивай да си гледаш склада! — викна му Бурназов. — Още сега! Марш! Дървен философ!

— Няма да обиждате, защото аз поначало...

— Поначало ти си саботьор, разбра ли?

— Тъкмо напротив, други саботират — опъна се Велчо и помръдна с рамене към Бойчански. — Него не искат хората, свалете го да не тормози народа и всичко ще се оправи.

— Какво? — извика Бурназов. — Ти ли ще нареждаш кой да ръководи селото? Околийският комитет на партията го е назначил и не си ти човекът, който ще го сменя. Я дай ключовете на склада, а после ще се разправяме с тебе. Дай ги!

— Не мога — каза Табакерата. — Цялото стопанство ми е предало ключовете, няма да ги дам на които ги поиска. А що се касае до изхвъркването ми от партията, аз съм готов. С други думи казано, по-добре да стоя извън редовете на тая партия, в която разни дребенци тормозят народа...

— Така е, така е! — обади се писклив женски глас. Беше Гълъбина. Тя отиваше с празни менци към чешмата, но като чу за какво говорят мъжете, спря при тях и се заслуша. Жълтото ѝ сплескано лице се бе покрило с червени петна.

— Видиш ли ги тези двамата? — посочи тя Бойчански и Каракашев. — Душата ми измъкнаха, докато ми вземат подписа! В пазвата ми бъркаха хайдутягите.

Мъжете се позасмяха, а Пено опъна дългата си шия от смущение. Погледна към жена си, но тя, както винаги, не му обърна внимание и оглуши махалата с ясния си глас:

— Махнете ги бе, другарю секретар! Свалихте добрия човек Христан и турихте на негово място тия пуяци само да се надуват. Христан турете, Христан!

— Другарко, това са мъжки работи — обърна с нея и меко каза Бурназов. — Ние ще се разберем, жените, си гледайте вашите работи.

— А, а! — писна Гълъбина. — Когато дойде ред да бъхтим на нивата, ходите подире ни, от мъжете повече се трепем, а сега: мъжки работи. Я гледай ти! Нали сме наравно бре, другарю секретар?

Гълъбининият глас събра още десетина души от махалата. Те се намесиха в разговора съвсем свободно и не само че не се смущаваха от Бурназов, но му противоречаха открито, искрено и грубо. Някои се опитваха да го иронизират. Бурназов разбра, че за да се държат с него така дръзко, те имат в ръцете си голям коз — жътвата. Всички повтаряха, че ако не се махнат някои хора от ръководството, няма да излязат на жътва. „Нека гори, нека се рони! И ние ще гладуваме, но и вие добро няма да видите. Държавата няма да ви поглади с перце!...“

Това бе хитро и подло измислено. Онзи, който го е внушил на селяните, знае много добре какъв стопански и политически удар представлява загубата на тридесет хиляди декара зърно, каква отговорност поемат ръководители от горе до долу. И Бурназов бе уверен, че тази игра е скроена от хора като тоя дървен селски философ Велчо, който никак не е глупав. За да сплаши селяните, той реши да го арестува на място и прати шофьора за колата. Вътре седеше милиционерът Ригото.

— Добре де! — каза Велчо пребледнял, хвърли ключовете на земята и с несигурно достойнство влезе в колата. — Истината ще излезе наяве, обаче да се има предвид фактът, че отивам невинен. Тъй да се знае...

Бурназов заръча на шофьора да се върне веднага и му даде знак да тръгва, но старата победа изкъркори и млъкна. Шофьорът напразно се мъчеше да я запали. Вдигаше капака, човъркаше мотора и когато бе уверен, че ще запали, трябваше отново да го бърника. Селяните следяха всяко негово движение с иронични усмивки и при всяка несполука на шофьора се смееха със злорадството на деца. И Велчо се разнесели. Опъна гръб на меката кожена седалка и каза:

— И колата разбира, че не съм виновен, затова не ще да тръгне. Риго, покрай мене и ти ще бърхаш пеш до града...

Селяните отново се засмяха. Бурназов стоеше встрани и с мъка се сдържаше да не наругае шофьора. В този миг той искрено го мразеше, защото рядко бе изпадал в такова неловко положение. Най-после колата потегли и селяните дълго я следваха с очи.

След много напразни усилия да възстанови нормалното положение в селото Бурназов бе принуден да свали Бойчански от поста председател на селсъвета и да постави на негово място Христан Николов. Каракашев също отпадна и длъжността му остана свободна до избирането на нов партиен секретар. Компромисът бе голям, но закъснял. Разсипията на осеновското стопанство бе започнала.

Духаше „черният“ вятър и ронеше житата. Петдесет декара ечемик така си окапа без сърп и жътварка. Най-много пострада добитъкът. В общата залисия никой не се сети да надникне в оборите. Четири телета и две крави бяха умрели от глад. Един кон се бе удушил, след като бе изгризал яслата. Другите бяха изпосталели и негодни за работа. Кравите, които се бяха самонаранили при изстрела на Бойчански, едва кретаха.

Хората сами поставиха Христан на мястото на Бойчански, но това не означаваше, че веднага ще се заловят за сърповете. Всички бяха възбудени, объркани или разочаровани от миналите и предстоящи загуби. Някои подадоха заявление да се отпишат от стопанството.

Цялата работа падна на плещите на Христан. Той бе предвидил тези събития и ги очакваше с тревога. Неведнъж бе решавал да се намеси и помогне за тяхното предотвратяване, но така Катинка му внушаваше, а и сам той разбираше, че трябва да стои настрана. Ако се намесеше, щяха да го обявят за съмишленик на враговете на стопанството, както сториха с Велчо Табакерата и някои други. По цял ден стържеше с рендето в дърводелницата, а вечер се прибираше направо вкъщи. Четеше книги и списания, които синът му изпращаше от града, и правеше сметки за строежа на Динчовата къща. Динчо и Тина останаха да живеят у тях. След първата си брачна нощ те влязоха в кухнята притеснени, хапнаха по един залък и станаха да си ходят.

— Тук ще си стоите! — каза така Катина. — Няма да ни подядете. Снощи приказвахме с бай ви Христан и така решихме. Ще си живеете в другата стая. Нашият син няма да се върне вече. Той е

голям човек — капитан. Ние при него може да отидем в града един ден, но той няма да се върне.

Динчо и Тина останаха у Христанови. Далече от семействата си, те се чувстваха щастливи и свободни. Още на другия ден станаха кооператори, а след месец бригадири. Динчо — на трета полевъдна, а Тина — на зеленчуковата. За половин година отработиха около четиристотин трудовни. През празниците Динчо вадеше камъни от кариерата. Христан набързо му направи „сметчица“ и му доказа, че ако пригответи камък, стопанството ще му отпусне кредит за две години да си построи нова къща с три стаи и балкон. Посъветва го да подаде заявление до управата на стопанството. Стоян Бадана се съгласи. Динчовата къща щеше да бъде първата в Осеново, построена с помощта на стопанството.

Материалите бяха готови, нямаше място за строеж. Димян не позволяваше на сина си да строи в двора му. Той живееше сам като плъх, измъчен от мръсотия и глад, ала не искаше да види нито сина, нито снахата. Динчо го жалеше и често изпращаше Тина да му занесе нещо за ядене. Той приемаше храната, а нея веднага изпъждаше от къщи...

Христан стоеше настрана от селските работи, но непрекъснато наблюдаваше действията на Бойчански и се топеше от мъка. Решаваше да напише изложение в окръжния комитет на партията или дори в Централния комитет, но размисляше и се отказваше. Най-после след убийството на Марин не изтрая, качи се на влака и отиде в окръжния комитет. Първият секретар Атанасов го изслуша внимателно. Пушеше и го гледаше право в очите, сякаш искаше да се увери, че Христан не влага нищо лично в своя разказ. Най-после притвори очи, помисли един миг и каза: „Вие говорите истината. Напоследък и до мене достигнаха сигнали за неблагополучието на работите във вашите села. Трябва да се сложи край на тази партийна самодейност.“

След половин час Христан пътуваше обратно към село. Думите на Атанасов го успокоиха, а и сам той виждаше, че събитията се развиват в негова полза. Немислимо бе начело на партията в село да стои един самовластен господар и да върши каквото намери за добре „от името на народа“. Това не можеше да продължи повече от месец или година. „Защото ако партията недовиди, ако народът не проумее,

времето ще си каже последната дума! — мислеше Христан. — А времето, сегашното и бъдещото, е наше, само наше...”

Сутринта още не бе закусил, когато пред вратата спря победата на околийския комитет. Кака Катина, която бе навън, притича в стаята разтревожена и извика.

— Христане, Бурназов идва у нас. Ами сега...

Дърводелецът погледна през прозореца и видя Бурназов да крачи по двора. Почука на вратата и влезе в стаята. Христан стана и се изправи срещу него.

— Ето какво! — каза Бурназов с мрачно изражение на лицето. — Поемаш длъжността председател на съвета. Бойчански се отстранява по решение на комитета. Съгласен?

Дърводелецът си спомни как Бурназов го бе повалил с един удар. Можеше да му зададе някои въпроси, за да го zlepостави и огорчи, но го жалеше. Защото Бурназов наистина бе жалък. Гледаше в пода или някъде встрани и хапеше мустак. От гордостта и господарската му самоувереност не бе останал помен. Молеше за помощ онзи, когото ненавиждаше...

Христан кимна с глава в знак на съгласие. Повече нищо не каза. Бурназов се извърна и излезе от стаята. Вмъкна се в колата си и изчезна. Дърводелецът взе лист и писалка и седна до масата. Кака Катина го гледаше в ръцете. „Сине, правдата възтържествува, баща ти!“ Надписа плика и отиде да го пусне в пощенската кутия. На излизане се обърна към жена си и каза:

— А сега, како Катина, на работа!

Като пусна писмото до сина си в пощенската кутия, Христан влезе в селсъвета. Ригото му козирува, двамата служители станаха на крака. Деловодителят му предаде ключовете на канцеларията. Христан поръча да повикат Бадана и Динчо. Те дойдоха скоро. Тримата влязоха в канцеларията и стояха там цял час. Решиха да поискат помощ от командира на пехотния полк.

На другия ден следобед пристигнаха с камион сто души войници. Една част настаняха в крайните къщи покрай реката. Привечер цялото село се извървя да ги види. Войниците се веселиха до късно. Повечето от тях бяха селски синове и се радваха, че ще поработят на полето. Всяка сутрин те отиваха под строй на нивата и работеха много, но и много ядяха. А с храната бе трудно. По това

„обрано“ време нямаше нито зеленчук, нито месо. Първия ден заклаха една мършава крава, втория ден друга. И като нямаше какво друго да им дават, започнаха да колят наранените крави и телета. Лагерът се превърна на езически храм, където всеки ден принасяха в жертва по един рогат добитък.

Над селото и полето се разнесе вкусната миризма на курбан. Тя привличаше старците и децата, които се тълпяха около казаните и се облизваха. За ненаситния Димян тия дни на разхищение бяха истински празници. От изгрев-слънце клечеше при войнишкия казан с празна тенджерата в ръце и чакаше да се свари месото. Войниците готвачи не бяха скъперници. Месото бе много, а не можеше да се остави за другия ден, защото се вмирисваше. Пълнеха тасчетата на децата и си гледаха работата. Димян им поднасяше тенджерата си по няколко пъти. Войниците не му отказваха. Неговият нечовешки апетит започна да ги забавлява. Сипваха му колкото иска и го наблюдаваха. Той се оттегляше на сянка под върбите, лягаше като пес и лапаше горещия курбан. После завиваше с кърпа лицето си да не го хапят мухите и спеше до вечерта с изпъкнал корем и протегнати към реката мръсни крака.

Вятърът отнесе миризмата на курбан и към съседното село, където живееше много цигани. Те пристигнаха още на другия ден с по пет-шест деца и предложиха услугите си на стопанството. Казаха, че искат да изкарат по някой лев и ще се хранят „от себе си“. Бадана ги прие. Те се настаниха от другата страна на реката, точно срещу войнишкия лагер. На сутринта първи отидоха на нивата и зажънаха като „бесни“. До обед повалиха около десетина декара пшеница. Викаха, пееха, не изправяха глави. Но това бе за кратко. Циганският им огън угасна със залязването на слънцето. Вечерта прехвърлиха реката и се навъртяха около войнишкия лагер. Лицата им лъщяха от пот, очите им не се отлепваха от казаните. Командирът на ротата се готвеше да ги изпъди, когато един млад, сух циганин извади кларнет и засвири. Отпървом подхвана бавна песен, на ядене и пиене, после засвири кръшно маане. Очите на циганите пламнаха. Жените измъкнаха отнякъде две дайрета, накичени по краищата с бели чинели и звънчета. Веселбата започна. Двама млади мъже застанаха един срещу друг и запретнаха ръкави. Пълнолика руса циганка вдигна дайрето над главата си и зачука по опънатата кожа. Същото правеше и

една млада тъмнокоса циганка. Не само двамата мъже играеха. Играеха всички цигани, дори и децата, като наподобяваха с пръстите си кастанети. Викаха, чупеха рамене, подучваха двамата играчи да се кълчат по-добре и да правят ония изискани и донейде срамни движения, които довеждат циганите до възторг. Около петстотин души, застанали в кръг, гледаха играта и неволно подскачаха на място. Всички бяха забравили умора и глад.

По едно време Шукри, бивш конекрадец, с черно разбойническо лице и черни изпъкнали очи, поразкърши снага и пристъпи към играчите. Циганите радостно подвикнаха и му сториха място. Шукри застана сам в кръга. Свирачът угодливо навири кларнета си към него. Шукри му каза нещо и циганите одобрително зашумяха. Кларнетистът засвири тежък чорбаджийски кючек. Първите ноти прозвучаха като дълго потискана страстна тъга, сякаш някой млад затворник, застанал до решетката, гледа света и пее за своята зла участ. Шукри свали чалмата си и с презрение я хвърли в ръцете на циганите. Разви червения си пояс и без да изпуска нито един такт от кючека, застла пояса на земята и почна да играе по него. Свирачът ходеше подире му, свиреше тежко и тихо на ухото му, плачеше, стенеше, мечтаеше, Шукри се спираше на място, друсаше едновременно корема и яките си плещи или пък вдигаше очи нагоре и някаква тъжна и жестока усмивка озаряваше красивото му лице.

Изведнъж младият затворник, който пееше с тъжните звуци на кларнета, счупи решетките на своя затвор, излезе навън и се срещна с живота: с неизбродните житни полета, с повея на вятъра, с волните сини пътища, с катуните, с малкото момиче в розови шалвари... Шукри трепна, протегна ръце напред и извика:

— Ашара!

Кларнетът изпусна въздишка и в изблик на безумно щастие изпълни нощта с радостни трели. Ашара кацна като пеперудка на червения пояс, разтърси дайрето си над главата и заигра. Тя бе момичето, за което тъгуваше младият затворник. Тя го чакаше да му отдаде своята любов.

Тя бе татаркиня с черни дълга коси и полегати замрежени очи. Чаровна магия излъчваха тия очи. „Ашара, Ашара!“ — викаха ѝ с възхищение циганите и тя хвърляше гюбеци, като се огъваше ту с плавни движения на змия, ту пък се спираше срещу Шукри и замряла

от страст, с тръпнещи гърди и развълнуван корем, разтърсваше дайрето с тънката си мургава ръка. Бе запалена от играта, но коварният ѝ усет на източна жена бе буден. Тя забелязваше сред стотиците възхитени очи и пламналите очи на младшия лейтенант. С меко и гъвкаво движение отстъпи до края на пояса, дето стоеше лейтенантът, и опря тръпнещия си гръб на гърдите му. Това движение изглеждаше случайно, но лейтенантът неволно протегна ръка към нея и лицето му се покри с червенина.

Ашара дръпна кларнета от устата на свирача, разтърси дайрето за последен път и играта свърши. Когато селяните се разотидоха по къщите, циганите насядаха на края на войнишката трапеза и се нахраниха. Ашара разнасяше ядене и пълнеше тасчетата им до насита.

Димян се гърчеше в предсмъртни болки под една върба. Разголил косматия си корем, лежеше по гръб и скубеше тревата. Докато циганите играеха, той сам си бе напълнил няколко пъти тенджерата с тлъстини. Най-напред мислеше да скрие една част за утре и пресипа половината в друга тенджера. После, като се позасити и го домързя да отиде до казана, изяде я и заспа. Стомахът му изпъкна, втвърди се като камък, притискаше дробовете му и му пречеше да диша. Опита се да стане, но краката му трепереха и се подгъваха. Виеше му се свят. Повдигаше му се, ала не можеше да повърне, защото стомахът му не бе свикнал да връща онова, което бе приел.

— Умирам бе, хора-а! — викаше той, но никой не го чуваше.

Хвана се за дънера на върбата и полека-лека се изправи на крака, но в същия миг политна назад и падна в реката. Едва на другия ден привечер войниците готвачи, учудени, че не виждат своя постоянен „клиент“, попитаха за него, надникнаха под върбата и видяха там скъсаната му капела...

Две седмици в Осеново бе весело и тъжно.

Догановите наблюдаваха събитията в село отстрани и ги тълкуваха всеки посвоему. Мануш бе изненадан от бунта на кооператорите. Макар да бе накърнен и обиден от управата на стопанството и лично от Бойчански, той не оправдаваше съпротивата на селяните. Според него те можеха да протестират по друг начин и по друго време, но не и по жътва, за сметка на хляба. Като минаваше покрай обширните кооперативни ниви и гледаше как житата се диплят от лекия повей на вятъра, как тежките зърна се ронят по земята, той изпитваше мъка, че хлябът, отглеждан с толкова труд, пада и гине в земята. Не жалеше кооператорите, но и не злорадстваше от тяхната загуба. Мъчно му бе за хляба, без да знае нищо, и това бе едничкото чувство, което го вълнуваше по време на събитията. Понякога му минаваше през ум да вземе сърпа и паламарката и да отиде на нивата заедно с ония кооператори, които не се бунтуваха, и да покаже как се жъне и как се прибира такава хубава реколта на ония, които се бунтуваха. Това бе желание, породено само от страстта към труда, и ако не бе така горд и честолобив, сигурно щеше да отиде на чуждата нива.

Юрдан открито злорадстваше. Ехидната и плаха усмивчица, която напоследък бе придобил, сега не слизаше от лицето му. Цял превърнат на слух и зрение, той се въртеше из двора и надничаше през портата да види и чуе как се развива революцията. Той вярваше, че е започнала повсеместна революция, ала не смееше да излезе навън и да се присъедини към бунтарите. „И пръст да не помръдна за новата власт, тя пак ще ме облажи. Всички знаят как пострадаха Догановите“ — мислеше Юрдан и готвеше на всекиго от „сегашните“ съответното наказание. За човек като него, пострадал от сегашната власт, бе трудно да се въздържи да грабне един кол и да нанесе последния удар. Но кошмарният страх бе изпълнил цялото му същество и не му даваше покой. Той се усмихваше и потриваше ръце, но вътрешно трепереше като трескав. А вечер, както и по-рано, сънуваше, че къщата им гори и

Бойчански усмихнат сочи пожара. Към този сън се прибавиха още няколко, и то по-страшни. След като отминеше пожарът на къщата, Юрдан се виждаше окачен на въже, а Бойчански ритваше сандъка под краката му. Или пък го връзваха за краката и го пускаха в някаква яма така, че устата му се пълнеше с пръст и го задушаваше. Всъщност той не спеше, а сънуваше кошмари. Страхът не го напускаше и денем, особено когато разбра, че бунтът не е никакъв бунт, а протест против Бойчански. Не можеше ли Бойчански да си науми, че „в тая работа имат пръст и Догановите“? „Ако си науми това (а от него всичко може да се очаква), тогава. Юрдане, вземай сбогом със своите и — към онова местенце, където вече беше веднъж. Само че този път май няма да се отървеш лесно. Този път работата е по-сложна. За бунтове и разни протести лепват най-малко петнадесет години...“

Така че събитията в селото, вместо да зарадват Юрдан, в края на краищата го уплашиха. Страхът се изписа по лицето му така, че Мануш просто не можеше да познае брат си. Нямахме го вече онзи Юрдан, по-възрастния син на Тодор Догана. Горд, честлюбив и самостоятелен, който внушаваше уважение както с външността си, така и с добродетелите си на работлив и честен човек. Сега имаше един отслабнал от нечисти терзания Юрдан, подгърбен, постоянно застанал нащрек, с плаха и нечиста усмивчица на уста. Вървеше предпазливо и говореше тихичко.

— Аха, значи, ти така, а? — подхилваше се той на Мануш. — Значи, ако не те е никак си срам де, ще грабнеш сърпа и — на тяхната нива! Дотам можеш да я докараш, а?

И докато се присмиваше на брат си, че му е жал за хляба, който се рони на вятъра, Юрдан реши да отиде със сърп на кооперативната нива. Ден, два, не повече. Да го видят всички, да го види и запомни Бойчански. Какъвто и да е той, но няма да забрави, че в такива тежки дни, когато другарите са му обърнали гръб. Юрдан Доганов, частникът, е отишъл да спасява кооперативния имот, тоест да помага на самия Бойчански.

Юрдан реши да отиде на кооперативната нива, ала не отиде направо там, а се отби при Бойчански да иска „разрешение“ от него, да набие като гвоздей в паметта му своя благороден жест. Докато вървеше към селсъвета, той трепереше, защото отдавна не можеше да понася равнодушно погледа на Бойчански. Срещна го на ъгъла в първата

улица. Бойчански не повярва, че Юрдан иска да говори с него, и се спря с нежелание. Като видя хитрата и както му се стори, ехидна усмивчица на Юрдан, през главата му минаха много неприятни мисли. Първата мисъл бе, че онзи иска да му говори нещо във връзка с отношенията на Киро и Славина. Това бе достатъчно, за да кипне от омраза. „Какво, да не идва да се сватосва, да не би да са раздрънкали из село, че техният син е опозорил дъщеря ми?“

— Такова бе, Раде... — започна Юрдан, без да го гледа в очите. Той бе жалък, но Бойчански тълкуваше състоянието му по-другояче. В усмивчицата му виждаше не страх и тревога, а мръсната гордост на селския баща, чийто син, виждате ли, завъртял ума на дъщерята... чия дъщеря, мислите — на Бойчански. И не само ума ѝ завъртял, а има и нещичко черно на бяло. Ехе!

— Казвай! — изръмжа Бойчански.

— Рекох да помогна и аз. Ти може да мислиш каквото си искаш за нас, разни народни убийци да наричаш, то си е твоя работа. Но аз искам да помогна честно, защото, като гледам, сърцето ми се свива. Било що било, нека му турим кръст.

Бойчански не разбираше какво иска да му каже Юрдан и го гледаше с все по-нарастващо презрение. Най-последно направи нервен тик с глава и извика:

— Какво бърбориш ти бе! За каква помощ?

— Като гледам как се рони хлябът на нивата без сярп и паламарка, сърцето ме боли. Ще разрешиш ли, значи, да отида да жъна на вашата нива де...

Бойчански го слушаше и се чудеше как може този човек да си позволи такава дързост. Да иска „разрешение“ от него като председател на селсъвета не други път, а тъкмо днес, когато бе свален от поста си и цялото село го знае. Не е ли това нагла подигравка, не е ли предизвикателство! Бойчански едва ли щеше така много да съжaliaва някога, че загуби властта си над хората, както сега, когато гледаше пред себе си ехидната усмивчица на този човек, когото мразеше повече от всичко.

— Слушай! — каза той и лицето му побеля като вар. — Да се махаш веднага, защото ще те застрелям. И да знаеш, че още съжaliaвам, задето не настоях, където трябваше, да ви тикнат в затвора. Но още не се е разминало, разбра ли?

Юрдан също побеля и заднишком се оттегли. Вървеше към дома си като попарен и не можеше да повярва на ушите си. Макар да бе се превърнал на слух и зрение тази сутрин, все пак не бе успял да научи новината за уволнението на Бойчански. Той бе така уплашен, че не можеше да скрие нищо от Мануш.

— Ей, че плюнка си станал! — каза Мануш, като го гледаше с презрение. Той отдавна наблюдаваше промяната у брат си и никак не проумяваше на какво се дължи тя. Отдаваше я на неговия пресметлив нрав и повече го ненавиждаше. — Мижитурка си ти! Нищо човешко не е останало у тебе!

— Защо, защо? — бързо подхвана Юрдан. — Защото се страхувам ли? Човекът върви по следите ни като копой, а ти ще ми разправяш за разни плюнки и мижитурки. Разправяй си ти!

— Той си изпя песента, а ти ходиш да му се усукваш. Какво ли ще правиш пред новия председател, а?

Юрдан бе искрено изненадан, като научи, че Бойчански не е вече председател на селсъвета, и малко се поуспокои. Все пак страхът не го напущаше напълно.

— Знаеш ли дърводелецът какво разправяше веднъж на едно събрание? Бистреше политиката де. Англичаните, казва, имат две партии, не знам какви ги каза там... Та те, казва, идват на власт една след друга, но са си едно и също нещо. Смяна на правителството има само за очи... И нашите са така. Днес един е на пост, утре друг, но политиката им е една и съща. Този дърводелец няма да обърне друга политика. А щом е така, от него ще очакваш същото... Зелен си ти още, не ги разбираш тия работи.

Портата скръцна и в двора влезе Тодю малоумният. Овчийт му калпак бе нахлузен до веждите, пъстрата торба висеше до коленете. От антерията му се подаваха висулки дреб. Юрдан, както винаги, го гледаше с погнуса.

— Хвърли тая пущина от главата си, ще изгориш!

— Кучето не си хвърля козината и зиме, и лете! — каза Тодю и се засмя високо и превзето. Студените му очички блуждаеха нейде встрани. Той никога не гледаше онзи, с когото разговаряше.

— Кой те премени пак? — каза Юрдан, като го разглеждаше с насмешка.

— Баба Лефтерия ми даде антерия. Бог милей за Тодя, затуй гол не ходя. На всички добро струвам и не се преструвам.

— Какво чучело си ти!

— Хайде, не закачай човека — каза Мануш. — Гладен ли си, дядо Тодьо?

— Ако не за корема, за торбата ще взема! — каза Тодю и размаха тоягата си към одаята, където спеше вечер.

След смъртта на стария трябваше да напъдят Тодю, както го напъждаха всички хора. Тодю сам очакваше това и когато Юрдан и Мануш се върнаха от града, започна да събира багажа си в торбата. Най-много се страхуваше от Мануш. Вечер се връщаше тихичко и лягаше под навеса, а сутрин ставаше рано и се запиляваше из село. Но една вечер Мануш сам отиде при него и го накара да си легне в одаята. Това бе малка постройка, замазана с жълта пръст. Имаше две стаички. Едната служеше за килер, другата за лятна кухня. След смъртта на стария започнаха да готвят в неговата стая и лятната кухня стоеше празна. Мануш скова тесен креват от дъбови дъски и накара Калинка да му сложи матрак със слама. Така приготвиха легло за Тодю. Отпървом и Мануш се гнусеше от него, но отпосле почна да го жали. „И той душа носи — казваше на Калинка, — не е хубаво да се търкаля като куче по двора. Няма да ни подяде. Каквото без него, такова и с него.“

И жените жалеха Тодю. Даваха му храна, изкърпваха дрехите му, подмитаха стаята му. Не забравяха, че през ония дни, когато бяха сам-сами в цялото село, Тодю им дойде на помощ. Калинка се боеше от него. Ако се случеше да мине вечер покрай одаята, тя виждаше през прозорчето как Тодю седи на кревата като вдървен и гледа в стената с празен поглед. Или пък стои пред торбата си и вади от нея разни дреболии: агнешки кокалчета, дрипи, железца и разни ненужни вещи, които събира по пътищата. Понякога се изправя пред малката иконичка, която Юрданица бе окачила на стената, гледа я с часове и се кръсти с бързи и небрежни движения. Ляга си, както е облечен — с цървулите, с антерията, калпака и торбата през рамо. Само тоягата му стои изправена на стената. Лежи като мъртвец и гледа тавана с будни очи. „Спи или мисли за нещо? За какво мисли? Имал ли е някога близки, жена, деца?“ — питаше се Калинка и бързаше да отмине одаята. В живота на малоумния имаше нещо тайнствено и необяснимо,

което изпълваше нежната ѝ душа със смут и страх. Но тя се грижеше за Тодю и винаги, когато му направеше някоя услуга, изпитваше тиха и дълбока радост.

Само Юрдан не можеше да го понася и се заканваше да го изгони.

— Жив въшкарник! — каза той, като го гледаше в гърба и се усмихваше кисело. — Нека се скита из село! Не го ща в двора си!

— Остави човека! И той душа носи.

— И гърло носи.

— Де, де! И комат хляб ти се свиди.

— Не ми се свиди, а го нямам. Тази година и за комат не изкарахме. Трябва да купуваме.

— Няма да умрем гладни.

— Ти все много знаеш. Все ги вършиш едни, та после... всички си бием главата!

— Какви ги върша, кажи де! — викна неочаквано Мануш и пребледня. — Кажи, че съм убиец! Да, аз имам вина за убийството, защото вярвах, че така ще се спасим. Но аз не исках баща ни да умре. Исках сам да убия! Кръвта ми го искаше. Ръцете ми сами посягаха за ножа. Кой можеше да ми попречи да убия? Никой. Тате прибърза, за да ме спаси от грях. Отнесе греха, а на мене остави страданието. Два човешки живота погинаха от моето желание да мъстя. Но аз не съм убиец. Аз съм честен... Ето, сърцето ми е чисто. Ако съпругът убие от ревност жена си, кой ще определи вината му, ако се знае, че е обичал жена си повече от всичко на света? Законът? Законът не ги разбира тия работи. Законът никога няма да узнае как обичах аз бащината си земя...

Мануш млъкна и се загледа в земята. Сега не се чувстваше така виновен за смъртта на баща си, както някога. Не защото бе забравил вината си, а защото душата му неудържимо се стремеше към спокойствие. Искаше да гледа света със светли очи и чисто сърце. Искаше да се радва на живота и да предаде тази радост на децата си. Това бе обновителен процес, това бе оздравяване на един ранен живот. Мануш го чувстваше всеки час и ден и като болник, който отново открива прелестта на света, тръпнеше от радост за своето оздравяване. Той погледна брат си с надежда да срещне в очите му съчувствие, но

Юрдан се подхилваше хитро и цинично. Тогава Мануш изпадна в изстъпление. Наведе се, грабна един камък и замахна:

— Махай се или ще те убия!

Юрдан отстъпи назад уплашен и почна да шепне като на себе си:

— Ще се махна. От тебе, от двора, от къщата... Ще ида там, в града. Само да си дойде Киро...

Киро си дойде. Беше в края на вършитбата. Над селото, притихнало под огнения зной на слънцето, се носеше дъх на прясна слама. Киро слезе от рейса в Житница и оттам мина направо през полето. В едната ръка носеше дъсчен куфар, в другата стискаше сакото си, обърнато с хастара навън. Ризата му бе разкопчана до под гърдите и в мургавата ямичка на ключиците му лъщеше пот. Отвори портата и влезе в двора. За разлика от други път сега всичко му се виждаше пусто, остаряло и чуждо. Къщата сякаш се бе смалила и потънала в земята, оградата разкривена, овошките в градината прашни и унили. Домашните му работеха на хармана, Мануш вееше зърно, до него Юрданица отмяташе с мрежата отвятото. Юрдан склаждаше слама. Тодорчо, който се случи на двора със стомна вода, пръв видя батю си Киро и извика към хармана:

— Бати Киро си иде!

Всички се изправиха с вили и лопати в ръце и загледаха към двора. Юрданица не се стърпя и отиде да посрещне сина си.

— Очите ни се изгледаха. Ха днес, ха утре... Снощи не съм мигнала до късно. Тропне нещо отвън и аз слухтя. Днес, думам на стринка ти, сигурно ще си дойде — говореше Юрданица и не откъсваше очи от сина си. — Ами ти, майка, защо не писа кога ще си дойдеш? Да те посрещнем?

— И аз не знаех точно в кой ден ще ни уволнят — каза Киро, като вървеше, без да се спира. — Снощи ни пуснаха и аз тръгнах.

— Свърши я пущината, а? — каза Мануш, като се ръкуваше с него. Той искаше да каже още нещо, но Юрданица го прекъсна:

— Седни де, седни, почини си! Сякаш си отслабнал. Пролетес, като си дойде, по-загладен беше.

— Ехе, ти пък все за това... Добре си е той! — каза Юрдан. И той бе радостно смутен от пристигането на Киро, ала не се суетеше като жена си, а стоеше с дървената вила в ръка и се усмихваше.

— Я да не стърчим тука, а да отидем вкъщи. Хайде, Кире, да отидем вкъщи да похапнеш, че си гладен. Така де! Защо ще стърчим тука? После, като духне вятър, ще го отведем. — Юрданица хвана Киро за ръка и го поведе.

Тодорчо с удоволствие понесе Кировия куфар.

— У, че мирише на нафталин! Защо бе, тате?

— Като отидеш в казармата, ще научиш — каза Мануш и тръгна подир другите към къщи.

Седнаха на пруста. Там бе сенчесто и хладно. От крайната стая излезе Калинка. Тя току-що бе кърмила детето и докато се ръкуваше с Киро, с другата неволно опипваше и дозакопчаваше блузата си.

— Ах, Кире, добре дошъл! — рече тя със своята свенлива и ласкава усмивка.

— Как си, стринке? — попита Киро и стана от стола си.

Калинка пое ръката му и я целуна бързо и срамежливо.

— Ех, стринке, докога ще ми целуваш ръка! — каза Киро, но в гласа му не се долавяше насмешка. — Аз вече остарях...

— Девер си ми, Кире. И да остарееш, пак ще ти целувам ръка. Ти си ми носил байрака на сватбата.

Двамата се гледаха със свян и уважение, което винаги бяха изпитвали един към друг. Сближаваше ги не само традицията, според която стринката и деверът са длъжни да се почитат и уважават, но и някаква тайна на младостта. Киро винаги бе чувствал, че само стринка му го разбира за всичко само с един поглед, защото бе най-младата жена вкъщи. Калинка пък се отнасяше с него с онова нежно и мило покровителство, което младите жени обичат да упражняват над още по-младите мъже в семейството.

Юрданица сложи пред Киро малка софра и набързо я отрупа с гощавка. Наля и ракия. Всички се чукнаха за госта. Киро не бе гладен, но от време на време похапваше по някой залък, защото майка му непрекъснато го подканяше. Той посягаше по-често към ракията. Като изпи третата чашка наведнъж, извади от джоба си кутия с цигари. Всички млъкнаха и едва сега забелязаха, че показалецът на лявата му ръка е пожълтял от тютюн. Юрданица отвори уста да каже нещо, но замълча, сведе очи към софрата и почна без нужда да подрежда яденето. Юрдан изглеждаше смутен. Мануш се усмихваше с крайчеца на устата си. Тодорчо гледаше батко си Киро със светнало лице и му се

възхищаваше. Още довечера щеше да се похвали на другарчетата си, че батко му Киро се е завърнал от служба, донесъл е дървен куфар, на който е написано името му е химически молив, и че пуши цигари.

В Догановото семейство никой от мъжете не бе пушил. Това се смяташе за порок или за нещо вредно и срамно. И като гледаха как Киро вири цигарата под носа на баща си, всички се почувстваха някак обидени. С пушенето си Киро сякаш им показваше, че в техния дом вече няма оная задръжност и уважение един към друг, с което бяха живели години наред. Но той бе гост и никой нищо не можеше да му каже.

Киро като че не забелязваше упрека на домашните си. Напипа кибрита в джоба си, драсна клечка, запали си цигарата и смукна с удоволствие. После хвърли клечката с движение на опитен пушач, смукна още веднъж и загледа някъде над главите на другите. От мургавите му трепкащи ноздри се източих дим и плувна над главата му. Тодорчо с възторг следеше малките синкави кръгчета, които бавно се разтапяха във въздуха.

— Та ти пишеше, че искаш да останеш в града на работа — каза Юрданица, за да наруши неловкото мълчание. — Не ти ли се свиди тука? Я виж каква къща, какво ширине. Де ще се вреш из градските фабрики?

— Аз реших вече. Пък и работа си намерих в Сухия док. След десет дни ще постъпя с двама приятели от ротата. Сега чакам писмо.

Киро смукваше от цигарата и разсеяно гледаше към двора. Той говореше небрежно, защото не намираше за нужно да убеждава родителите си, нито пък да иска разрешение от тях. Той бе решил бъдещето си сам, и то преди година. Юрдан чувстваше, че трябва да каже нещо, ала не знаеше какво и как да го каже. Преди да си дойде Киро, той се уповаваше само на него. Ще се вдигнат от село, ще отидат там, в града, и ще заживеят спокойно. Ще работят, ще вадят сухи пари и никой няма да им виси на главата, както тук. По дяволите земята, дворът, къщата... Толкоз хора живеят без земя, без двор и къща! Човек на всичко свиква!... Така мислеше Юрдан, но сега, като разбра, че Киро наистина ще отиде в града, започна да се колебае.

— А ние какво ще правим? — каза той и неволно погледна към Мануш.

— Ще дойдете с мене.

— Не говори така бре, майка, че лошо ми става — обади се Юрданица. — Как ще напуснем двор и къща, та да ходим по градищата! Дума да не става. Ако се откъсна оттук, ще умра!

—пейзани сте вие! — каза насмешливо Киро.

— Пезани ли? Какво е това? — наивно запитва Юрдан.

— Прости хора сте — обясни Киро. — От носа си по-далече не виждате. Заровили сте носове в селската кал и не виждате какво става по света. Нов живот започва, социализъм се изгражда. Няма вече капитал, няма частна собственост. Какво си мислите вие: комунистите ни вземат земята! Комунистите каквото вземат, на народа го дават, искат да направят живота по-справедлив. Ще разберете вие защо става всичко, защо се премахват междите, но по-късно. Сега сте си слепи.

— Говориш така, сякаш бащинията ти е отмиляла — каза Юрдан. — Сякаш не си се родил на тая земя.

— Не ми е отмиляла, тате, но какво да правя тук? Моето бъдеще е в града. Строят се заводи, фабрики, търсят се работни ръце. Земята ще се работи отсега нататък с машини, с по-малко хора, но ще дава по-голямо производство. Така е в Съветския съюз, така ще бъде и у нас. И аз ви казвам: отваряйте си очите навреме. Няма връщане вече. Бедните са сто пъти повече от богатите. Тяхна си е властта, тяхно е и бъдещето. Не си чукайте главите, не си тровете живота, а запретвайте ръкави.

Киро стана от трапезата и се отправи към мивката. Вървеше бавно, без да поглежда встрани, защото нищо не привличаше погледа му. А какъв бе по-рано! Още като влезеше вкъщи и хапнеше, бързаше да отиде в обора, да види добитъка, ходеше из двора, обикаляше градината, питаше за всичко: колко килограма прасе са заклали, колко храна са изкарали от нивите и какви планове имат за идната година. Ако бе пролетно или лятно време, веднага се хващаше за работа редом с баща си и чичо си и чакаше с нетърпение да се уволни. Сега за нищо не попита, нищо не погледна. Изми се, облече си чиста риза, прекара гребена по късата си остра коса и излезе из село. Не отиде да помогне на домашните си да отвеят зърното на хармана. Те не искаха неговата помощ, но мислеха, че бе редно да постои още малко при тях, да му се изприкажат, да го погледат и му се порадват.

Привечер, като се събраха пак под пруста и седнаха да вечерят, Калинка рече усмихната:

— Няма ли да почакаме девера?

— Че да го почакаме! — каза Юрданица.

Мина половин час, но Киро не се върна.

— Хайде, слагайте яденето — каза Юрдан, обиден от постъпката на сина си. — Чакай го, чакай да се уволни, а той още първата вечер не се връща на софрата. Ей такива са сегашните млади. Няма уважение ни към баща, ни към майка. Пък и цигара навирил на всичко отгоре!

— Ще му се скараш, нали си баща — каза Юрданица.

— А той като вземе да ме послуша! Не видиш ли, че за пет пари не ни има нас? Двайсет и четири годишен мъж стана, аз ще му давам ум. Дано той си го има в главата, пък от мене да не чака.

На друго време Юрдан хубавичко би си поприказвал със сина си, но сега всяка кавга бе в полза на Киро. Ако можеше още утре да хване пътя за града и да не се върне.

— Ами вие знаете ли, че Кирето май обикаля Славина? — рече пак усмихната Калинка.

— Приказки! — равнодушно забеляза Юрданица. — Миналата година седнал до нея на белянката и хората го одумват. Кога е обикалял?

— Е, тогава де, миналата година. Казаха ми някои момичета. И по жътва пак говорил с нея. Дойде ми наум, та ми стана смешно. Бате, представяш ли си Кирето да вземе Славина, а? Да ни я доведе някоя вечер, така, както си седим вкъщи? — Калинка се засмя вече с глас, който прозвуча някак детински и нелепо сред общото и сурово мълчание.

— Тогава вече не ми е син. Да си дига багажа и да се пръждосва в Сухия док. Само това ни остава — да се сватосваме с Бойчански. Тогава вече хубаво ще я наредим. Булка, откъде ти идват тия работи в главата? По някой път ставаш дете...

— Такава съм си! — каза Калинка и стана да вдигне трапезата.

След вечерята Славина каза, че я боли глава, и си влезе в стаята. Не бе отметнала юргана, и вратата щракна отвън. Бойчански сложи ключа в джоба си, върна се в другата стая и каза на жена си:

— Онзи се завърна. Видях го днес на улицата.

— Ах, Раде!...

— Какво ахкаш? Да не искаш пак да я примам в колибата?... Ако тя няма ум, аз имам.

— И вечно ли ще я държиш под ключ? Не знам какво да кажа, не знам...

— А аз знам! Няма да я дам на ония простаци, и толкоз...

Мария замълча. Все още не можеше да разбере как ще завърши любовта на Славина. Измъчваше се за нея, защото виждаше, че тя обича искрено, но жалеше и мъжа си, защото и той се измъчваше страшно, особено след като го отстраниха от съвета. Мария страдаше и за двамата и не знаеше чия страна да вземе. А предугаждаше, че конфликтът между бащата и дъщерята ще завърши не само лошо, но може би и фатално за цялото семейство.

Бойчански не предвиждаше такива последствия. Вярваше, че Славина ще се опомни и вразуми, защото напоследък тя му даваше известни надежди. Макар да бе се зарекла, че няма да му говори, сама го заговорваше и се стараеше да бъде по-благосклонна към него. Той с радост наблюдаваше тая промяна и съзираше в нея бавно, но решително откъсване от любовното увлечение. „Тя е умна — казваше си той, — сама ще размисли и ще погледне трезво на своето бъдеще.“

Славина действително бе променена. Не проявяваше вече оная безразсъдна ревност, която я караше да скача като разярена котка срещу родителите си, когато се опитваха да я съветват. Изслушваше ги с търпение и не показваше така дръзко своята независимост, както преди. Изглеждаше замислена и съсредоточена в себе си. Ала нейното спокойствие, което така радваше Бойчански, бе привидно. Като гледаше баща си измъчен и състарен, тя го жалеше, ала не намираше

начин да му помогне. „Как да облекча страданията му? — питаше се тя. — Да му кажа, че не обичам Киро? Това ще го зарадва. Но аз не мога да го кажа. Нямам сили... Ето, той мисли, че съм се вразумила. Лъже се, защото аз го лъжа. Преструвам се на равнодушна и спокойна, а сърцето ми се свива от очакване. Заклучи ме и си легна, мисли, че няма да се видим с Киро. Ох, ще се видим с Киро още тази нощ, още този час. За всичко съм помислила, всичко съм предвидила. Знаех преди пет дни, че Киро ще си дойде, и му пратих писъмце по Станка да дойде в девет часа. Татко казва, че съм глупава. Как ще съм глупава, щом можах да измисля такава хитрост! Пробих една дупчица в стената наравно с леглото ми. Това ми хрумна онзи ден, като минавах зад къщи и видях, че между два камъка на стената има доста широко отворстие. Вкарах една желязна пръчка, чукнах я и изтичах в стаята си. Желязната пръчка опираше до леглото ми. Изтръпнах от радост. Извадих желязната пръчица и на нейното място поставих едно клонче. След малко то ще помръдне и ще докосне ръката ми. Киро ще го намери много лесно. Две крачки от ъгъла на къщата. Татко ще спи спокоен и през ум няма да му мине, че...”

Славина скочи като отхвърлена от пружина. Една минута не можеше да си поеме дъх. Стоеше сред стаята и слушаше как нещо шумоли, като че мишка гризеше желязната рамка на леглото ѝ. Отвори прозореца и стъпи на покрива на навеса. Придържайки се о стената на къщата, тя слезе бавно по улеите на керемидите. Киро я гледаше учуден, сякаш не вярваше на очите си, и не се сещаше да ѝ подаде ръка. Едва когато видя странната ѝ усмивка, протегна ръце, пое я в прегръдката си и дълго не я остави на земята.

— Ето затова те обичам! — шепнеше той и я целуваше. — Само дето си измислила това, дето слезе от покрива, ще те обичам цял живот!... Отслабнала си, мога да те нося на ръце цяла нощ!...

— Носи ме...

— Къде?

— Не в колибата, страх ме е!

— Да отидем в полето.

— Добре, там...

Минаха през градината и навлязоха в нивите. Не бяха извървели десет крачки и Киро се спря.

— Е, разказвай, Киренце! Нали ми пишеше, че...

— После ще ти разказвам — каза Киро. — Сега да седнем тука!

Той взе Славина на скута си, после грубо я положи на голата земя.

Селото заспиваше. Тук-там трептяха светлини. Трептяха и звездите на небето, трепкаше и тънката, извита като моминска вежда луна. Тръпнеше и земята, сякаш бе обзета от някакъв първичен порив на страст...

Завърнаха се призори. Киро повдигна Славина до ниската стряха на навеса и тя се покатери нагоре. Застана до прозореца, махна му с ръка и влезе в стаята си. Легна облечена и същия миг заспа.

Бойчански непрекъснато следеше дъщеря си и не забелязваше у нея нито безпокойство, нито особено желание да излиза из село, където можеше да се види с Киро. Изглеждаше, че не знае и не иска да знае за неговото завръщане. Цял ден седеше вкъщи, готвеше, чистеше, помагаше на майка си, а понякога си пееше тихо, нещо, което не бе правила от година насам. Тези признаци на „опомняне“ накараха Бойчански да бди по-усърдно над нея, за да я опази докрай. Той се превърна на стражар, защото нямаше друга работа. Имаше два кошера пчели, но те не се нуждаеха по това време от особени грижи. Не му се ходеше и на лов, защото не желаете да се среща с никого от селото. Струваше му се, че всички ще го гледат с насмешка и презрение, както се гледа човек, паднал от най-високо стъпало. За „падането“ си той мислеше непрекъснато, ден и нощ. Чувстваше се дълбоко онеправдан и страдаше, защото знаеше, че вече „няма да се изправи на крака“. Това безизходно положение го довеждаше до отчаяние. Пушеше непрекъснато и се хранеше и спеше малко. Понякога, като ходеше из двора или градината, спираше, гледаше с минути в една точка и правеше нервни тикове с главата си. От известно време придоби и лошия навик да плюе, където свърне, сякаш в устата му горчеше. Когато денят бе хубав и грееше слънце, той сядаше в градината под някое дръвче и стоеше замислен с часове. Обземаше го тъга, която преминаваше в умиление. Тъгуваше ту за пчеличките, които може би ще умрат през зимния студ, ту за листата на дърветата, които падаха в скута му, ту пък за Славина, която бе останала „сляпа“ за цял живот. „Дъще, дъще! — шепнеше той. — Ще продам тука, ще си намеря работа в града и на тебе ще намеря. Ще си вземем една квартирка. И майка ти ще се чувства по-добре там, защото ще има лекарска помощ.

И твоето щастие ще влезе в града. Ще се срещнеш с някой добър момък и ето всичко. Така ще бъде, аз вече съм решил. И никога няма да се върнем в това село. То погуби твоето бъдеще, то огорчи моя живот.“

Бойчански не мислеше така само в пристъп на умиление. Той действително бе решил да се пресели в града и да прекара там старините си, най-вече заради Славина, която бе осъдена тук на груба селска работа до края на живота си. И Мария бе съгласна да се махнат от селото. Макар да ѝ бе мъчно за къщата и хубавата градина, тя се надяваше, че като заживеят в града, в семейството ще настъпи мир и спокойствие. Когато казаха намерението си на Славина, тя само се усмихна, повдигна рамене и отиде да си гледа работата...

Един ден, като обираше падналите от вятъра ябълки и ги слагаше в една щайга, Бойчански видя по улицата Христан. Душата му за миг се изпълни с презрение и омраза. Предположи, че дърводелецът идва при него за някаква работа, настръхна и се приготви да го посрещне, тоест да го изгони от двора си. Но Христан отмина, като размахваше дългите си ръце и крачеше бързо. Бойчански го гледаше със злобен поглед и мислеше: „Ето, този хитрец ме обвини най-напред в насилие! Този демократ в потури, този селски самоук, който знае да смята задачи с две неизвестни и мисли, че социализмът има само две неизвестни!“

Той плюна отпреде си, но вече не по навик, а от злоба и вдигна щайгата от земята. Тръгна към къщи, ала не бе направил десет крачки, хвърли щайгата и бързо се упъти към края на градината, откъдето предполагаше, че ще мине дърводелецът. Някакъв зъл демон изпъваше отвътре гърдите му и го караше да трепери. Спря се до оградата, където черничевите храсти бяха по-ниски, и зачака. Дърводелецът се приближаваше.

— Е! — каза Бойчански с хрипков бас, когато онзи се изравни с него. — Сега си доволен, нали? Сега вече всичко ще тръгне както трябва, както ти намериш за добре. — Той чувстваше, че не бива да го спира и да му говори, защото се унизява по най-долен начин пред него, но продължаваше да говори трескаво и бързо.

Дърводелецът не очакваше тази среща. Той очевидно се бе замислил за свои работи и гласът на Бойчански го стресна. Наведе глава и го погледна над очилата си. Този жест като че ли раздразни още

повече Бойчански. Лицето му прежълтя, в очите му пламна сух блясък, устните му трепереха. Имаше вид на човек, който ей сега ще припадне.

— Какво има, Раде? — запита Христан, като го гледаше над рамката на очилата си.

— Нищо няма! Какво ще има! Какво... Върших насилие, ето какво! Да, върших го, защото преследвах един велик идеал. А великият идеал се постига само с насилие, това трябва да се знае! Затова бях лош, нали? Затова бях егоист! Ехе! Защото ти не знаеш, че няма живот без насилие, няма напредък, няма блага. Насилието е движение, а движението е живот. Без насилие няма дори личност! — Бойчански вдигна показалеца си и го заби като нож във въздуха, както правеше някога, когато говореше прел събрание — И аз го упражнявах за благото на народа съвсем пряко, не се криех зад разни демагогски форми и формули. И само това е моята вина, че не се съобразявах с формата, не хитрувах, а вървах по прекия път. И вие вървите по същия път, само че със заобикалки и хитрини, защото сте по-изпечени политици. И Бурназов е подлец. И той се скри зад формичката, защото се уплаши да не падне отвисоко. Не, няма да падне! Под него има доста гърбове и като почне да пада, няма да стигне до земята. Нечий гръб ще го задържи. И само след няколко години пак ще започне да казва отвисоко на приятелите си, с които е делил мъки и страдания по затворите: „Е, драги мой!“ Да, така ще стане, защото всички ще разберат, че най-голямата революция в живота на човечеството не се постига с народничество и разни демагогии, а с усилие, което някои наричат насилие. Намерете друг начин, намерете, и аз ще се съглася с вас! — извика патетично Бойчански и млъкна.

Той държеше с две ръце кола на оградата и трепереше. Така мина една минута. После Бойчански пак се обади, но вече с мек и дори плачлив глас:

— А аз ще се махна, ще се махна. Няма вече какво да правя тук — каза той тихо и доверчиво, като че се съветваше с Христан. — Какво да правя тука, а? Има ли някакъв смисъл? Няма, няма...

Извърна се и тръгна към дома си. Дърводелецът искаше да му каже нещо, но какво, сам не знаеше. Постоя още малко до оградата и пое пътя към полето.

„Жалко за човека, погубва се! — мислеше Христан по пътя. — Какъв мъж беше, а сега е парцал. Плачлив старец и нищо повече. Защо стана така? Защото не мислеше със свой ум. Той, който учеше някога хората да мислят със свой ум и да се радват на свободата, сам не бе свободен и чакаше «отгоре» инструкции, за да ги изпълнява. Сега няма инструкции, няма и работа. Ръцете му са празни и главата му е празна. Трябва да се направи нещо, трябва да му се помогне, но как? Да му дадем някаква работа?... Щом почне да работи, той ще се успокои и ще разбере заблудата си... Не, не по пътя на насилието трябваше да вървиш, Бойчански! Има и друг път. Той е проправен от историята — говореше Христан, като че Бойчански вървеше до него и го слушаше. — Не ти ли е минало през ум, че народите са се вдигали на революция само доброволно и доброволно са давали жертви? Кой накара нашия народ да вдигне оръжие срещу фашизма? Сам се вдигна... Същия този народ, който така добре разбира свободата, че даде хиляди жертви за нея, ти искаше да хванеш в ръце и да го водиш за носа, защото не му вярваше. Страхуваше се, че няма да те разбере. Не се страхувай, ще те разбере. Ако не днес, утре. Народът не се вози на лека кола, а на волска каруца. С леката кола стават катастрофи, но с волската каруца рядко или никога. Народът бавно мисли, но право мисли. Той не прави катастрофи с каруцата си. Вярвай му! И не го удряй по муцуната, не се мъчи да го вкарваш с ритници в рая! Нашият народ е горд и предпочита да влезе доброволно в ада, отколкото с ритници в рая!...“

Христан бе тръгнал към птичарника. Имаше да съобщи на Докуша радостна вест. Днес управителният съвет на стопанството бе взел решение да подпомогне още един кооператор да си построи къща и този кооператор бе Докуша. Той имаше шест деца и живееше в стара, строена още в турско къща, плетена от пръти и замазана с говежди тор. Той бе единственият кооператор, който получи парична награда за добросъвестно изпълнение на работата си. Поддържаше в птичарника такава чистота, каквато не бе виждал у дома си, и гледаше птиците

като свои. Вече две години поред преизпълняваше плана за държавните доставки на яйца, внедряваше по свой почин нови и полезни мероприятия за отглеждане на пилета и кокошки. Не напускаше птичарника ден и нощ, там се хранеше и спеше, сякаш там се бе родил. Отиваше до село само за слънчогледови семки и веднага се връщаше. Той бе страстен табладжия и само липсата на партньор го измъчваше като тежка и неизцерима болест. „Как ли ще се зарадва сиромашът!“ — мислеше Христан и сам искаше да се радва, ала не можеше. Виждаше бледото и измъчено лице на Бойчански и съжаление потискаше лицето му. Забравил бе всички обиди и страдания, които му бе причинил Бойчански, и напрягаше ума си как да му помогне...

Докуша не се виждаше по двора. Откъм малката постройка кудкудячеха кокошки. Христан стигна до вратата на птичарника и се канеше да повика Докуша, когато чу гласа му отвътре. Той викаше, като че се караше с някого, и удряше по някакъв предмет. Христан се заслуша.

— А, не можеш ме измами, козя брадак! Не мо-ожеш! — викаше гневно Докуша. (Той прибавяше буквата „к“ към някои думи.)

— Я не обиждай, а честно играй! — обади се друг глас.

Христан го позна. Това бе пьянският глас на поп Костадин. Преди да влезе в стопанството, Докуша бягаше всяка вечер от „парламента“ и ходеше при попа да играе табла. Двамата бяха такива запаянковци, че можеха да хвърлят заровете цяло денонощие само за едно локумче, забодено на клечка за зъби. „Не е хубаво, дето тоя мазен поп се мъкне в птичарника! — помисли Христан. — Ще се скарам на Докуша. Щом иска да играе, да си намери друг другар!“

— Чакай! — извика пак Докуша. — Върни пула си назад!

— Защо да го връщам? Хвърлих пет и три.

— Пет и едно бешек!

— Пет и три!

— Божи човек си, а лъжеш като циганин!

— Лъжеш ти, че не можеш да ги играеш. Научи ги, че тогаз ела да играеш.

— Ехе, кога ги играех, ти още не беше станал поп. Дип, че ти върви зарак...

— Ти хвърляш чифтове, а на мен върви. Ето, видиш ли?

— Охо-хо-хо! Тъкмо това ми трябваше. Така, така-а! Е, дядо попе, както съм ги наредил, не можеш ме прескочи. За такова нещо знаеш ли какво дават в Цариград? Ей таквоз нещичко, на? Хи, хи, хи!

— Дай го на жена си...

— Че и на баба попадияк!

— Няма да го погледне, дърта е кератията!

— Ха сега иди да спиш! Не хвърляй, сега играе само майсторак. Така, така! Заповядай, ако можеш, стигни ме!... Докато хвърлиш две и четири, аз ще ги обера.

Но поп Костадин хвърли, изглежда, тъкмо две и четири и почна да напредва. Докуша мълчеше, но като видя, че попът му взема играта от ръцете, не се стърпя и извика:

— Мошеник си ти!

— Не обиждай, рекох!

— Пръч!

— Кокошкар! Седнал да играе табла, а не може...

— Ще те хвана за брадата и ще те изхвърля навънка!

— Господ гледа отгоре!... Аз...

— Да му пикая в брадата на Господ! — извика Докуша и тръсна таблата така, че пуловете се разсипаха на пода. — С теб не може да се играе.

Изглеждаше, че ще се бият, и Христан почука на вратата, за да ги помири.

— Влез! — каза Докуша отвътре.

Христан застана на прага учуден. Докуша бе сам.

— С кого играеше?

— Самичък — каза Докуша и сложи таблата настрани.

— Лъжеш!

— Самичък! — повтори Докуша и почна да люпи едри слънчогледови семки, които вадеше от джоба си и хвърляше към устата си с необикновена бързина. Едрите му изпъкнали зъби затракаха като чаркове на мелница.

Христан влезе в стаичката, огледа я и внезапно пристъп на смеха едва не го свали на пода. Седна на едно столче, залюля се и падна по очи на нара. Смя се дълго, мъчително, като се задушаваше и хълцаше със сълзи на очи. Докуша люпеше семки и го гледаше с недоумение.

— Покажи попа, не го крий!

— Какъв поп! Онзи пръч пускам ли го аз тука!

Христан отново избухна в смях. Лицето му посиня.

— Бе ти... ти си истински артист! Така имитираше попа, че аз повярвах... дявол да те вземе, ще се поболее от смях. Артист си ти...
Защо не подадеш заявление да постъпиш в театъра? Ах, и това не бях виждал!

— Ех! — рече простодушно Докуша. — Самотата какво ли не прави от човека! И владика може да станак!

Христан стана от нара, избърса сълзите от очите си и каза:

— Весело ме посрещна ти, но и аз ти нося хубава новина. Тази сутрин решихме да ти отпуснем заем от стопанството да си построиш нова къща. Каква я искаш?

— Като Динчовата — каза Докуша. — С балконче отпред.

— А материал имаш ли? Динчо си беше приготвил камък за основите.

— Имам. И керемиди имам. Миналата година препокривах колибата. Че седни де! Не, навън да излезем, под бряста да поседнем.

— Ще си ходя аз...

— Не, почакай! — каза настойчиво Докуша и лицето му се промени. Бръкна в едно долапче и извади половинкилограмова бутилка с ракия. — Искам да пийнем малко ракийка, така, за...

— Ще черпиш, няма как.

— А, не за черпня, а тъй, да пийнем ми се ще.

— Белки ти пиеш ракия? Не съм те видял...

— Не пия аз, глътка не слагам в уста, но сега ще пия — каза Докуша и поведе госта си под високия бряст. Там имаше грубо скована пейка.

Още като седнаха, той подаде бутилката на Христан и после сам отпи няколко големи глътки. Изпъкналите му очи се насълзиха, намръщи се и пак пи. Той бе неспокоен за нещо, но Христан не го забелязваше и го разпитваше за работата. Най-после, когато преполови бутилката, Докуша я остави на земята до дънера на бряста и помръдна с рамене.

— Взех, че я купих тази пущина...

— Коя?

— Ракията. От месец стои тук. Все се каня да... — Докуша замълча и бегло погледна Христан право в очите. — Все се каня, значик, да кажа... Езикът ми май надебеля... Туйнак... дето ядох кокошките.

— Какви кокошки?

— Ей тези, дето ги гледаш, кооперативните, общите. Ядох ги, значик, на скъсване. Туйто.

— Ти да не се напи? — каза Христан и се взря в лицето му. — Май че те хвана ракията!

— Не... е, хвана ме малко. Нали затова я пих, да ме хване, че да ми се отпусне сърцето. Аз, братенце, крадох и ядох от общите кокошки! Разбра ли хубаво? Тридесет и две изяхох. Ох, олекна ми на сърцето, олекна ми, сякаш отново се родих! — извика Докуша и се удари по гърдите. — Не вярваш ли? Е, твоя си работак! Аз да ти кажа, да хвърля камък от сърцето си, пък ти, ако щеш, вярвай. Така... Гледам веднъж, една кокошка паднала кой знае как в коритото и се дави. Взех я, опипах я — умира. Откъснах главата ѝ да не умре мърцина и я сложих в стаичката. Вечерта жената дойде да ми донесе храна. Тикнах кокошката в престилката ѝ и заръчах да я сготви. Като си отидох другата вечер вкъщи, какво да гледам! Моите лисичета се навъртели около софрата и лапат, та ушите им плющят. Кога бяха хапнали кокоше месце, горките, кога бяхме хапнали и ние с жената! От Великден на Великден. Развеселиха се лисичетата ми, очичките им светнаха, да ги гледаш и да не им се нарадваш. Тате, думат, дай още кокошчици. И аз давам. Една „падне“ в коритото, друга в реката, трета се „накокошини“ — болна, значик, дай да я махнем да не зарази другите. Зоотехничето от Житница беше ми казало: „Видиш ли някоя да се умърлуши, отделяй я от другите. Почне ли да мре, режи ѝ краката и ми ги донасяй!“ Вяра ми има човекът и през ум не му минава, че аз мога да го мамя, нали съм пусто ударник в околията. Кога крака му нося за отчитане, кога премълча — почнах през ден, през два да слагам в престилката на жената. За отчетност не мислех. Никой не можеше ме хвана. Защото вие ми речете: искаме толкова яйца, аз давам сто повече. Речете: дай толкова пилета, аз отгледам повече. Иде ми отръки тая работа, сякаш за птицевъд съм роден. От наднорменото наднормено изкарвам, а за него никой не мисли. Него аз за себе си го вземах. Защо да не го взема? Нали затуй строим социализма, братенце, за бедните!

Да се облекат хубаво, да се нахранят. Богатите ядоха и пиха някога, сега ние ще ядем и пием... — Докуша отпи още няколко глътки ракия, остави бутилката до краката си и продължи: — Да не мислиш, че ти разказвам това, защото сте решили да ми помогнете за къщата? А, не! Толкоз години живях в оная дупка, още толкоз ще живея. Сърцето почна да ме боли, братенце, сърцето, значик. И най-много ме болеше сутрин рано, когато почне да изгрява слънцето. Ти идвал ли си тук, да речем, когато изгрява слънцето? Не си идвал... Извият кръшни гласове петлите, та запеят, а гората подема гласовете им, по десет пъти ги повтаря. Сякаш не петлите, а тя пее. Ставам, спирам се пред вратата и гледам как изгрява слънцето. Цялата гора мълчи, мълчат полето, реката, блатата, тревичките... А то се издига над гората като голям жълтък и тогава всичко оживява. Пукат тревичките, радостно пее рекичката, зашумяват брезичките... Да, брезичките. Те бяха три, а сега са две. Взех брадвата и отсякох едната. Очите ми вадеше тя, в сърцето ми бъркаше. Сутрин изляза на двора, пусна кокошките из люцерната и погледна наоколо. Всичко окъпано в златна роса, всичко чисто... рай, братенце. А трите брезички, застанали на брега като три тънкоснаги девойки, трепкат, шепнат си нещо и право в мене гледат: „Крадеш, значик — ми думат и сякаш от мене се срамят. — В рая стоиш и крадеш от общото, и лъжеш хората. Как посягаш на тия бели кокошчици и с черни ръце живота им вземаш!“ Не искам да ги гледам, а очите ми все по тях се лепят. И така всяка сутрин, всеки ден. Най-после не изтраях, грабнах брадвата и трае, трае... крайната брезичка. Тя потрепера, зарони листа и падна в реката. Погледнах — от стеблото и сълзи извира. Плаче. Ослушах се, чувам, тих плач наоколо се носи. Не плач, а някаква тъжна песен. Стори ми се, че всичко наоколо плаче за брезичката. Повлякох я към гората, оставих я там и се върнах. На другите не посмях да посегна. Та оттогава, братенце, нещо стана в мене, ей тука, значик! Че няма да крада вече, няма, но как да отворя уста някому да се изприкажа, грех от сърцето си да махна? Колко пъти тръгнах към село при ръководството да отида и да си призная, но пак се връщах назад, не ми стигаше кураж. Купих тая пущина, скрих шишето в долапа и си думам: ще се напия, да взема кураж, па тогаз ще кажа. Нека ме осъдят, значик, нека ме изгонят от птицефермата. Не съм аз човек вечек, щом на природата вдигнах ръка! Брат си може да мразиш, майка си, но природата намразиш ли, не си човек, и туйто!...

— Докуша млъкна, загледа се в двете брезички и додаде: — Та така, значик...

Дърводелецът извади от джоба си дебел плосък молив и почна да пише нещо върху пейката.

— Ето ти сметката за къщата — каза той и стана. — Тухлите и зидането ще ти струват четири хиляди и осемстотин лева. Стопанството ти ги дава в тригодишен безлихвен заем. Остани със здраве!

Той тръгна покрай реката, прескочи на отвъдния бряг и се отправи към село. Лицето му бе озарено от тиха радостна усмивка.

Тази вечер Киро и Славина се срещнаха по-рано. Стигнаха до тяхното „местенце“ покрай реката и седнаха.

— Вдругиден заминавам — каза Киро. — Приятелите ме чакат. И квартира са ми намерили.

— А аз?

— Както искаш...

— Кире, още веднъж ще те помоля: не бързай!

— Щом не искаш да дойдеш с мене, остани си в село. Аз заминавам. Повече няма какво да говорим. Хайде да си отиваме!

Киро стана и тръгна по пътеката. Славина го настигна, взе ръката му в своята и заплака. Тя го молеше да отложи заминаването си ако не с месец, то поне с една седмица. През това време щеше да поговори с майка си и да я подготви за раздялата. По-рано, когато Киро бе войник, тя си мислеше, че ще отиде след него накрай света. Нищо нямаше да я спре да избяга от тоя дом, в който се чувстваше като затворница. Сега Киро бе тук, подаваше ѝ ръка, но тя не се решаваше да го последва. Упрекваше се за това, ала не намираше сили да избяга от родителите си. Напоследък майка ѝ беше по-зле от всякога. Много вероятно бе, след като научи за бягството, да получи криза, а баща ѝ да се стопи от гняв и мъка. Славина не го гледаше вече с очите на оскърбено дете, както по-рано, а с очите на възрастна дъщеря и едва сега проумяваше страданието на този горд и мъжествен човек, който бе изпаднал в немилост. Той ходеше като побъркан из двора и градината, а вечер не спеше и по няколко пъти ставаше от леглото. През тези дни Славина откри нещо, което дълбоко я затрогна. Баща ѝ я гледаше някак странно, с широко отворени очи, от които струеше голяма, всеопрощаваща любов. Тя бе жена и не можеше да не долови и изпита ласките на тая несподелена бащинска любов. Понякога ѝ се струваше, че той ще протегне към нея ръце, ще я понесе като дете и ще ѝ каже: „Не ме оставяй! Нямам нищо друго на света, освен тебе!“ И тя бе готова да пожертва любовта си за този човек, който ѝ бе причинил

толкова страдания и когото много често бе ненавиждала от сърце. Но вечер, когато се сгушеше в прегръдките на Киро, тя забравяше за баща си и решаваше да избяга от дома. Когато пък Киро я придумваше да му пристане, тя нямаше кураж да тръгне с него...

Киро ѝ помогна да се качи на покрива и си отиде сърдит. Така беше всяка вечер. Вместо да стоят прегърнати и мълчаливи до зори, притомени от дългоочакваното щастие, те почваха да говорят за заминаването в града и се настройваха един срещу друг.

На сутринта Славина реши да направи намек на родителите си за своето намерение, но като влезе при тях и ги погледна, обзе я слабост и страх. Баща ѝ седеше до масата и пушеше. Лицето му бе отслабнало и обрасло с гъста бяла брада, очите му хлътнали под веждите. Лявата му ръка, в която държеше цигарата, леко потреперваше. Той погледна Славина с онзи поглед, който я затрогваше и смущаваше, и каза:

— Славе, пригответи чай, моля ти се! Тази нощ съм настинал, искам да си стопля гърлото.

Докато приготвяше чая. Славина го наблюдаваше внимателно и се опитваше да си представи какво би сторил, ако му кажеше, че иска да се омъжи за Киро. Уверена бе, че ще скочи пожълтял и разтреперан, ще вика като луд и в очите му ще пламне огънят на омразата. Не, каза си тя, и на мама няма да се доверя. Тя ще ми съчувства, но ще сподели с татко, за да го подготви за изненадата, и тогава той... О, той е способен на всичко! Ще ме бие, ще ме държи под ключ и денем, и нощем.

Късно следобед Бойчански влезе в стаята с особено изражение на лицето. Славина веднага забеляза, че той е възбуден, и изтръпна. Предположи, че баща ѝ е узнал за нощните ѝ срещи с Киро, и се приготви за отбрана. Бойчански се завъртя из стаята, седна на стола, но тутакси стана и се отправи към гардероба. Извади ключа от джоба си и го отвори. Двете жени мълчаливо го наблюдаваха. Той запали цигара, поизвърна се към Славина и каза развълнуван:

— Славе, ето ти дрехите!

Из стаята се разнесе приятен мирис на плат и нафталин. Славина гледаше дрехите си, до които не бе се докосвала почти цяла година.

— Татко, благодаря ти...

— Облечи се, Славе! Иди в другата стая и се облечи!

— Но защо сега?... После...

— Иди, иди, моля ти се!

Славина се приближи до гардероба и без да се колебае, взе от закачалката синята си копринена рокля с бяла якичка и бели маншетки на ръкавите. За тая рокля бе мечтала от дълго време. Опипвайки мекотата на плата, тя отиде да се облича и скоро се върна. Мария ахна от възхищение. Никога не бе виждала дъщеря си по-стройна и по-хубава. Бойчански стана и се устреми към Славина с протегнати ръце. Прегърна я, притисна я до гърдите си и дълго стоя така. Мария ги гледаше и плачеше.

— Върна се щастието в нашето семейство, върна се, Боже мой! — шептеше тя и бършеше сълзите си.

Бойчански взе дъщеря си на ръце и я понесе из стаята. Целуваше я по косите, по слепите очи, по бузите, притискаше я плътно до себе си и шепнеше:

— Прости ми! Трябва да ми простиш!...

Славина склучи ръце около шията му и се остави да я носи като дете. Притвори очи за миг и се пренесе в блажените дни на детството, когато бе малка, плаха и безпомощна и силната бащина прегръдка бе за нея упование за всичко, от което се боеше наяве и насън. Усещайки огъня на неговите целувки, тя тръпнеше от щастие и разбираше, че в живота ѝ се запълни една голяма празнина. Когато баща ѝ я остави на кушетката, все още силно развълнуван, тя избяга в стаята си и заплака...

След вечерята всички останаха около масата. Приятно им бе да стоят един до друг и да се гледат с ласкави и доверчиви очи.

— Ти знаеш ли, Славе, какво намислихме с майка ти? — каза Бойчански. — Да се преселим в града.

— Във Варна ли?

— Не, в по-малкия град — усмихна се Бойчански. — Там по се намира квартира и работа. Ще продадем тук и ще отидем. За всички ни ще бъде по-добре, най-вече за тебе...

— Не знам, татко, както решите.

— Като че не ти се живее в града!

— Защо да не ми се живее! — каза Славина. — Но това зависи от вас.

— С две пенсии все ще изкараме — обади се Мария. — А и ти ще си намериш някоя работа. Все по-друго е в града. И кино, и театър.

Господи, откако не съм ходила на кино и театър!

— Нали си болна бе, жена! — засмя се Бойчански. — За какво кино мислиш?

— Нали гражданка ще стана, трябва и на кино да ходя.

— Е, добре, аз ще пазя къщата, а вие с дъщерята ще ходите по кината и театрите...

Както си говореше. Бойчански се облегна на кушетката и задряма. Отметнал глава назад, той дишаше тихо и равномерно. Чертите на лицето му бяха спокойни и озарени от кротка усмивка, сякаш сънуваше някакъв радостен сън. Мария спря да плете и го загледа умилено.

— Старее, горкият! — пошепна тя, като се взираше в лицето му, сякаш го виждаше за първи път. — Гледай, и косата, и мустаците му са побелели. Отслабнал... Откога не беше задрямвал така сладко! Олекна му на душата днес. Ах, колко хубаво стана, че се разбрахте... И на мен олекна, като че изведнъж оздравях.

Мария искаше да каже още нещо, но Славина стана да си ляга.

— И на мен ми се приспа.

— Че иди си легни.

Славина излезе на пръсти, притвори тихо вратата и влезе в стаята си. Още не беше се съблякла, когато чу сигнала на Киро. Тя се послуша и за първи път се поколеба дали да отиде на срещата, или да си остане въщи. Обзе я неясен страх от тази среща, като че ѝ предстоеше да извърши нещо, от което ще зависи целият ѝ живот. Застана сред стаята и притисна ръце до гърдите си.

А Киро стоеше вече половин час зад къщи, оглеждаше се наоколо и нервно побутваше пръчицата през стената. Не можеше да види дали свети прозорецът на другата стая и предполагаше, че Славина си е легнала, ала не отговаря на сигнала му, защото все още не е взела някакво решение. Нейното колебание го обиждаше и отчайваше. Вярваше, че като ѝ каже само една дума, ще зареже всичко и ще тръгне след него, а ето вече десет вечери тя хленчеше и отказваше да го последва. Киро си спомняше колко пречки бе преодоляла Славина, за да идва на срещите, сега Киро си обясняваше нейното състояние по най-простия начин — тя бе охладняла, и толкоз. Какво друго можеше да я накара да се колебае така дълго и упорито? „Вярно е, че майка ѝ е болнава — мислеше Киро, — но какво да се

прави? Ще я излекува ли, ако остане при нея? Трудно ѝ било да избяга от родителите си. Бягството ѝ било удар за тях! А женитбата ми не е ли удар за моите родители? Ще ги поставя пред свършен факт, но само аз си знам как ще го направя. Като я видят, няма да повярват на очите си, а после може и да не я погледнат. Но аз ще изтърпя тая обида, защото я обичам. Всичко мога да направя за нея, а тя... Хленчи и ме върти. Не, госпожице, Киро Доганов не е от тия!“

Днес Киро бе приготвил багажа си и мислеше да тръгне за града или сутринта, или най-късно следобед. Приятелите му пишеха, че са му намерили работа и квартирка „само за него“, и той не можеше да отложи заминаването си повече от един ден. Беше решил да говори със Славина за последен път и да не ѝ се обажда никога от града, ако тя и тая нощ откаже да му пристане. Докато стоеше и трескаво мислеше за предстоящата среща, той чу как прозорецът скръцна и предпазливо отиде до тъгла на къщата. Славина се появи на покрива на навеса и бавно заслиза по керемидите. Киро забеляза, че бе облякла синята копринена рокля с бели маншетки на ръкавите, с която бе идвала в града, и изведнъж му стана леко и приятно. „Решила е, решила е!“ — с облекчение си каза той и я зачака да слезе по-скоро при него. Посегна да я поеме, но тя остана права на покрива.

— Хайде, слизай де! Ела!

— Кире, почакай малко, почакай! — каза тя и като се отдръпна назад, закри с главата си една едра звезда. — Ах, да знаеш как се мъча!

— Какво! — каза глухо Киро, като гледаше очертанията на тънката и снага върху бистрото звездно небе. — Не искаш да дойдеш с мене... не искаш! Е, добре тогава, добре...

— Пиши ми още като пристигнеш там. Аз ще дойда...

— Не ми трябваш! Ще си намеря аз жена, не бой се! Довиждане!

Киро рязко се обърна и тръгна към реката. Бързаше, а краката му сякаш потъваха дълбоко в земята. Нещо го теглеше назад, но той стискаше зъби и вървеше напред, и не знаеше къде отива.

Славина стоеше на покрива и го гледаше как се отдалечава и се слива с мрака на нощта, за да не се върне вече. Наведе се, докосна с ръка крайната керемидида и скочи на земята. „Кире, Кире!“ — шепнеше тя задъхана, но Киро не я чуваше. Настигна го до реката.

— Идвам, идвам...

Киро мълком я пренесе през реката и я нацелува.

Рано сутринта осеновчани бяха ошастливени от новината за приставането на Славина. Месеци наред, ако не и година, щяха да разплитат нишките на това неочаквано събитие. Но сега спестяваха удоволствието си за през дългите и скучни зимни вечери. Сега всички питаха:

— Ами Бойчански?

Бойчански седеше на балкона и пушеше с наслада първата си утринна цигара. От дълго време не бе посрещал така спокойно новия ден. Димът от цигарата му се виеше на къдрави струйки и разнасяше приятна миризма.

През нощта бе паднала слана. Полето бе покрито с бяло прозрачно було, което се топеше от ласките на косите слънчеви лъчи. От градината димеше хладна пара. Няколко кокошки сновяха из двора и оставяха ситни кръстачки. Тъкмо тях гледаше Бойчански и си мислеше, че полето е нашарено със следи от зайци. Отдавна не бе ходил на лов и страстта му изведнъж се пробуди. Слезе в градината и отиде до горния край, откъдето започваха нивите. Сланата бе изплетена като дантела от зайчи следи. Издънките на някои фиданки бяха прясно изгризани. Бойчански бе уверен, че ако походи само половин час из угарите, ще удари заек, и се върна да вземе пушката. Като прекосяваше двора, една жена, съседка, която вървеше с кобилица на рамо, поспря и се провикна:

— Хайде да ти е честито!

— Какво било?

— Честито ви зет, зет!

— Зет ли? — Бойчански погледна жена си, която изтърсваше някаква чертичка от балкона.

— Ами че вие не знаете ли? Леле! — обезпокои се съседката. — Да бях си мълчала, пък аз...

Бойчански се вторачи в нея:

— За какво говориш?

— Че за ваша Славина. Пристанала на Киро. Тая сутрин ранорано ги откарали в града.

Бойчански се върна назад и бавно изкачи стълбите. Мария бе чула всичко и стоеше пребледняла с черджето в ръце. Без да я погледне, Бойчански влезе в стаята и отвори гардероба. Откачи всичките дрехи на Славина, награби ги под мишницата си и излезе на двора. Мария приседна на едно столче и закри очите си с ръце.

Бойчански остави дрехите на дъщеря си до пъна и взе брадвата. Жените от цялата махала се бяха събрали в съседните дворове и го наблюдаваха. Той не подозираше, че около него се бе затворил двойният кръг на любопитство и злорадство. Постави една копринена блузка на пъна и почна да я кълца с брадвата. Когато свърши с нея, взе друга. И така, докато превърна всички блузки, комбинезони, жилетки и рокли в пъстра купчина от ивици. После се изправи до оградата и загледа към полето. Ръцете му трепереха...

По това време Догановите се бяха събрали всички и все още не можеха да дойдат на себе си. Юрдан ходеше от стена до стена и ръмжеше. Като видя снощи Славина на прага, той се стъписа и нищо не каза. Малко по-късно, когато се окопити, повика Киро в другата стая. Двамата застанаха един срещу друг. Юрдан се усмихна мръсно и направи колелце с палеца и показалеца си.

— Свърши ли тая работа, а?

Киро срамливо се извърна настрани.

— Тъй! — каза Юрдан със светнали очи. — Тъ-ъй! А сега иди при Бойчански и му я тръсни отпреде като парцал. Нека си блъска главата с нея. Дай му я белязана. Ех, медец ще ми падне на сърцето! Да помни до гроб Догановите. Тръгвай! Там, в града, жени като нея с лопата да ги ринеш. Ако нямаш кураж, аз ще я хвана за ръчичката...

Киро запали цигара, поразкрачи се и замижа с едно око:

— Ако посмееш да й кажеш само една думичка, тази минута тръгвам за града и няма да те погледна цял живот. Ясно ли е?

— А, още не си се венчал с нея и от баща си се отказваш! Така ли? Не те е срам! Хранил съм те като куче, а ти да ми доведеш дъщерята на онзи, който ни взе имота от ръцете. Съсипа ни, в капка вода искаше да ни удави!

— Довел съм дъщеря му, а не него.

— Все едно че него си довел! Не ща да я гледам!

— Ако щеш! Нямам намерение една копка да копна на вашата пиклива земя. Мразете се, чукайте си главите, мен това хич не ме интересува. Вземам си жената и още сега заминавам.

— Дръвник си ти!

— Не дрънкай!

— Какво? Ти на баща си ли говориш така! Че аз, ако река, ще те метна на земята, та здраво място няма да ти оставя!

— Я се опитай де! — каза Киро и хвърли цигарата на пода.

Юрдан погледна свитите му юмруци и отстъпи назад.

— Не искам в грях да влизам, а то инак, ако река...

Киро влезе в другата стая. Там положението бе по-друго. Калинка бе седнала до Славина, гледаше я усмихната и я успокояваше.

— Защо трепериш така, Славинче? Отпусни се! Ето и Кирето дойде. Хей, мъжо, да стоиш при жена си! Довел си я, а бягаш навън и мълчиш.

— Че какво да кажа... свърши се. Ние с нея от една година и повече... тайно...

Мануш гледаше потното му лице и се подсмиваше.

— Май че ти е горещо, а? Да беше ми се заклел, Кире, че ще доведеш Славина, нямаше да повярвам... Ние, аслъ, все така ги вземаме. И аз едно време...

— Ах, какъв срам преживях тогава! — каза Калинка. — Идва, хваща ме за ръката, хайде у нас. Тегля се назад, а той: ако искаш, казва, повече при теб не стъпвам.

— И Киро така... — обади се Славина и всички се засмяха.

— Излъгал те е — каза Мануш. — И аз така казвах на кака ти Калинка, но ако не беше дошла, пак щях да отида при нея.

Юрданица стоеше отстрани и гледаше Славина. Забрави за омразата между двете семейства и се примири. Уверена бе, че и мъжът ѝ, и Бойчански ще се примирят и ще забравят всичко, каквото е било, защото така го иска животът. Разшета се, сложи още един юрган в денка и почна да го зашива.

— Две възглавници ще ви стигнат ли? — обърна се тя към Славина, — Този, пъстрия юрган, ще го постелеш отдолу, а с другия ще се завивате. Той е по-мек и по-широк. На едната калъфка като че забравих да зашия копчета...

— Аз ще ги зашия — каза Славина.

— Да се учиш да гледаш къща. Пък бащините сръдни не слагай на сърце. От едно време си е така. Викат, инатят се, а отпосле омекват. Кой ще се откаже от детето си!... Кирето спи открит. Да го завиваш... Майка ти как ли ще се вайка утре, но ще ѝ мине. Няма да стоиш цял живот при нея... Слагам ви две кърпи за лице. От моминския чеиз са ми останали.

Юрданица откъсна конеца със зъби и стана да приготви другия багаж. Калинка и Славина ѝ помагаха. До сутринта всичко бе готово. Мануш запрегна конете и отведе младоженците до мировската гара. Юрдан не си показва носа до сутринта. Когато Мануш се върна от гарата, той влезе в стаята намръщен и зъл.

— Е, отведе ли ги?

— Отидоха, отидоха — каза Мануш. — Засмял се оня Киро!...

— Нека се смее! Не искам да го зная. Нямам син.

— Тя му била на сърце, нея си взел! — обади се Юрданица. — Не викай, а се приготви да отидем утре в града. Срамота е чужди хора да венчават детето ти!

— Какво! — викна Юрдан. — Не го ща в къщата си отсега нататък, нито стъпям в неговата.

Всичкото чудо бе за три дни. На четвъртия Юрдан омекна и почна да мисли за града. Да влезе в стопанството — не можеше, да чопли безплодната земя — нямаше нито полза, нито смисъл. Хамбарът бе празен отсега. Зърното нямаше да стигне до Коледа. Трябваше да купуват за храна и доставки. Спасението бе в града.

— Лесно ти е на тебе — казваше Мануш. — Където и да отидеш, при сина си ще бъдеш. А аз?

— И ти при нас бе, Манушко! Няма да се делим. Както сме живели досега, така ще живеем и там. Ако искаш, кираджилък прави с конете, ако искаш, при Киро се настави. Трима мъже да се спретнем, та гладни ли ще останем? Ехе!... Казваш, лесно ми било — добавяше Юрдан замислен. — Аз си знам колко ми е лесно. На тия години да оставям къща и да ходя по градовете... Не съм сънувал такова нещо, но няма как. Тъй се докара животът ни. А ти какво очакваш оттука? Ето, децата ти растат. В града по-лесно ще им дадеш бъдеще. Ще ги учиш ли, на занаят ли ще ги пратиш, все по-добре, отколкото да газят калта на село...

Мануш не спеше, не оставяше и Калинка да спи. Но тя не можеше да му даде съвет. Беше готова да отиде там, където отидеше мъжът ѝ.

Мина още една безсънна нощ. Пресипналите викове на петлите отекнаха в здрача. В пожълтения клонак на ореха свадливо цвърчаха врабчета. Скърцаха герани. Кучето ходеше от обора до навеса с настръхнала козина, скимтеше и синджирът му се триеше о телта.

Юрдан стоеше пред къщи гологлав и от посивялата му коса се вдигаше пара. Гледаше как мракът на нощта се топи и от него чудодейно изплуват дърветата, оградите, околните къщи и всичко, което бе пълнило очите му близо петдесет години. Слушаше красивото съзвучие на шумовете, които се вливаха в сърцето му с болезнена сладост. Кучето застана пред него и клекна на задните си крака. Юрдан не го видя, но долови, че един звук от общата песен на утринта секна — синджирът на кучето не се триеше о телта — и се обърна. Кучето го гледаше в очите. „Не бързай, Каракачан! — каза му Юрдан. — Още е рано да се сбогуваме. Още не съм запрегнал. Когато се качим на каруцата, тогава... И да не мислиш, че вече няма да се видим? След няколко дни ще се върна да докарам конете. Ще настаня багажа и ще се върна. Тогава пак...“

— С кого приказваш? — попита Юрданица от прага.

— С никого.

— Чух гласа ти и ми се стори, че приказваш.

— Дяволи чуваш ти! — сопна се Юрдан и влезе в обора.

Отвърза конете и ги поведе към навеса, където от снощи бе оставена пълната с багаж каруца. От горния кат на къщата слезе Мануш и потръпвайки зиморничаво, почна да помага на брат си. Двамата запретнаха мълчаливо и теглиха каруцата сред двора. Юрданица донесе още един денк.

— Стига си мъкнала тия парцали! — скара ѝ се Юрдан. — Току хвърляш отгоре, каквото ти падне на ръка.

— Нека го сложи, покъщнина е — обади се Калинка, която бе застанала до каруцата, а до нея се бяха изправили децата. — Каквото ви е нужно тука, и там ще ви трябва.

— Знае той какво ни трябва! Само си мърмори! — каза Юрданица.

— Хайде качвай се, стига си дрънкала! Ей го слънцето изгря, а ти още се пипкаш.

— Сега, сега — рече Юрданица, прегърна внезапно Минка и допря лицето си до нейното. — Мине, чедо, стринка отива вече! Стринка отива в града. Мине-е! — после прегърна и Тодорчо и така, притиснала двете деца към гърдите си, тя заплака: — Отиваме вече, стринините!

Мъжете седяха на каруцата с наведени глави. Юрдан изпухтя и каза:

— Жени! И за хубаво, и за лошо все плачат. Да можехме и ние така! — Подръпна юздите и пак се скара на жена си. — Де пък толкоз... не е жива раздяла. Не отиваме накрай света, пак ще се виждаме.

— Ще се виждаме, как няма да се виждаме — говореше Юрданица, като се качваше на каруцата. — Булка, хем да идвате! И ние ще идваме, но и вие идвайте! Ей го де е градът. Наканяйте се по-често, ама с децата. Може...

Последните й думи не се чуха, защото конете потеглиха и хукнаха в тръс по улицата. Калинка и децата стояха прави сред двора.

— Боже, като сирачета! А ние де отиваме, де?

— Стига! — извика Юрдан и шибна конете.

След няколко минути излязоха из селото Юрдан все шибаше конете и те се хвърляха в галон. Юрданица гледаше назад. Бялото платно на шосето ставаше по-тясно, къщите и дърветата сякаш бавно потъваха в земята. Най-после остана да стърчи само върхът на ореха. Юрданица го гледаше, докато я заболяха очите, и ясно си представяше как на сухия му клон сега са кацнали две свраки и чакат сгоден миг да слязат при коритото на прасето, как Калинка приготвя долу в кухнята закуска и по целия двор се носи вкусната миризма на запръжка...

— Е, аз да слизам вече — каза Мануш и скочи на шосето. — Хайде, бульо, на добър път!

Юрданица му подаде крайчеца на сухите си пръсти и очите й се навлажниха.

— Пък ти помисли още веднъж, Манушко! — каза Юрдан. — Вдругиден ще се върна. Както сме почнали, и твоя багаж да пренесем,

та всичко да се свърши наведнъж.

Мануш нищо не каза и тръгна обратно по шосето. Като стигна до един завой, той хвана направо през полето, за да съкрати пътя си. Житата кълняха. Мануш пазеше да не стъпя върху дългите зелени редове и усещаше как краката му меко затъват в лепкавото кадифе на земята. Обзе го приятна умора.

Калинка и децата бяха насядали около масата. Малкото се търкаляше на кревата и гукаше. Мануш изми ръцете си и седна на онова място на масата, където някога сядаше баща му.

— Хайде, слагай да хапнем, че работа ни чака! — каза той на Калинка и посегна към лъжицата.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА



<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.